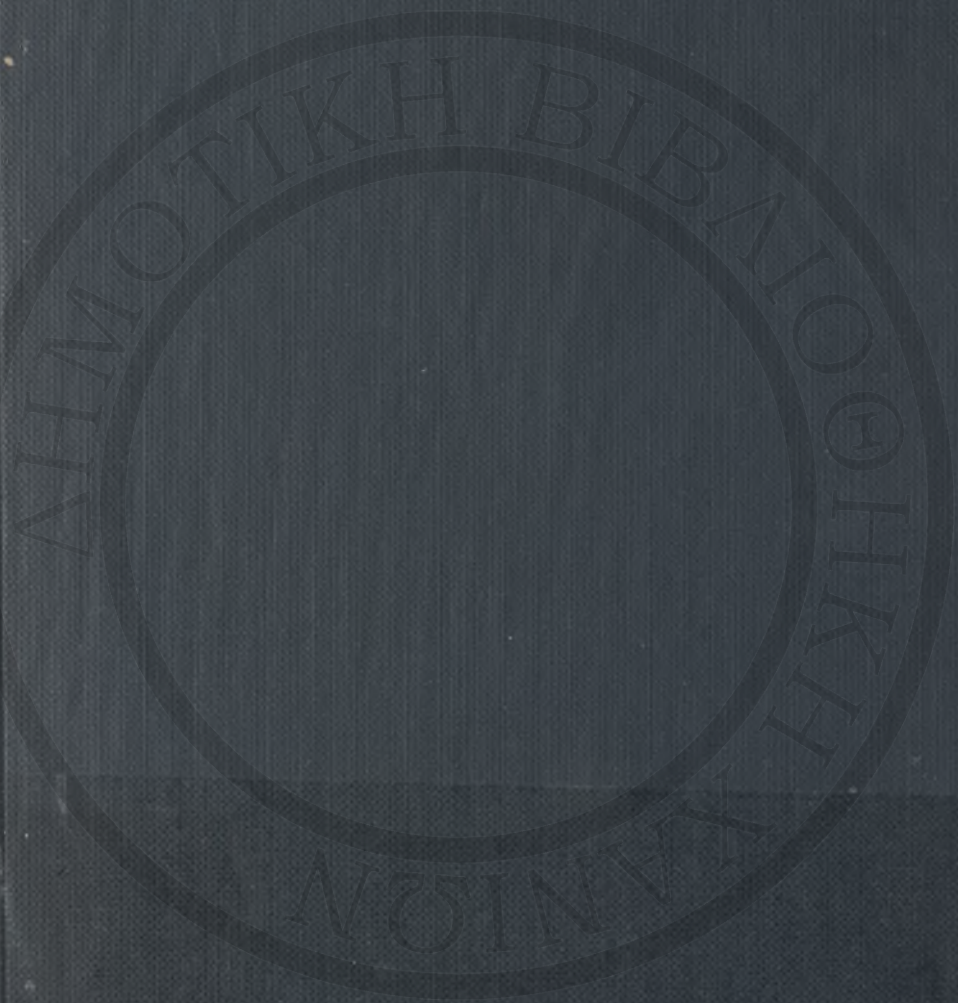

51
ПАБ
01
25

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΟΥΒΑΡΙΤΑΚΗ
ΔΙΚΗΓΟΡΟΥ
(1976)

402

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΛΑΩΝ

V

ΕΛΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΔΗ

ΟΙ ΑΙΓΑΙΟΙ

ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ
Αρ. αριθ. 43013
Χρονολ. Είσαγ. 22-11-76
Ειδικότης 16. 2ος τμήρ
Αρ. 938.113 ΛΑΜ

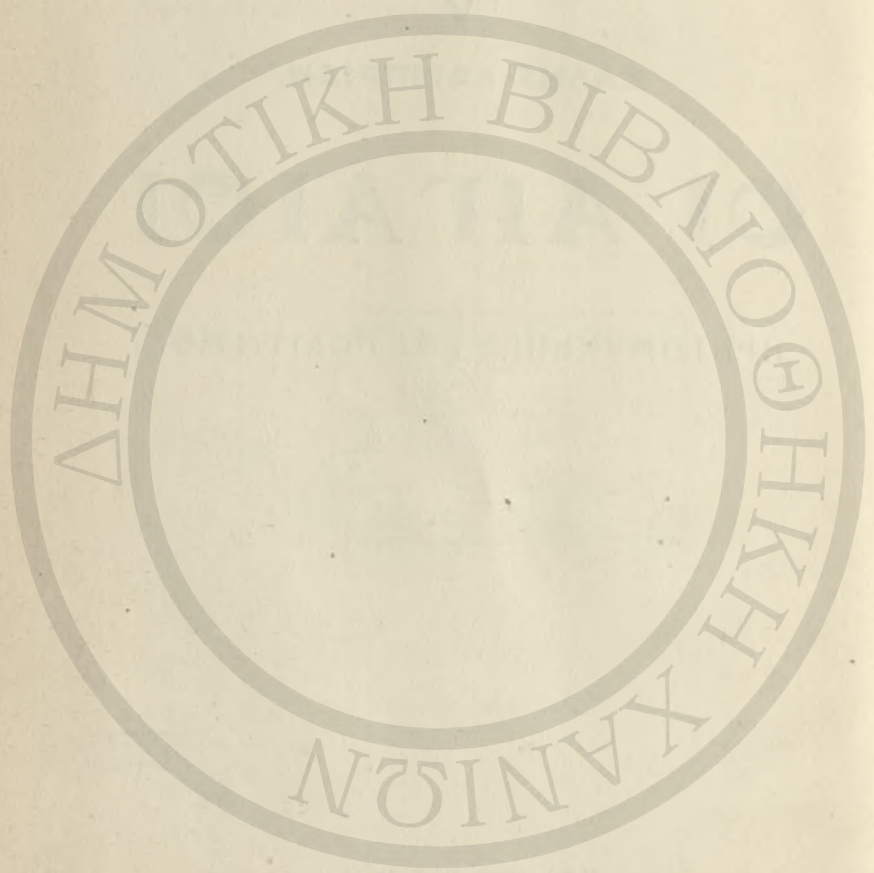

“Ο ΚΟΡΑΗΣ,”
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ & ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
1929

938.9

LAM.

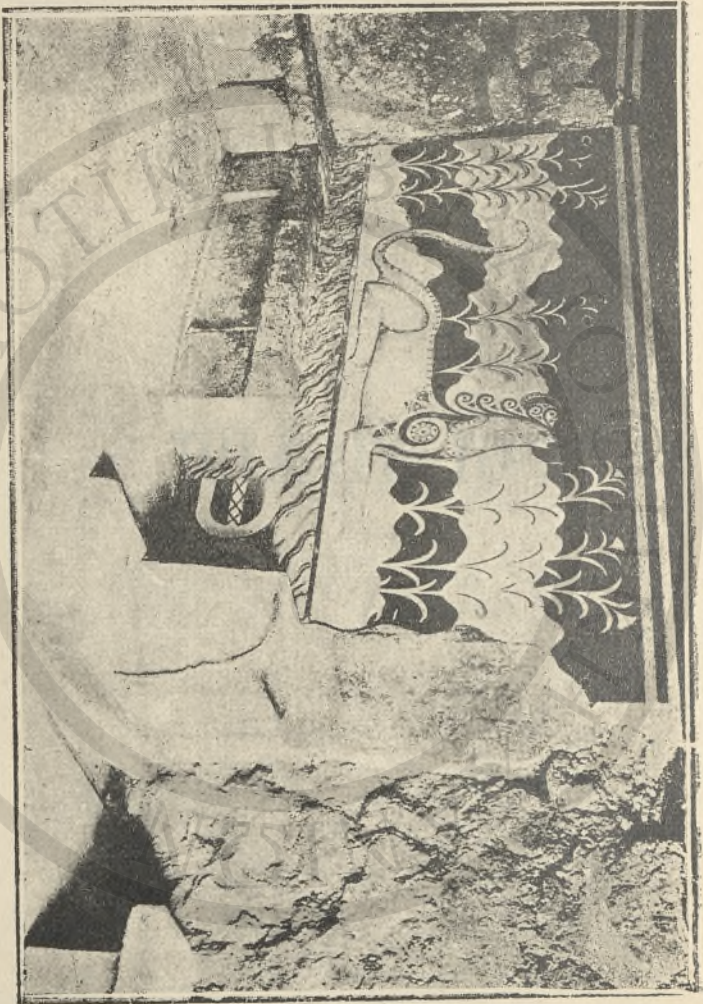
ISTORIA TUM LAM

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΟΙ ΑΙΓΑΙΟΙ

Ἡ Αἴθουσα τοῦ Θεόου στὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσσοῦ.

ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ γνώση μας γιὰ τοὺς περασμένους πολιτισμοὺς ποὺ φύτρωσαν, ἀνθίσαν καὶ ξέπεσαν στὸ φυσικὸ περιγυρο καὶ τῆ γεωγραφικῆ θέσῃ ὅπου ζοῦμε κ' ἐμεῖς, κινεῖ βέβαια ἄμεσα τὸ ἐνδιαφέρον, γιατί περιέχει τὸ κομμάτι τῆς ἱστορίας ποὺ μᾶς ἐγγίζει — ἀπὸ μιὰ μεριά — στενότερα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅμως τοῦ χρόνου, ποὺ γιὰ πολλοὺς εἶναι πῶς αἰσθητῆ, τὸ κομμάτι τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ποὺ πρόκειται νὰ ἐξετάσω στὸ βιβλιαράκι τοῦτο, χάνεται στὴν ἄκρῃ τοῦ ὀρίζοντα, μικρῶν ἀπὸ τὴν προοπτικῆ τῆς ἀπόστασης. Ἀλλὰ ὁ χρόνος κ' ὁ τόπος δὲν εἶνε τὰ μοναδικὰ συστατικὰ ποὺ μᾶς παρουσιάζουν μιὰ μακρυνὴν ἐνότητα πολιτισμοῦ, ἓνα ὀργανικὸ σύνολο, σὰ φαινόμενο συγγενικὸ μὲ τὴ δική μας ζωὴ καὶ ἄξιο νὰ κινήσει τὴν προσοχή μας· τὸ ὕλικό του καὶ ἡ μορφή του, τὰ φυλετικὰ, ψυχικὰ, κοινωνικὰ καὶ οικονομικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ οἱ ἐκδηλώσεις τους στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ, τὴν κρατικὴ διοίκηση, τὴ θρησκεία καὶ τὴν τέχνη, μπορεῖ νὰ εἶναι τέτοια, ποὺ νὰ μᾶς ἀναγκάσουν νὰ τὰ προσέξομε εἰδικότερα καὶ, ἅμα τὰ γνωρίσομε, νὰ μᾶς συγκινήσουν βαθύτερα παρὰ τὰ σύγχρονα καὶ γειτονικὰ μας συγκροτήματα. Γιατί ἡ γραμμὴ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης δὲν εἶναι οὔτε μιὰ ἐνιαία

εὐθεῖα πὸν προχωρεῖ μὲ προϋπολογισμένους σταθ-
 μοὺς πρὸς μιὰν ἀφηρημένην, παγερῆ, καὶ ἄχρωμη τε-
 λειότητα, οὔτε σχῆμα μηχανικὸ γιὰ ξεσήκωμα, πὸν
 κουβαλιέται ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες κ' ἐφαρμόζεται σὲ
 ὅποιοδῆποτε κομμάτι θὰ μᾶς καπνίσει αὐθαίρετα νὰ χω-
 ρίσουμε. Κανένα σχῆμα γενικὰ δὲν ἱκανοποιεῖ ὅποιον με-
 λέτησε χεροπιαστὰ καὶ τὸ μικρότερο κομμάτι τῆς πολύ-
 τροπῆς ζωῆς, μὲ τὴν ἀτέλειωτη καὶ μπερδεμένη διασταύ-
 ρωση πράξεων, κινήτρων καὶ ἀποτελεσμάτων ἂν θέλομε
 ὁμῶς σῶνει καὶ καλὰ νὰ διαλέξομε μιὰν αἰσθητῆ σχη-
 ματοποίηση, ἃς γίνεῖ ὑπόδειγμά μας ἢ ἀνηφορικῆ τρι-
 διάστατη ἔλικα, ὅπου τὸ κομμάτι κάθε κύκλου πὸν ἀντι-
 στοιχεῖ μὲ τὸν προηγούμενο βρίσκεται μολαταῦτα σὲ
 διαφορετικὸ ἐπίπεδο κ' ἔχει διαφορετικὸ πλάτος.
 Ἔτσι, μ' ὄλο πὸν μᾶς δείχνει τίς ἀναλογίες, μᾶς
 ἀναγκάζει ν' ἀποφύγομε τὴν ἀπόλυτη ταύτιση πὸν
 εἶναι ἀνιστόρητη καὶ ἀπατηλὴ· καὶ κτυράζοντας
 τὸ μάτι μας ν' ἀνεβοκατεβεῖ πολλὰς φορὰς τὴν διά-
 σταση τοῦ χρόνου, μᾶς φανερῶνει καλύτερα τὴν ποι-
 κιλία καὶ τὴν πολύπλοκη ἀλληλεγγύη τῶν φαινομένων
 τοῦ πολιτισμοῦ. Δίνοντας στὴν ἔννοιαν τῆς ἀναλογίας
 τόσο πλατειὰ καθορισμένη σημασία, κ' ἐξετάζοντας ὕ-
 στερα τὸν Αἰγαῖο πολιτισμὸν, βλέπομε κατάπληχτοι νὰ
 πυκνῶνουν σιγὰ σιγὰ τὰ σημεῖα πὸν, ἀνάμεσα σ' αὐτὸν
 καὶ στὸν δικὸν μας, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τραβήξομε τίς συν-
 δετικὰς εὐθεῖας μέσα ἀπὸ τὸ διάστημα τεσσάρων χιλιά-
 δων χρόνων. Οἱ ἀτομικὰς λεπτομέρειες πὸν μᾶς ξαφνί-
 ζουν ἐδῶ κ' ἐκεῖ, καθὼς καὶ ἡ πλατειὰ ὀργανωτικὴ συ-
 νοχὴ στὶς δουλειὰς, τὴ βιομηχανία, τὸ ἐμπόριο, οἱ εὐκο-
 λίες τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, οἱ ξελεπτυσμένες ποικιλίες στῆ

δίαιτα, ἡ ἀγάπη τῆς διακοσμητικῆς πολυτέλειας, καὶ σύγχρονα ἡ τρυφερότητα γιὰ τὰ ζῶα, τὰ λουλούδια καὶ τὰ παιδιὰ, ἡ ἰσότητα, ἂν ὄχι ἡ ὑπερβολή, τῆς γυναίκας, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ξένους λαοὺς καὶ τὰ προϊόντα τους, καὶ χίλια δυὸ ἄλλα γνωρίσματα φέρνουν πολὺ κοντὰ μας τοὺς πανάρχαιους αὐτοὺς προγόνους.

Μὰ καὶ γι' ἄλλους λόγους εἶναι ὁ Αἰγαῖος πολιτισμὸς ἀξιοπρόσεχτος, ἰδιαίτερα γιὰ κείνους ποὺ ἐνδιαφέρονται ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, μὰ καὶ γιὰ τὴν ἔννοια, ἃς μὴν τρομάξομε νὰ τὸ ποῦμε, τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἶναι πολιτισμὸς *ἰδιαίτερος* ἀπὸ τὰ μνημεῖα του, τὰ παλάτια, τὰ σπίτια, τοὺς τάφους, ἀπὸ τίς τοιχογραφίες καὶ τ' ἀγγεῖα, τ' ἀγαλματάκια, τίς σφραγίδες, τὰ πήλινα, πέτρινα ἢ μετάλλινα μικροπράγματα ποὺ μᾶς ἐσώθηκαν, ἀναδίνεται γιὰ ὅποιον κάπως ἐντατικῶς τὰ μελέτησε, κάποια ἰδιαίτερη ἀτμόσφαιρα, κάτι ἀκαθόριστο ἀλλὰ πραγματικόν, μιὰ ποιότητα τοῦ αἰσθήματος ποὺ σὲ κάνει ἄμεσα νὰ τὰ ξεχωρίζεις ἀπὸ κάθε ἀνάλογο μνημεῖο ἄλλου πολιτισμοῦ. Ὁ ἰδιαίτερος αὐτὸς χαρακτήρας χάνεται ἀμέσως καὶ γενικῶς μόνις φανερώνεται τὸ πρῶτο ἄνθισμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μ' ὄλην τὴν ἀναμφισβήτητην ἐπιδίωξη πάρα πολλῶν λεπτομερειῶν. Ἡ γενικὴ αὐτὴ πιστοποίηση δὲ θὰ μὲ ξαλαφρώσει βέβαια ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀναφέρω πολλὰς εἰδικὰς περιπτώσεις ὅπου νὰ παρατηροῦμε τὸ ἴδιον φαινόμενον· ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἐντύπωση τοῦ ἐρευνητῆ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ὑποσυνείδητη ἄθροιση ἄπειρων μικρῶν γεγονότων, εἶναι καὶ αὐτὴ γεγονὸς ἀξιοπρόσεχτος, καὶ πολλὰς φορὰς ἀπαραίτητο βοηθητικὸ στοιχεῖον γιὰ τὴν πρόχειρη ταχτοποίηση ἀκατέργαστου ἀκόμα ὕλικου.

Ας ποῦμε λοιπὸν προσωρινὰ ὅτι ὁ Αἰγαῖος πολιτισμὸς εἶναι ὄχι μόνον προελληνικός, ἀλλὰ καὶ ξένος στὶς κύριες γραμμὲς του πρὸς τὰ γνωρίσματα τοῦ Ἑλληνικοῦ, καὶ ἄς τονίσουμε μερικὲς ἀπὸ τίς πιὸ χτυπητὲς κ' ἐξωτερικὲς του διαφορῆς.

Ἀπὸ τὸν Αἰγαῖο πολιτισμὸ καὶ ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὴν τέχνη του λείπει ὁ ἀνθρωποκεντρισμὸς καὶ ἡ ἀναγωγὴ ὅλων τῶν φυσικῶν πραγμάτων στὰ ἀνθρώπινα μέτρα· ἔχομε καὶ πολὺ μεγάλες καὶ πολὺ μικρὲς παραστάσεις, τὰ φυτὰ καὶ τὰ ζῶα παίζουσι ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο ρόλο· ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ συχνὰ μόνον ἓνα μέρος ἀσήμαντο, δίπλα στοὺς τεράστιους ταύρους. Τὸ τοπίο, θαλασσίον ἢ βουνίσιο, τραβᾷ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Αἰγαίου γιὰ δική του χάρη. Τὸ ἀπειρα μικρὰ, τὰ κοχύλια, τὰ φύκια, οἱ φυσαλίδες, τὰ φύλλα καὶ οἱ σπόροι, ζωγραφίζονται μὲ ἀγάπη καὶ προσοχή. Ὁ ἄνθρωπος, σὰν μέρος τοῦ ὅλου, ἀνεβοκατεβαίνει στὸ μέγεθος μαζί του. Σαυτὴ τὴν τέχνη ἔχομε καὶ **μικρογραφία**, καὶ μικροσκοπικὰ ἀγάλματα ποὺ δὲ χάνουσι τίποτα ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τους ἀκόμα κι' ὅταν παρεβληθοῦν πρὸς τὰ τεράστια πιθάρια.

Ἡ **διακοσμητικὴ** εἶναι ἀπόλυτα συνυφασμένη μὲ κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς, καὶ μαζί της ἐξαιρετικὰ ἀναπτυγμένη ἢ αἰσθησιμὴ γιὰ τὸ χρῶμα καὶ τὸ στοιχειώδικο γεωμετρικὸ σχῆμα. Εἴτε εἶναι τοῦτο κάτι πολὺ πρωτόγονο, εἴτε εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξελεπτυσμένου ἐκφυλισμοῦ, ἢ ἀπλὴ γραμμὴ καὶ τὰ διασταυρώματά της, μαζί μὲ τοὺς πλούσιους συνδυασμοὺς τῶν λίγων ἀλλὰ «κορεσμένων» χρωμάτων, δίνει στὸν Αἰγαῖο κάποιαν ἄμεση ἀπόλαψιν καὶ τὸν παρακινεῖ νὰ κάνει ὅλο καινούργιες δοκιμῆς.

Τέλος, ἡ ἀρμονία στὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ τὰρχιτε-

χτυνικά σύνολα δὲν λύνει μόνο προβλήματα συμμετρικῆς διαίρεσης τοῦ χώρου, ὅπως στὴν Ἑλληνικὴ τέχνη, ἀλλὰ φυτρώνει μαζὶ μὲ τὸ σύνολο, σὰ δέντρο, καὶ δὲν πολυσκοτίζεται ἂν ἀφήνει κάπου—κάπου κάποιαν ἀοριστία ἢ κάτι τόσο πολὺπλοκο, ποῦ νὰ μὴ μπορεῖ τὸ μάτι ἢ ὁ νοῦς νὰ τὸ συλλάβῃ μονομιᾶς.

Δεύτερό, μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς γιατί μᾶς προυνσιάζει ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐξέλιξης, ἀπὸ τὴν πρωτόγονη ἀτέλεια καὶ τὸ πασπάτεμα γιὰ νέους τρόπους ἐκδήλωσης, ὡς τὸ πλείριο ἄνθισμα καὶ τὸν ξεπεσμὸ στὰ περισσότερα ἐπίπεδα, καὶ τέλος τὴν πολιτικὴ ἐκμηδένιση καὶ τὸν ἀφανισμό. Μποροῦμε ἔτσι νὰ τὸν ἐξετάσομε σὰν ὀλοκληρωμένο ὄργανισμὸ καὶ νὰ ψηλαφήσομε ἀπάνου του τίς ὀμορφιές καὶ τίς πληγές του, νὰ γνωρίσομε τὴν νιότη καὶ τὰ γηρατειά του, τίς αἰτίες ποῦ τὸν ἔκαναν πλούσιο ἢ φτωχό, γερὸ ἢ κακομοίρη.

Τρίτο, εἶνε γοητευτικὴ ἢ μελέτη του γιατί δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπιβληθῆ μιὰ γνώμη ποῦ νὰ τὴν παραδέχονται ὅλοι, γιὰ τὸ γενικὸ χαραχτήρα του, δὲν ἔχει γίνεϊ ἀκόμα κοινὸ χτήμα τῆς ἐπιστήμης μιὰ δογματικὴ σύθεση ὅπου ὅλες οἱ λεπτομέρειες ποῦ θ' ἀνακαλυφτοῦν κατόπι νὰ ὑποχρεωθοῦν νὰ μποῦν προκαταβολικά. Ἔτσι μένει ἐλεύτερος ὁ προκαταλημένος νοῦς νὰ ἐφαρμόσει ἀπάνω του τὸ δικό του καλοῦπι, καὶ ὁ ἀπροκατάληπτος ν' ἀνοίξει τὰ πανιά του πρὸς διαρκῶς νέες πιθανότητες. Καὶ μ' ὅλο ποῦ ξέρομε γιὰ τὸν πολιτισμὸν ἐτοῦτο σὲ μερικὰ σημεῖα καὶ περισσότερα ἀκόμα παρὰ γιὰ τὸν Ἑλληνικὸ, μποροῦμε ὅμως στὸ σύνολο νὰ τὸν χαραχτήρίσομε κοσμικὸ ἢ θεοκρατικὸ, ἠθικὰ αὐστηρὸ ἢ ἐκλυτο μητριαρχικὸ καὶ φεμινιστικὸ ἢ αὐταρχικὸ καὶ ἀνατολίτικο, προῖδὸν ἐνὸς αὐτοτελοῦς καὶ

μικροῦ ἐξαιρετικοῦ λαοῦ ἢ τῆς διασταυρωμένης ἐπίδρασης Ἐνατολῆς, Νότου καὶ Δύσης.

Τέλος, δυὸ λόγια γιὰ τὴ σχετικὴ ἔννοια τῆς λέξης προϊστορικός. Δὲ δείχνει παρὰ τὴν ὑποκειμενικὴ μας θέση ἀπέναντι στὰ διδόμενα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ καὶ τὸν ὀνομάζομε ἔτσι μόνον ἐπειδὴ μᾶς λείπουν ὀρισμένες χρονολογικὲς σειρὲς βασιλιάδων, πολέμων, πολιτικῶν καταστάσεων καὶ μεταρρυθμίσεων, καὶ ἄλλων ἀσήμαντων σχετικῶν γεγονότων, τῇ στιγμῇ ποῦ ξέρομε πολὺ καλὰ τὴ φυσικὴ τους κατασκευὴ, τίς συνήθειες, πῶς ἔτρωγαν, σὲ τί σπίτια κάθονταν, τί φοροῦσαν, τί πίστευαν, πῶς δούλευαν, καὶ σὲ τί τέχνες, ὡς ποῦ ταξίδευαν, πῶς ἔθαβαν τοὺς νεκροὺς καὶ πῶς ἀγαποῦσαν τὰ παιδιὰ τους. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, αὔριο νὰ ποῦμε, μπορεῖ ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἀπὸ προϊστορικὸς νὰ γίνῃ ἱστορικὸς, ἂν βρεθῇ τὸ κλειδί νὰ διαβασθοῦν οἱ χιλιάδες πήλινες πινακίδες ποῦ περιέχουν τοὺς λογχριασμοὺς, τὰ ἐμπορικὰ συμβόλαια καὶ τίς ἀπογραφὰς τῶν σκλάβων καὶ τῶν ὄπλων, ἢ ἂν βρεθοῦν στὴν Αἴγυπτο, τὴ Βαβυλωνία ἢ τὸ Μπαγκάτζικιοῖ γραφτὰ ποῦ ν' ἀναφέρουν τοὺς βασιλιάδες καὶ τίς μεταναστεύσεις τῶν μακρινῶν κ' ἐπίφοδων αὐτῶν Κεφτί ἢ Χαου—νεμπού. Γιὰ τὴν ὥρα θὰ τὸν λέμε κ' ἡμεῖς προϊστορικὸ πολιτισμὸ, κρατώντας στὸ νοῦ τὸν τυπικὸ καὶ σχετικὸ χαραχτήρα τῆς διάκρισης.

2. Τοπική και χρονική ἔχταση.

Οἱ χώρες ὅπου ἀνθίσει ὁ Αἴγαιος πολιτισμὸς ὀρίζονται ἀπὸ τὴν ἐπιτήμη κάπως αὐθαίρετα καὶ ἀνάλογα μὲ τὴν κατάστασιν καὶ τὴν τυχαία κάποτε ἐπιτυχία τῶν ἀνασκαφῶν. Πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια δὲ μεταχειρίζονταν ὅλοι παρὰ τὴ λέξιν Μυκηναϊκὸς γιὰ τὰ πλουσιώτερα καὶ πρὸ χαρακτηριστικὰ εἰρήματα εἶχαν γίνει στὶς Μυκῆνες· οἱ ἀναλογίαι ποῦ φανέρωναν τὰ μνημεῖα καὶ τὰ πολύτιμα πράγματα μὲ τὶς ὁμηρικὰς περιγραφὰς καὶ ἡ κοινὴ τους ἀντίθεσις μὲ ὅ,τι ξέραμε γιὰ τοὺς κλασικοὺς Ἑλληνικοὺς αἰῶνες, ἔκανε τοὺς ἀρχαιολόγους νὰ ταυτίσουν χωρὶς καμιά δυσκολία τοὺς δυὸ αὐτοὺς πολιτισμοὺς· κατέδαζαν ἔτσι τὰ χρονικά τους ὅρια στὴν ἐπαχὴ ποῦ ἄμεσα προηγήθηκε ἀπὸ τὴ Δωρικὴ μετανάστευσις. Στὴν Τρωάδα ὁ μεγαλοφάνταστος Σλήμαν ποῦ ἔφαχνε ὀδηγημένος ἀπὸ φανατικὴ πίστις σ' ἓνα μῦθος, κατὰστρεψε σχεδὸν αὐτὸ ποῦ ζητοῦσε καὶ ξεσκέπασε μιὰν ἀρχαιότερη πολιτεία, μὲ γνωρίσματα πρωτομεταλλικοῦ πολιτισμοῦ σὲ μεγάλη ἀκμὴ· ὁ ἴδιος βέβαια δὲν τὸ κατὰλαβε, ἀλλὰ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἔσπασε τὸ στενὸ πλαίσιο τῶν χρονολογικῶν μας σχημάτων καὶ μᾶς μετέφερε μ' ἓν πῆδημα στὴ μυθικὴ ἀκόμα τότε χρονολογία 2500 π. Χ. Ἡ πρόληψις ὅμως πῶς ἀκμὴ, ὠμορφιά καὶ πλοῦτος δὲν μπεροῦσαν νὰ βρεθοῦν σὲ τόσο μακρινὸς ἐποχὲς ἦταν τόσο δυνατὴ, ποῦ παραμόρφωσε τὴν ἄμεση ἀρχαιολογικὴ βεβαιότητα κα' ἔκανε τοὺς ἐρευνητὰς στὴν Κύπρον ν' ἀποδώσουν τὶς θαυμάσιαις ἐργασίαις σὲ χαλκὸ καὶ φιλντισὶ καὶ τὰ περίτεχνα ἀγγεῖα, σὲ μιὰ νόθη Αἰγυπτιακὴ τέχνη τοῦ 800 — 700 π. Χ. καὶ νὰ χῶ-

σους στενεμένα σὲ τόσο σύντομα ὄρια δλόκληρες ἐπο-
χὲς ποὺ ὑποθέτουν σιγανὴ καὶ διαδοχικὴ ἐξέλιξη.

Μὰ οἱ ἀνασκαφῆς στὴν Κρήτη ἐσταμάτησαν ἀπότομα
κ' ἐφάνέρωσαν μικρόπνοη κάθε προκατειλημμένη θεωρία
καὶ κάθε συμβατικὴ σχηματοποίηση. Τὸ λαγαρὸ μυαλὸ
τοῦ Ἐβανς, ἡ τολμηρὴ του σύνθεση καὶ ἡ λεπτόλογη ἐ-
ξακρίβωση σ' ἔλα τὰ σημεῖα, ξεσκέπασαν σὲ λίγα χρό-
νια μέσα τὰ θεμελιακὰ γνωρίσματα ἑνὸς πολύτροπου καὶ
ἀρχαιότατου πολιτισμοῦ. Ἡ γῆ τῆς Κρήτης ἀνοιξε κι'
ἀνοίγει ἀκόμα ὁλοῦθε σὰν παραγινωμένος καρπὸς καὶ
φανερώνει τοὺς πανάρχαιους σπόρους· πολιτεῖες, παλά-
τια, νεκροταφεῖα. Σὲ πολλὰ μέρη ἐκεῖνο ποὺ φάνηκε
στὴν ἀρχὴ πρωτόγονο καὶ παλαιεῖκό, βγήκε ἀποτέλεσμα
μακροῦς ἐξέλιξης· στὸ Ζάκρο ὁ Ἄγγλος ἀνθρωπολόγος
ποὺ ἐξέτασε τὰ κρανία, βρῆκε ἀπὸ τὸ σχῆμα τους, τίς σχετι-
κὲς ἀναλογίες, τὸ πάχος τῶν κοκάλων, τὴν ἔλλειψη
τῶν βαθειῶν αὐλακιῶν ποὺ ἀφήνουν οἱ χοντροὶ μυῶνες
στὰ πρωτόγονα καύκαλα, καὶ τὴν κατάσταση τῶν δον-
τιῶν, πῶς οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι, ποὺ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐ-
ρευνα τῶν τάφων τοὺς τοποθετεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ.
δείχνουν ἔλα νὰ σημάδια τῆς τεχνητῆς ζωῆς ἑνὸς ἐξαι-
ρετικῶς ξελεπτυσμένου πολιτισμοῦ.

Ἄν στὰ μέρη ποὺ ἀναφέραμε προσθέσομε τὴ Θεσα-
λία καὶ τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τραθήξομε συνδυετικὲς
γραμμὲς ἀνάμεσα στὰ τιὸ ἀκρινὰ σημεῖα, ἔχομε χοντρο-
κομένα τὰ τοπικὰ σύνορα τοῦ Αἰγαίου ἢ Κρητομηκη-
ναῖκοῦ πολιτισμοῦ ποὺ περιλαβαίνει: τὴν Κρήτη, τὰ νη-
σιά τοῦ Αἰγαίου καὶ ἰδιαίτερα τίς Κυκλάδες, τίς μεγά-
λες πολιτεῖες τῆς Πελοπόννησος, Μυκῆνα, Τίρυνθα καὶ
Σπάρτη, τὸν Ὀρχομενὸ καὶ τὴ Θήβα στὴ Βοιωτία, σκόρ-

πια σημεῖα, ἀσύνταχτα ἀκόμα, στήν Ἀττική καί, ὅπως εἶπαμε, τῆ Θεσσαλία κι' ἀπό τήν ἄλλη μεριά τῆς θάλασσης τήν Τρωάδα. Τά παράλια τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης πού θ' ἀποτελοῦσαν τὸ φυσικὸ συνδετικὸ κρῖκο ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τῆς περιφέρειες δὲν ἔχουν ἀκόμα ἐρευνηθῆ. Γιὰ μένα βέβαιο σχεδὸν εἶναι πῶς ἂν κυταχτοῦν μὲ ἀπροκατάληπτο μάτι τὰ μνημεῖα καί τῆς Ἑλληνορωμαϊκῆς ἀκόμα ἐποχῆς, πολλὰ τοπικὰ γνωρίσματα χαρακτηριστικὰ τῆς Μακεδονίας, πού ξεχωρίζουν τήν τέχνη καί τήν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἀπὸ τήν καθαρὴ Ἑλληνικὴ, θὰ βρεθοῦν νὰ εἶναι πανάρχαιες παραδομένες συνήθειες, πού δὲν μπόρεσε νὰ παρασύρει τὸ κύμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐξαδυνατισμένο κάπως στῆς μακρυνότερες αὐτὲς περιφέρειες. Π.χ. τὸ μεγάλο χτίριο τῆς Παλατίτσας στὸ λόφο τῆς Ἀγ. Τριάδος κοντὰ στοὺς Φιλίππους, μὲ τήν πλατιὰ ἔκτασή του (80—110 μ.) τήν ἐλεύτερη συμμετρία τῶν μερῶν του, πού εἶνε πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τήν τυπικὴ καθορισμένη ἑλληνικὴ παράδοση· καί τέλος τὸ ἀμφίβολο, ἀλλὰ πιθανὸ σύστημα τῶν μικρῶν ἐσωτερικῶν αὐλῶν πού χύνουν φῶς καί ἀέρα στὰ πολύπλοκα διαμερίσματα, δὲ θέλει πολὺ νὰ μάς θυμίσει τὸ παλάτι στήν Κνωσὸ, μ' ὄλο πού οἱ κολῶνες του εἶνε ἰωνικὲς, δωρικὲς καί κορινθιακὲς καί ἡ κατεργασία στὸ μάρμαρο Ἑλληνικὴ. Τὴν ἐποχὴ πού ξέσκαψαν τὰ θεμέλια του δὲν εἶχαν ἀκόμα βρεθῆ οὔτε τὰ πρῶτα λείψανα τῶν Μυκηναϊκῶν τάφων καί οἱ ἀρχαιολόγοι δὲν μπορούσαν νὰ κάνουν ἄλλο παρὰ νὰ βροῦν βιασμένες ὁμοιότητες μὲ τὰ Ἑλληνικὰ ἢ Ρωμαϊκὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέρη. Οἱ ὑπόγειοι ὅμως τάφοι στήν καρδιὰ φυσικῶν ἢ τεχνητῶν λόφων μὲ τὸ θόλο τους σχηματισμένο κατὰ τὸν περίεργο ἀπλὸ καί

τέλειο τρόπο τῶν Μυκηναϊκῶν, ἀνάγκασαν ἀπὸ τὸ 1870 τοὺς ἀρχαιολόγους νὰ τὸν συγκρίνουν μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τότε θησαυρὸ τοῦ Ἀτρέα καὶ τοὺς ἀψιδωτοὺς διαδρόμους μέσα στὰ τειχιὰ τῆς Τίρουθας. Ἀφήνω τὰ πάμπολλα ἑθρικά ὀνόματα φυλῶν καὶ ποταμῶν ποὺ ἔχουν τὴ χαρακτηριστικὴ προελληνικὴ κατάληξη - ησσός ἢ - ιττός ποὺ οἱ ἴδιοι οἱ Ἀρχαῖοι ἤξεραν γιὰ Πελασγικὴ, καὶ τὶς πανάρχαιες λατρεῖες τῶν θεῶν ποὺ δὲν εἶχαν θέση στὸν Ὀλυμπο καὶ ποὺ ἤρθαν ἀπὸ τὴ Θράκη μὲ τὶς ξενικὲς τοὺς τελετές, τὰ ἡχερὰ ὀνόματα καὶ τὴν ἄγρια καὶ ἄμεση ἐκείνη ταύτιση μὲ τὰ ζῶα, ποὺ στὸ βάθος εἶναι τόσο ξένη στὸν κατοπινὸ Ἕλληνα.

Τὰ ὄρια ποῦ χρᾶξαμε θὰ φανοῦν κάπως στενὰ σ' ὅποιον σκεφτῆ πῶς ἢ Κύπρο, ἔξαφνα, παρουσιάζει ὅλα τὰ γνωρίσματα ποὺ ἔὰ τῆς ἔδιναν τὸ δικαίωμα νὰ χωρέσει στὸν κύκλο τῆς Κρητομυκηναϊκῆς ἐπίδρασης· καὶ πῶς παράδοση καὶ εὐρήματα συνεδέονται ἄμεσα τὴ Σικελία μὲ τὸ θάνατο τοῦ Μίνωα καὶ μὲ τὰ Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα

Φυσικὰ ἢ ἐπίδραση ἑνὸς τέτοιου πολιτισμοῦ δὲν μποροῦσε νὰ μὴν ἀχτινοβολήσῃ σ' ἕναν κύκλο τριγύρω ἀπὸ τὴν καθεαυτοῦ ἔδρα τῆς· τὸ ἐμπόριο καθὼς ἔὰ δοῦμε εἶχε φτάσει σὲ ἀνήκουστην ἀκμὴ καὶ πολὺπλοκὴ διακλάδωση ἀπὸ ἐποχὲς ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε παρὰ σὰ σκοτεινὲς καὶ πρωτόγονες. Καὶ Ἰσα-Ἰσα τὸ ἐμπόριο εἶναι ἢ κυριότερη αἰτία ποὺ συναντοῦμε τὰ Μυκηναϊκὰ αὐτὰ πράγματα στὴ Σικελία, καὶ γιὰ τοῦτο δὲν μποροῦμε πολὺ καλὰ νὰ τὴν περιλάβομε στὴν ἀληθινὴ περιοχὴ τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ· στὴν Κύπρο πάλι χρονολογοῦνται τὰ εὐρήματα περισσότερα ἀπὸ τὶς ἐποχὲς ποὺ

ὁ Κρητομυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ξεπέφτει· καὶ πολλὰς κα-
θῶς θὰ δοῦμε ἐπανάστασες καὶ πολιτικὰς ἀνωμαλίας ἔ-
φεραν ἀναστάτωση στοὺς πληθυσμοὺς τῶν Αἰγαιακῶν
τόπων. Δὲν ἀποκλείεται νὰ κατοίκησαν Αἰγαῖοι τὴν Κύ-
προ σὰν ἀποικοὶ ἢ πρόσφυγες στὸ τέλος τῆς τρίτης Μυ-
κηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ νᾶφεραν μιὰν ἐντατικὴν καλλιέρ-
γεια τῆς ἴδιας βιομηχανίας ποὺ ἀπὸ πρὶν ἐθαύμαζαν καὶ
ἀκριβοπλήρωναν οἱ ντόπιοι σὰν ξένη εἰσαγωγή, ἀπάνω-
κάτω, ὅπως ἔγινε τώρα τελευταῖα μὲ τ'ἀνατολίτικα χα-
λιὰ στὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἐντόπιοι ὅμως αὐτοὶ φαίνεται πὼς
ἦταν φυλετικὰ τοῦλάχιστο καὶ γλωσσικὰ ξένοι πρὸς τὸ
κύριο σῶμα τῶν λαῶν ποὺ καλλιέργησαν τὸν Αἰγαῖο
πολιτισμὸ, καὶ ὠρισμένως ἡ Κρητομυκηναϊκὴ ἐπίδραση
δὲ θὰ ἦταν ἡ μόνη ποὺ δέχτηκαν· γιὰτι καὶ μὲ τὰ γει-
τονικὰ παράλια τῆς Κιλικίας βρίσκονταν σὲ συχνὴ ἐπι-
κοινωνία, πότε φιλικὴ καὶ πότε ὄχι, καὶ μὲ τοὺς Φοίνι-
κας καὶ μὲ τὴν Αἴγυπτο. Γι' αὐτὸ εἶμαι πιστεύω δι-
καιολογημένη ἂν δὲ λογαριάσω τὴν Κύπρο παρὰ ὅπου
ὁμοιότητες στὴν τέχνη ἢ ἀναλογίαι τῆς ἱστορικῆς μοί-
ρας τῆς μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλάβομε καλύτερα τὸ ξετύ-
λιγμα ἢ τὴν τύχην τοῦ καθαυτοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ.

Ὅριζοντας τὴν τοπικὴν ἔχτασίν του ὅμως δὲν πρέπει
νὰ ξεχάσομε πὼς ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι οὔτε παν-
τοῦ ὁμοιόμορφος οὔτε στάσιμος. Δυὸ κυριότεροι τύποι
ξεχωρίζουν μέσα στὰ σύνορά του καὶ θὰ τοὺς ὀνομά-
σομε τὸν ἕνα στεριανὸ καὶ τὸν ἄλλο νησιώτικον. Δυὸ
γνωρίσματα στὴν ἀρχιτεχτονικὴ τους μᾶς φανερώνουν
βαθεῖαι διαφορὰς στὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση·
οἱ στεριανοὶ τειχίζουσι ἕνα περιορισμένον σχετικὰ ὕψωμα,
χαμηλότερον ἢ ψηλότερον κατὰ τὴν περίστασιν, μὲ ἀτέ-

λειωτο κόπο και φροντίδα· στην περιοχὴ αὐτὴ σχετικὰ λίγα πάλι χτίρια καὶ ἀπαραγνώριστη ἡ κατοικία τοῦ μονάρχου, πολλὲς φορές διαβαθμισμένη σὲ δύο ἢ τρία χτίρια γιὰ τὶς γυναῖκες, τοὺς γιουὺς καὶ τὸ προσωπικό. Ὁ πληθυσμὸς ποὺ θὰ ἦταν ἀναγκαστικὰ ἀγροτικός, θὰ καθόταν σὲ καλύβια ἢ σπίτια ἀπὸ φθαρτὸ ὕλικό (γιατὶ ἐλάχιστα λείψανά του· ἔχουν βρεθῆ), καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τειχιὰ ἔξον σὲ στιγμὲς μεγάλης ἀνάγκης. Ἡ πολιτικὴ φροντίδα τοῦ ἐπιθετικοῦ καὶ ἀμυντικοῦ πολέμου ἀπασχολεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐθνικῆς νὰ ποῦμε ἐργασίας· αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιδιορθώσεις στὰ τειχιὰ τῆς Ἰβρυθας, τοῦ Δομοκοῦ στὴ Θεσσαλία, τῆς Τρωάδας, καὶ ἀπὸ τὴν κυρίαρχη θέση ποὺ παίρνουν τὰ ἔπλα στὶς παρακαταθήκες, τὶς τοιχογραφίες καὶ τοὺς τάφους. Οἱ νησιῶτες ζοῦν σὲ ἀνοιχτὲς πολιτείες πολλοὶ μαζύ. Τὰ σπίτια τους εἶναι κολλητὰ μὲ μεσότοιχους καὶ πολλὰ πατώματα καὶ ἡ θέση τους ὄρισμένη ἀπὸ τοὺς στενοὺς, ἀλλὰ μακρὲς καὶ ἴσιους καὶ καθαρὸς δρόμους, ποὺ εἶναι πλακοστρωμένοι καὶ οἱ σπουδαιότεροι ἔχουν καλοκαμωμένους ὄχετοὺς ἀπὸ κάτω, ἀπὸ πέτρα ἢ ἀπὸ πήλινα κιοῦγκια. Οἱ κάτοικοι εἶνε ἀστοὶ οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητοι μὲ διάφορα ἐπαγγέλματα, καὶ πολλοὶ εἶνε ἔμποροι. Ἄμα πλουτήσουν, μεγαλώνουν τὸ σπίτι τους ἢ χτίζουν ἄλλο μὲ πολλὰς κάμαρες, διαδρόμους, περιβόλια, μπάνια, κουζίνας, καὶ ἂν τοὺς περισσεύει, ἀφιερώνουν μιὰ-διὸ ἀπὸ τὶς καλύτερες, ὅπως κάνει καὶ ὁ βασιλιάς τους, στὴν ἀνεικονικὴ λατρεία τῆς ἱερῆς τετράγωνης κολόνας ποὺ στήνουν στὴ μέση, καὶ γύρω της σωριάζουν τὰ κειμήλια ἢ τοὺς ἀπλοὺς πήλινους κεσέδες ποὺ θὰ περιλάβουν— ἴσως καθένας μιὰ φορὰ — τὸ γάλα ἢ τὸ σάρι ποὺ θὰ

της προσφέρουν. Οἱ πολιτείες αὐτὲς εἶναι χτισμένες συνήθως λίγο μέσα, μισή ἢ μιὰ ὥρα ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀλλὰ εἴσιν καὶ ἐπίνεια ἢ δταν ὁ βράχος εἶναι ψηλός, σὰ στὴν Φουλακωπὴ τῆς Μήλος, ἢ ἴδια ἢ πολιτεία κυτᾶζει ἀπὸ ψηλὰ τὴ θάλασσα, τόσο κοντὰ πὸ καθὼς ἐφαγώθηκε τὴ ὥρα ὁ βράχος, ἐχάθηκε ἓνα μέρος της γιὰ πάντα.

Ἄπ' τὸ νησιώτικο πάλι ξεχωρίζει, μ' ὄλο πὸ περιλαβαίνεται σ' αὐτόν, ὁ Κρητικὸς πολιτισμὸς. Πρῶτα γιὰτὶ ἄρχισε πρωτῆτερα κ' ὕστερα γιὰτὶ συνδυάζει πρὶν ἀκόμα γνωρίσει τὴ βορειότερη κοινωνικὴ ὀργάνωση, τὸ φεουδαρχικὸ μεγάλο παλάτι τοῦ ἄρχοντα μὲ τὶς ναυτικὰς ἐλεύτερες πολιτείας, σὲ τέτοια οἰκονομικὴ ἀλληλοεξάρτηση, καὶ οἱ λεπτομέρειές της ἴσως δὲ γνωριστοῦν ποτὲ μᾶλλον τὸ ἀπέραντο ἐνδιαφέρον πὸ θὰ εἶχε. Βέβαιον εἶναι μόνον πὸς ἢ δύναμη τοῦ ἄρχοντα τῆς Κνωσὸς καὶ τῆς Φαιστὸς θὰ στηριζόταν περισσότερο σὲ διοικητικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐξουσία παρὰ σὲ κυριαρχία στρατιωτικὴ.

Στὴν Κρήτη πάλι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ξεχωρίσει δυὸ τύπους πολιτισμοῦ, ἐκεῖνον πὸ φανερόνεται καλύτερα στὰ παλάτια τῆς κεντρικῆς Κρήτης, μὲ τὴν ἐνδιαίτηρη τέχνη τους, τὸν ἀνακτορικὸ ρυθμὸ στὴν ἀγγοειπλαστικὴ καὶ τὸ ἀνακτορικὸ νὰ ποῦμε ἀλφάβητο, κ' ἐκεῖνον πὸ ἄνθισε στὶς πολυάνθρωπες ναυτικὰς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης πὸ χρησίμευαν γιὰ διάμεσος ἐμπορικὸς σταθμὸς ἀνάμεσα στὴν Ἀσία καὶ τὴ Διδυκὴ παρφαλία. Γουρνιά, Μόχλος, Ψεῖρα, Γαλαίικαστρο, Ζάκρο, Πραισός, μὲ τὰ λιμάνια, τοὺς μεγάλους κυματοθραύστες, τὰ μυρμηγκιαστὰ μικρόσπιτα, τὶς σπηλιὰς πὸ εἶχαν γίνε κοινωτικὰ νεκροταφεῖα, τὰ μικροεργαστᾶσια, τὰ ψαράδικα, τὰ λιοτριβιά καὶ τὶς ἀποθήκες ὅπου πετοῦσαν

τὰ ἀδειασμένα κοχύλια, τὰ καύκαλα τῆς πορφύρας.

Ἄς φυλαχτοῦμε μόνο νὰ μὴν ἐπαναλάβομε κ' ἐμεῖς μὲ τοὺς ἀρχαίους τὴ λέξη Ἐτεοκρητες, ἀληθινοὶ Κρητικοί, πού ὄλοι οἱ ἀρχαιολόγοι ξαναλένε σὰν νὰ εἶναι τὸ Παλαιόκαστρο καὶ ἡ Πραισὸ ὁ ἀληθινὸς πυρῆνας τοὺς· γιὰτὶ εἶναι σήμερα γνωστὸ πὼς δὲν κατοικήθησαν μὲ κάποια συνοχὴ παρὰ ἀπὸ τῆ δεύτερη Μεσομινωικὴ περίοδο, διατήρησαν ὅμως, καθὼς φαίνεται, τὴ γλῶσσα τοὺς καὶ μετὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπιδρομὴ καὶ κατάχτηση, γιὰτὶ βρέθησαν στὴν Πραισὸ τρεῖς ἐπιγραφές μὲ Ἰωνικὰ γράμματα τοῦ 5ου αἰῶνα σὲ γλῶσσα ὅλως διόλου ἀκατανόητη. Ἡ γενικὴ ἰδέα τῶν γλωσσολόγων εἶναι πὼς ἡ γλῶσσα αὐτὴ ἀνήκει στὸ σύμπλεγμα τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν ἰδιωμάτων, κρίνοντας ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται σὰν κλιτικὲς καὶ παραγωγικὲς κατάληξεις.

Ἄναμφίβολο εἶναι λοιπόν, πὼς εἶναι ἡ γλῶσσα τῶν προελληνικῶν κατοίκων τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης καὶ σχεδὸν βέβαιον, πὼς αὐτοὶ ἤρθαν νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ ἄς ποῦμε στρογγυλὰ στὸ 1800 π. Χ. Στὴν ἴδια εἴην Πραισὸ μάλιστα, πού στοὺς κλασικοὺς χρόνους τὴ νομίζανε ἀκρόπολη τῶν Ἐτεοκρητῶν, τὰ βέβαια λείψανα δὲν ἀνήκουν παρὰ στὴν τρίτη ὑστερομινωικὴ ἢ μηχαναϊκὴ ἐποχὴ, σὲ σπηλιὰς ὅμως γύρω καὶ ὑπαίθριους τόπους λατρείας γύρω σὲ βωμοὺς, βρέθησαν ἀγγεῖα πού φτάνουν ὡς πίσω στὴ δεύτερη μεσομινωικὴ. Στὸ Παλαιόκαστρο βρίσκουμε ἀκόμα καὶ νεολιθικὰ ἀγγεῖα τοῦ χειροῦ, τὰ σπουδαιότερα ὅμως εὐρήματα μέσα στὴν πόλη εἶναι τῆς μεσοκαὶ ὑστερομινωικῆς ἐποχῆς· στὸ Ζάκρο πάλι τὰ μεγαλιθικὰ σπίτια πού θυμίζουσιν μυκηναϊκὰ τειχιὰ περιέχουν πολλῶν περιόδων ἀγγεῖα πού φαίνεται ὅμως σὰ νὰ εἶναι σύγχρονα· οἱ διάφοροι δηλαδὴ ρυθμοὶ ἐξακολουθοῦσαν

νά περάγονται πλάι πλάι καὶ κοντά τους ἕνα ντόπιο εἶδος κοκκινόχρωμου πηλοῦ γρησίμευε γιὰ τὴν κοινότερη χρῆση. Αὐτὸ ἴσως μπορεῖ νὰ χρησιμέψει γι' ἀπόδειξη, χωρὶς νὰ ἔχει καὶ ἀπόλυτο κύρος, πῶς οἱ διάφορες μέθοδοι ἦρθαν ἀπ' ἔξω. Γιατὶ σὲ ἄλλα μέρη, καθὼς θὰ δοῦμε, ἡ ἐπιδίωξη ἐνὸς ρυθμοῦ ἐξηγιέται Ἰσα Ἰσα ἀπὸ τὴν ἀκλόνηστη ντόπια παράδοση. Ἀφῆνω ποῦ καὶ στὸ Ζάκρο καὶ στὸ Παλαίκαстро ἔχομε χεροπιαστὰ σημάδια πῶς ἔγιναν μιὰ ἢ δύο καταστροφές καὶ τὰ περισσότερα σπίτια ξαναχτίστηκαν, ἀλλάξε δὲ καὶ ὁ τρόπος τῆς ταφῆς, πρᾶμα ποῦ περιπλέκει τὸ ζήτημα, γιατί ὅλες οἱ συνήθειες σχετικὰ μὲ τοὺς νεκροὺς εἶναι βαθειὰ οἰζωμένες στὴ θρησκεία καὶ τὴν ἐθνικὴ παράδοσή καὶ δύσκολα ἀλλάζουν, ἂν δὲν ἔρθει μεγάλη πολιτικὴ καὶ φυσικὰ κ' ἐθνολογικὴ ἀναστάτωση. Κι' ἂν ὅμως κρατήσομε σὰ συμβατικὸ μέσον ὄρο τὴ χρονολογία 1800 π. Χ. γιὰ τὴ ἐποχὴ ποῦ ἐγκαταστάθηκαν οἱ (νέοι τότε) κάτοικοι στὸ Παλαίκαстро καὶ τὸ Ζάκρο, δὲν ξέρομε οὔτε ἀπὸ ποῦ ἦρθαν, οὔτε ἂν ἦταν ἴδιοι ἢ ἀφομοιώθηκαν ὕστερα μὲ τοὺς κατοίκους τῆς κυρίαρχης πολιτείας, τῆς Κνωσός. Ἄν, ὅπως ὑποθέτουν ἄλλοι ἀρχαιολόγοι, ἦρθαν Ἰσα-Ἰσα ἀπὸ τὴν Κνωσὸ διωγμένοι ἐκεῖθε ἀπὸ πολιτικὴ ἢ φυλετικὴ ἐπανάσταση, τότε μπορεῖ ἡ γλῶσσα τους ν' ἀντιπροσωπεύει τὸ ἀρχαιότερο Κρητικὸ ἰδίωμα, ἀλλὰ τότε παύουν νὰ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τοὺς δευτέρους νὰ ποῦμε κατοίκους τῆς Κνωσός, ποῦ δημιούργησαν τὰ λαμπρὰ παλάτια καὶ ὅ,τι ἄλλο θεωροῦμε γιὰ διακριτικὸ δημιούργημα τῆς ὠραιότερης ἀκμῆς τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ λεπτομερειακὸ αὐτὸ ζήτημα ποῦ ἀνάπτυξα πλα-

τύπερα ἀπ' οὗ, τι ταίριαζε στή μικρὴ ἔχταση τοῦ βιβλίου
 τούτου, δείχνει πόσο μπερδεύονται τὰ πράγματα μόλις
 σκαλίσει κανεὶς βλυύτερα ὁποιοδήποτε καθαρὰ ἱστορικὸ
 πρόβλημα ποῦ ἡ ἔρευνα τῆς τέχνης καὶ οἱ ἀνασκαφές
 δὲν μποροῦν νὰ λύσουν κατευθεῖα. Τέτοια καὶ ἀνάλογα
 προβλήματα γενιοῦνται σὲ κάθε βῆμα, καὶ τέτοια θ' ἀν-
 τικρύσομε ἔταν ἐξετάσομε τὸ πολὺ σημαντικότερο ζήτη-
 μα, τί σχέση καὶ ἀλληλοεξάρτηση ἔχουν οἱ δυὸ μεγάλοι
 τύποι τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ, ὁ στεριανὸς καὶ ὁ νη-
 σιῶτικος. Γιατὶ δὲν πρέπει νὰ φανταστοῦμε οὔτε μιὰ
 μόνη ἱστορικὴ στιγμή, ἔπου οἱ δυὸ αὐτοὶ τύποι νὰ πα-
 ρουσιάζονται ἀτόφουοι, μὲ χημικὴ νὰ ποῦμε καθαρότητα,
 ἀλλὰ πέρα ὡς πέρα, ἀνάμεσα στὶς δυὸ χιλιάδες χρόνια
 τῆς ἱστορίας τους, ὁ ἓνας δανεῖζεται ἕλη ὥρα ἀπὸ τὸν
 ἄλλο πράγματα, ἰδέες, τεχνικὲς μέθοδοι καὶ κοινωνικὲς
 πρόληψεις, ὥσπου τέλος ταυτίζονται οἱ παραγωγές τους
 σὲ μιὰν ἀνώτατη στιγμή ἰσορροπίας, γιὰ νὰ ξεπέσει ἀμέ-
 σως κατόπι ὁ πρῶτος, ὁ νησιῶτικος, ἢ καλύτερα ὁ Κρη-
 τικὸς, σὲ μιὰ θέση μηχανικῆς δουλосύνης καὶ νὰ χαλά-
 σει ἠθικὰ, πνευματικὰ καὶ πολιτικὰ.

Μεταχειρίστηκα ὅλη ὥρα τὶς λέξεις πρωτο-, μέσο-, καὶ ὑστερομινωϊκός, μηχαναῖος, νεολιθικός κ. ἄ. Πρέπει νὰ ξέρομε πῶς μόνες τὺς δὲ θὰ ποῦνε τίποτα· εἶναι ὁμοῦ συμβατικά μιὰ χρονολογικὴ κορνίζα ὅπου, ἀφοῦ ἐξετασθῆ, μπορεῖ νὰ χωρέσει κάθε ἀντικείμενο καὶ κάθε γεγονός τῆς ἐποχῆς ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει. Τῆ λέξη μινωϊκός τὴν ἐφτιασε ὁ Ἔβανς, στὴν ἀρχὴ γιὰ νὰ ξεχωρίσει κάθε τι κρητικὸ παλιότερο ἀπὸ τὰ γνωστὰ τότε μυκηναϊκὰ εὐρήματα· ὕστερα ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἔλειψε ὅταν εἶδαν ὅτι ὁ Κρητικὸς πολιτισμὸς δὲ σταματᾷ με τὴν ἀκμὴ τοῦ Μυκηναϊκοῦ, ἀλλὰ ἴσα-ἴσα αὐτὸς προκάλεσε καὶ καλλιέργησε με τὴν ἐπίδρασή του τὴν ἀκμὴ ἐκείνη· γι' αὐτὸ εἶπαν πῶς ὁ Μυκηναϊκὸς συμπίπτει χρονικὰ με τὴν τελευταία φάση τοῦ Μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ὑστερομινωϊκὴν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἀρχαιότερο πολιτισμὸ ποῦ δὲν ἐγνώριζε ἀκόμα τὰ μέταλλα δὲν ἔφτανε πιά γιὰ διακριτικὸ γνῶρισμα ὥστε νὰ περιλαβαίνει ἡ Μινωϊκὴ ἐποχὴ κάθε τι, ἀπὸ τὰ πιὸ ἄτεχνα πρῶτα, ζωγραφισμένα ἀγγεῖα καὶ τὰ λιθαστρωμένα πατώματα ποῦ ἔμειναν ἀπὸ τὶς στρογγυλὰς ἀχυροκαλύβες, ὡς τὰ παλάτια τῆς Κνωσὸς καὶ τ' ἀλάβαστρα τῆς Ἁγίας Τριάδας· ἔτσι διαιρέθηκε ἡ Μινωϊκὴ ἐποχὴ σὲ Πρωτομινωϊκὴ, ποῦ παρασταίνει τὰ πρῶτα βήματα τῆς τέχνης καὶ τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης στὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ, καὶ στὴ Μεσομινωϊκὴ, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς, τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς ζωηρότερης ἐπικοινωνίας με τοὺς γύρω ξένους λαούς. Καὶ ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ δίνει τὴν πρώτη ἀφορμὴ ν' ἀλλάξει ἡ γενικὴ ὡς τῶρα καὶ ἀόριστη καὶ μένο σχετικὴ χρονολόγησις σὲ ἀπόλυτη. Ἐνῶ δηλαδὴ πρὶν ξέραμε πῶς ὁ ρυθμὸς τὰδε βγήκε ὅ-

στερα ἀπὸ τὸ ρυθμὸ δεῖνα καὶ πρὶν χριστιαν. π. χ. τὸ δευτερο παλάτι τῆς Κνωσός, τῶρα ἡ σφραγιδα ἐνὸς Αἰγυπτίου βασιλεῖα στὸ σκέπασμα ἐνὸς ἀλαβάστρινου κουτιοῦ, ἀνακατεμένη μὲ ἀγγελία τῆς πρώτης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς, τὰ τοποθετεῖ ὅσο γίνεται κοντήτερα στὰ 1670 π. Χ. πού ὁ βασιλεῖα αὐτὸς ἀνέβηκε στὸ θρόνο. Ἄλλα μεσομινωϊκὰ βάζα βρεθῆκαν στὸ Ἰλαχοῦν κοντὰ στὸ Φαγισοῦμ καὶ κατατάσσονται ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτιολόγους στὴ βασιλεία τοῦ Σενουσέρτ (Σέσωστρι) τοῦ II πού ἀνέβηκε στὸ θρόνο τὸ 1903 π. Χ., ἐνῶ σφραγιδοπέτρες μὲ εἰκονογραφικὰ σημεῖα πού μιμοῦνται ἄλλες τέτοιες ἀπὸ τὴν 12η δυναστεία στὴν Αἴγυπτο (2000 — 1788) εἶναι σύγχρονα εὐρήματα τῆς δευτέρας μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ, ὅπως λέει ὁ Burrows, «ἐνα αἰγυπτιακὸ ἀγαλματάκι ἀπὸ διορίτη μὲ τὸ τρομαχικὸ ὄνομα ἐνὸς σπουδαίου κυρίου πού δὲν μποροῦσε νὰ διαπραχθῆ παρὰ στὴν 13η δυναστεία», (1788—1666 π. Χ), τὸ ἀποδίνει ὁ Ἔβανς σύμφωνα μὲ τὰ πράγματα πού βρέθηκε μαζί, στὴν τρίτη μεσομινωϊκῆ ἐποχῆ. Τέλος κάτι τοιχογραφίες στὶς Θῆβες, σὲ τάφους Αἰγυπτιακοῦ ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ Τούθμωση τοῦ Β' καὶ τῆς Χατσεψούτ (1480 καὶ 1450) παρασταίνουσι τοὺς Κεφτιοῦ, πού ἔχομε κάθε λόγῳ νὰ ταυτίσωμε μὲ τοὺς Κρητικούς, νὰ προσφέρνουσι στοὺς βασιλιάδες αὐτοὺς γιὰ δῶρα ὠραῖα πολύτιμα βάζα σὲ σχήματα πολὺ γνωστὰ στὴ δευτέρῃ ὑστερομινωϊκῆ ἐποχῇ.

Δὲ φτάνει ὅμως βέβαια νὰ καθορίσωμε μερικοὺς συγχρονισμοὺς μὲ τὴν Αἴγυπτο· τὸ ἰδανικὸ θὰ ἦταν νὰ παραλληλιστοῦν ὅλα τὰ φαινόμενα σὲ ὅλες τὶς ἐποχὰς τῆς Κρητικῆς ἐξέλιξης μὲ καθένα ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τῆς τέχνης στὴ Στερεὰ καὶ τὴν Πελοπόννησο, τὰ νησιά, τῆ

Θεσσαλία καὶ τὴν Τρωάδα. Ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ εἶμα-
στε ἀκόμα πολὺ μακρῶν, γιὰ δύο λόγους· πρῶτο, ἡ στρώ-
ση ποῦ ἀφήνουν τὰ σωρευμένα λείψανα κάθε ἐποχῆς εἶ-
ναι πολὺ διαφορετικὴ κατὰ τὸν τόπο, τὸ βαθμὸ τοῦ πο-
λιτισμοῦ καὶ τὴν περίστασι ποῦ σημειώνει τὸ μεταδα-
τικὸ σταθμὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν παρακάτω (στὸ
χῶμα παραπάνω). Ἄν δηλ. μιὰ πολιτεία καταστράφηκε
ἀπὸ πυρκαγιά, τὰ εἰσώγια θὰ εἶναι ἀνώμαλοι σωροί, καὶ
εἴτε οἱ κάτοικοι τ' ἀπομακρύνουν ἀμέσως καὶ ξαναχτί-
ζουν στὰ ἴδια σχέδια, χρησιμοποιώντας τὰ θεμέλια τῶν
τοιχῶν, εἴτε διωγμένοι ἀπὸ τὴν πατρίδα τους τὴν πα-
ρατοῦν, κ' οἱ νικητὲς τους χτίζουν δική τους πολιτεία
κάπου ἄλλου, ὅσπου αὐτοὶ ἢ ἄλλοι, ἀπὸ τύχη ἢ ἀπὸ τὰ
φυσικὰ καὶ γεωγραφικὰ προνόμια τῆς θέσης, ἢ ἀπὸ ἱερὴ
ἔθνολογικὴ παράδοσι, ξαναγυρίζουν καὶ χτίζουν στὴν
πρῶτῃ θέσῃ, ἀφοῦ στὸ μεταξὺ τὰ εἰσώγια τῆς σκεπάστη-
καν μὲ τὸ χῶμα τοῦ καιροῦ ἢ ἀπὸ ἐπίχωση κανενὸς δι-
πλανοῦ ποταμοῦ· τότε τὸ σχέδιο τῆς νέας πολιτείας δὲ
θὰ ξεσηκῶναι ἀκριβῶς τὸ σχέδιο τῆς παλιᾶς.

Πάλι, ἓνα χτίριο ἀπὸ μαρμάρινους ἰσοδομικοὺς τοίχους
καὶ μὲ τσιμεντωμένο ἢ πλακοστρωμένο πάτωμα, δὲ χαλαεὶ
σχεδὸν ποτὲ, καὶ γιὰ αἰῶνες μένει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, ἐνῶ ἓνα
ἄλλο ἀπὸ ἄψητα τοῦβλα καὶ λασπόχωμα στὸ κάτωμα, χτίζε-
ται καὶ διορθῶνεται κάμποσες φορές μέσα σὲ δέκα χρόνια
καὶ τὸ ἐπίπεδό του ἀνεβαίνει ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν παλιῶν τοί-
χαν καὶ πατωμάτων του. Τὸ ἴδιο μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ καὶ
γιὰ τίς συνήθειες ποῦ ἔχουν οἱ κάτοικοι σχετικὰ μὲ τὰ
σκουπίδια καὶ τὰ νερά, ἢ γιὰ τὸν πλοῦτο ποῦ προκαλεῖ πάν-
τα καινουργώματα, καὶ τὴ φτώχεια ποῦ μᾶς κάνει κι'
ἀφήνομε τὰ σπίτια μας νὰ ρέθουν, καὶ χίλια δύο ἄλλα.

Γιὰ ἄλλα τοῦτα ἡ νεολιθικὴ στρώση μπορεῖ σ' ἕναν τόπον νὰ ἔχει 5 μέτρα βάρους κι' ἄλλοι 8 κι' ἄλλοι πάλι μόνον 1.

Μὰ ἡ δευτέρη δυσκολία ποὺ ὁ ἀρχαιολόγος ξεφορτώνεται πρὸ δύσκολα, εἶναι πῶς οἱ λέξεις: νεολιθική, μυκηναϊκή κλπ. ἐποχὴ δὲν ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἴδια ἀπόλυτη χρονολογία γιὰ ὅλους τοὺς τόπους· ἂν ξέρομε πῶς τὰ μέταλλα πρωτομπήκαν σὲ χρῆση κατὰ τὸ 3000 π. Χ. στὴν Κρήτη, δὲ θὰ πεῖ πῶς τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴν Τρωάδα ἢ στὴν Κύπρο. Φυσικὸ θὰ ἦταν νὰ ὑποθέσομε μιὰ ταυτόχρονη ἐξέλιξη, ἀφοῦ οἱ τόποι αὐτοὶ εἶχαν κάποια ἐπικοινωνία κι' ἐμπόριο ἀναμεταξύ τους, ἀλλὰ χίλια πράγματα μᾶς ἀποδείχνουν τὸ ἐναντίο· καὶ ἀφοῦ δὲν ξέρομε ἔτσι κι' ἄλλιῶς πῶς καὶ πότε ἀκριβῶς ἦρθε ὁ χαλκὸς π. χ. στὴν Κρήτη, πῶς ν' ἀναγκάσομε τὴν ἱστορία νὰ μπεῖ μέσα στὰ λογικά μας πλαίσια;

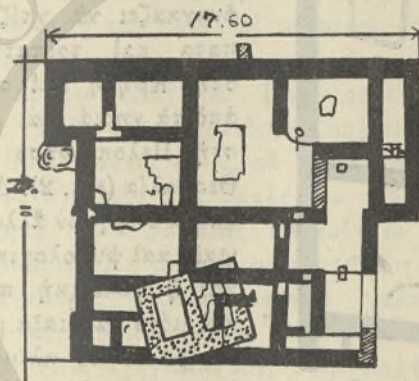
Πρὶν δώσω λοιπὸν (ἀπλοποιημένο) τὸ συγκριτικὸ χρονολογικὸ πῖνακα τοῦ Glotz, τονίζω: α') πῶς ὁ Αἰγαῖος ἢ Κρητομυκηναϊκὸς πολιτισμὸς περιλαβαίνει οὐσιαστικὰ ὅλη τὴν χαλκὴν ἐποχὴ στοὺς τόπους ποὺ ἀναφέραμε, ἀπὸ τότε δηλ. ποὺ πρωτοφανερώναται ἡ χρῆση τῶν μετάλλων ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ μποροῦν νὰ βροῦν καὶ νὰ κατεργαστοῦν ἄφτονα τὸ σίδηρο. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ πιάνει ἀπάνω κάτω δυὸ χιλιάδες χρόνια, ἀπὸ λίγο πρὶν τοῦ 3000 π.Χ. ὡς τὸ 1200. Πρὶν ἀπ' αὐτὴ κυριαρχοῦσε γιὰ πολλὰς χιλιάδες χρόνια — ἴσως πεντέξη, ἴσως δέκα καὶ παραπάνω, ὅχι ὅμως σ' ὅλα τὰ μέρη, οἱ Κυκλάδες π. χ. φαίνεται πῶς ἦταν ἀκκοίκτητες — ὁ νεολιθικὸς πολιτισμὸς, ποὺ μεταχειρίζεται τὴν πέτρα, τὰ κόκκαλα καὶ ἄλλα φυσικὰ προϊόντα γιὰ ὅλες τους τίς ἀνάγκες, ὅπλα, ἐργαλεῖα κλπ., καὶ ποὺ σὲ πολλὰ μέρη, ὅπως στὴ Θεσσα-

λία, ἔφτασε σὲ λεπτότητα καὶ καλλιτεχνικὴ τελειότητα ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες ἐποχὲς στὸν ἴδιο τόπο. β'), πῶς χρονολογικά, ἀνεξάρτητα ἀπὸ μεγάλη ἢ μικρὴ ἐπίδραση, προηγεῖται ἡ Θεσσαλία πρὸς μὲν περισσότερο (ὡς τὸ 2000 π. Χ. καὶ ἐδῶθε) στὸ νεολιθικὸ στάδιο καὶ τὸ τελειοποιεῖ ἀφάνταστα, ἀκολουθοῦν τὰ νησιὰ καὶ ἡ Τρωάδα, καταπόδιτους ἔρχεται ἡ Κρήτη καὶ τέλος, ἀργοπορημένη ἀλλὰ μὲ ταχύτατη ἐξέλιξη, ἔρχεται ἡ Πελοπόννησος καὶ ἑξαπλώνει ὕστερα τὴν ἐπίδρασίν της ὡς τὴν Κύπρο, τὴ Σικελία καὶ τὰ βόρεια παράλια τῆς Ἀδριατικῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ Κρήτη, καθὼς θὰ δοῦμε, εἶναι ὁ κεντρικὸς σταθμὸς τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, καὶ οἱ μηχανικὲς διαιρέσεις τοῦ Ἐθνος ἐπέβαλαν ἀκόμη καὶ στοὺς γρινιάρηδες Γερμανοὺς ἀρχαιολόγους τὴ λέξη Μινωϊκός, δάξω τὶς Κρητικὰ ὀνομασίαι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Κρητικός	Κυκλαδικός	Τρωικός	Ελλαδικός	Θεσσαλικός
Πρωτο-Μινωικός 3400—2200	I 3400—2800	Τρωϊκός πολιν. I	Πρωτοελλαδικός I	I Νεολιθικός Α. 3500—2500
	II 2800—2400	3000—2500	II	II Νεολιθικός β. 2500—2000
	III 2400—2200	2500—2000	II	III 2200—2000
Μεσο-Μινωικός 2200—1580	I 2200—1900	III 2000	Μεσοελλαδικός I	III
	II 1900—1750	IV) 1500	2000—1750	Χαλκολιθικός 2000—1580
	III 1750—1580	V)	II και III 1750—1580	
Υστερο-Μινωικός 1580—1200	I 1580—1450	VI	Υστεροελλαδικός I 1580—1450	Χαλκός 1580—1200
	II 1450—1400	(Ομηρική)	II 1450—1400	
	III 1400—1200	1500—1000	III 1400—1200	

3. Κλίμα, φυλές, ιστορία.

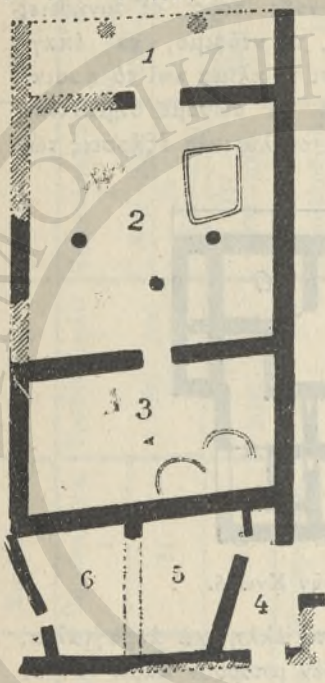
Κανείς δὲν μπορεί ν' ἀρνηθῆ ὅτι στίς τύχες τῶν λαῶν καὶ στὴ στροφῇ ποῦ παίρνει ὁ νοσς τους, οἱ συνήθειες καὶ τὰ αἰσθήματα, στὴν τροφή, τὸ ντύσιμο, τὰ ἐπαγγέλματα κλ. κάποιον ρόλο παίζει τὸ κλίμα καὶ τὸ φυσικὸ περίγυρο· ἀλλὰ δὲν εἶναι σωτὸ νὰ δώσομε σημαντικὴ θέση στὸν παράγοντα αὐτό, καὶ οἱ λυρικές ἐξάρσεις τῶν

Εἰκ. 1.—Σπίτι στὴν Κνωσό.

ξένων ἀρχαιολόγων μπροστὰ στὰ ἑλληνικὰ ἀκρογιαλία, τὸν οὐρανὸ καὶ τὸν ἥλιο μας, δὲν μποροῦν παρὰ νὰ μᾶς ἀφίσουν ψυχρούς, ἐμᾶς ποῦ μὲ τὴν ἴδια δικαιολογία μποροῦμε ν' ἀποδώσομε ἕλη τῇ νεώτερη κακομοιριά στίς ἴδιες ὠμορφάδες, γιατί ἐπιτρέπουν μιὰ ζωὴ λιτῇ, ταμπέλικη καὶ χωρὶς ἀνάγκες, καὶ δὲ γυμνάζουν τὸ νοῦ νὰ βρεῖ μέσα γιὰ νὰ νικήσει τίς δυσκολίες ποῦ δὲν τοῦ παρουσιάζονται. Ἡ ἐπίδραση τοῦ κλίματος δεῖχεται καθαρότερα στὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς τῶν σπιτιῶν (εἰκ. 1. σπίτι

στην Κνωσό) ἀλλὰ ῥιζική διαφορά τοῦ Κρητικοῦ ἀπὸ τὸ στεριανὸ σχέδιο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ αἰτίες γεωγραφικῆς ἀνάγκης, γιατί πολὺ λίγο διαφέρει ἡ θερμοκρασίᾳ τῆς

Εἰκ. 2.—Σχέδιο Θεσσαλικοῦ
μεγάρου, στὸ Σέσκλο.

Κρήτης ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὴ Σπάρτη ἢ τὴν Ὀλυμπία· τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸ ντύσιμο (τῶν ἀντρῶν). Κανεὶς λόγος κλιματικὸς δὲν ἀναγκάζει νὰ χτίζονται διπάτα καὶ τρίπατα σπίτια στὴν Κρήτη καὶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ νησιά, καὶ μονόπατα στὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ Θεσσαλία (εἰκ. 2). Δίπλα στὸ κλίμα ἐνεργοῦν ἄλλες κοινωνικὲς καὶ ψυχολογικὲς αἰτίες καὶ ἡ φυλετικὴ παράδοση· καὶ μόνο βαθμιαῖα μπορεῖ νὰ ἐπιδράσει τὸ κλίμα σ' ἓνα λαὸ ποῦ δὲν ἐγεννήθηκε ἀλλὰ μεταφέρθηκε σ' ἓνα τόπο μὲ ὅλες τῆς συνήθειες καὶ τὰ γνωρίσματα σχηματισμένα. Γενικά, ὅσο πιὸ ἐξελιγμένο εἶναι ἓνας λαὸς καὶ ὅσο πιὸ περίπλοκο τὸ κοινωνικὸ συγκρότημά του, τόσο λιγότε-

ρο παθαίνει τὴν ἄμεση ἐπιβολὴ τῶν κλιματικῶν ὄρων, τόσο εὐκολώτερα ὁμοῦ σχεδιάζει συνειδητὰ τὴν ὕλικὴ ζωὴ του γιὰ νὰ τὴν κάνει βολικὴ καὶ ὠφέλιμη κάτω ἀπὸ τὸν

κάθε οὐρανέ* ὅσο πιὸ πρῶτόγονος πάλι, τόσο περισσότερο παρασέρνεται ἀπὸ τοὺς ἥλιους, τὴς βροχῆς καὶ τὸν ἄνεμο, καὶ τόσο πιὸ περιορισμένος εἶναι ἀπὸ τὰ φυσικὰ προϊόντα τοῦ τόπου γύρω, τοὺς καρικοὺς καὶ τὰ ζῶα, τὴν ξυλεία, τὸ χῶμα, τὴν πέτρα καὶ τὰ θαλασσινὰ μπρῶς στὰ πόδια του, μὲ τόσο περισσότερο πείσμα ὅμως κολλάει στὶς λίγες, ἀλλὰ ριζωμένες του συνήθειες. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποῦ ἤπρεπε νὰ ξέρομε εἶναι: ἀπὸ ποῦ ἦρθαν καὶ σὲ τί κατάστασιν καὶ τότε οἱ κάτοικοι τῆς Αἰγαιακῆς περιφέρειας;

Ἐδῶ πρέπει πάλι νὰ ξεχωρίσωμε: Στὴν Κρήτη ἔχομε ἐξελιγμένο νεολιθικὸ πολιτισμὸ ποῦ πάει πίσω ὡς 8000 χρόνια π. Χ. τὸ ἐλάχιστο καὶ δὲν εἶναι πρῶτόγονος οὔτε κἀν στὶς ἀρχές του· τὰ νησιὰ καὶ ἡ Πελοπόννησος ἦταν φαίνεται ἀκατοίκητα ὡς λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 3000 π. Χ., οἱ πρῶτοι τοὺς ὅμως κάτοικοι φέρνουν μαζί καὶ τὸ μέταλλο, καθαρὸ χαλκὸ στὴν ἀρχή, ποῦ σιγὰ—σιγὰ ἀνακατόνεται μὲ περισσότερο κασσίτερο ὡς 10 %.

Ἔτσι ἐξηγιέται πῶς στὴν ἀρχὴ τῆς χαλκῆς ἐποχῆς συναντοῦμε ἀκόμα τόσα πέτρινα καὶ κοκάλινα πράγματα, ποῦ ἀναγκαζόμαστε νὰ τὴν ὀνομάσωμε χαλκολιθική.

Ἡ Μήλο ὅμως, τὸ νησί μὲ τὰ πλούσια λατομεῖα τοῦ ὄψιανου, ποῦ ἀντικατάστησε στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο τὴ χρήση τῆς σκληρῆς εὐρωπαϊκῆς τσακμακώπετρας, δὲν μπορούσε νὰ μὴν ἦταν κατοικημένη, ἃς εἶναι καὶ πρόχειρα, ἀφοῦ λεπίδες καὶ πυρῆνες ὄψιανου βρέθηκαν ὡς στὴν προδυναστικὴ Αἴγυπτο, πρὶν ἀπὸ τὸ 3400 Π.χ. δηλαδή, καὶ δὲν εἶναι πολὺ τολμηρὸ νὰ παραδεχτοῦμε πῶς ἢ προσωρινὴ ἐμπορικὴ ἀποικία ποῦ ἔχ βρισκόταν κοντὰ στὰ λατομεῖα γιὰ τὴν

ἐπεξεργασία τοῦ ὄψιανου, τοῦλάχιστο γιὰ τὴν ἀποκόπη των μεγάλων κοματιῶν ποὺ μπορούσαν νὰ πᾶνε ἀμέσως στὴν ἐξαγωγή, θὰ ἦταν ἴσως Κρητική.

Στὴ Θεσσαλία καὶ τὴ βορεινὴ Ρούμελη ἔχομε πάλι ἓνα ἐξαιρετικὰ καλλιεργημένο νεολιθικὸ πολιτισμὸ ποὺ τὰ μακρύτερα ὄριά του μόνο δοκιμαστικὰ μπορούμε νὰ τὰ στερεώσομε στοὺς αἰῶνες ἀνάμεσα στὸ 4000-3500 π.Χ. Τὰ ἀγγεῖα, τὰ πρόχειρα αὐτὰ χωματένια πράγματα ποὺ σώθηκαν σ' ὅλο τὸν κόσμον καλύτερα ἀπὸ παλάτια καὶ τειχιὰ, εἶναι στὴ Θεσσαλία σὲ ὅλη τὴ νεολιθικὴ περίοδο χερσακάμωτα καὶ προδίδουν τὴν ἀρσιωμένη ἀγάπη τοῦ τεχνίτη στὴ δουλειά του καὶ τὸ βαθὺ διακοσμητικὸ ἔνστιχτο· στὴν καλύτερη ἐποχὴ φτάνουν τὴν πολυχρωμία, ὅπου τὰ ζωηρὰ κορεσμένα χρώματα, κόκκινον, κίτρινον καὶ τὸ θαμπὸ ἄσπρο φαντάζουν σὲ πολλὰς ἀπύχρυσες ἀπάνω στὸν καστανὸ ἢ μαυρὸ γυαλισμένον πηλό· τὰ τοιχώματά του φτάνουν τὸ ἐλάχιστον πάχος ἐνάμισι χιλιοστοῦ καὶ μόνο ἀργότερα τὰ ξεπερνοῦν σὲ κατεργασία καὶ χρωματικοὺς συνδυασμοὺς τὰ Καμαραϊκὰ κρητικὰ ἀγγεῖα, ποὺ οἱ ἀρχαιολόγοι ὀνόμασαν αὐγότσουφλα, τόσο ψιλὰ κ' εὐκολόσπαστα εἶναι.

Ἡ κατασκευὴ αὐτῶν ἀγγείων καὶ μερικὲς χαρακτηριστικὲς τάσεις στὰ γυναικεῖα ἀγαλματάκια συνδέονται τὴ Θεσσαλία μ' ἓνα νεολιθικὸ πολιτισμὸ ποὺ ξαπλώνεται σ' ὅλα τὰ βόρεια Βαλκάνια, τὴν Οὐγγαρία, τὸν Πόντον καὶ τὴ Νότια Ρωσία, καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα προϊστορικὰ προβλήματα εἶναι ἡ σχέση τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν Αἰγαιακὸ γενικὰ, καὶ πρὸς τὸν πολιτισμὸ τῆς δευτέρας (ἀπὸ κάτω) Τρωϊκῆς πολιτείας ποὺ ὁ Σλήμαν ὠνόμασε ὀμηρικὴ, ὁ Δαίρπελδ ὀνομάζει Μυκηναϊκὴ κ' ἡμεῖς καλύτερα μπορούμε νὰ ποῦμε Μινωϊκὴ ἀπὸ στὴν

έποχή της άκμής της (κατά τὸ 2300 π. Χ.) εἶναι ζήτημα ἂν ὑπῆρχε καθόλου ἡ Μυκίνα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ Τροία, ἔτσι ποὺ βρῖσκεται στὴ βορειοδυτικότερη ἄκρη τῆς Μ. Ἀσίας δὲν μπορούσε νὰ μὴν ἔχει συχνὴ ἐπικοινωνία καὶ ἴσως καὶ φυλετικὴ συγγένεια μὲ τοὺς λαοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ, καὶ οἱ τελευταῖες ἀνακάλυψες τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Χετταίων, ποὺ προκάλεσαν κατάπληξη στοὺς ἱστορικοὺς, δυνάμωσαν καὶ τὴν παλιὰ θεωρίαν «ἐξ Ἀνατολῆς τὸ φῶς» ποὺ θεωρεῖ τὴν Ἀσία γιὰ πρώτη ἔδρα τῶν λαῶν ποὺ ἄνθισαν κατόπι στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ἀλλὰ οἱ Χετταῖοι κατακάθισαν στὴν Καπαδοκία μόλις μετὰ τὸ 2500, τὰ μέταλλα ἦσαν γνωστὰ στὴν Κρήτη κάπου 800 χρόνια πρωτίτερα καὶ ἡ λεπτομερειακὴ ἔρευνα στὰ χτίρια καὶ τὰ εὐρήματα, ἰδιαίτερα στὴν κεραμικὴ τῆς Κρήτης, δείχνει πὼς δὲν ὑπάρχει αὐτὸ τὴ νεολιθικὴ στὴν χαλκολιθικὴ ἐποχὴ καμιά ἀπότομη διακοπὴ, κανένα φυλετικὸ ἢ κοινωνικὸ ἀναποδογύρισμα, καὶ πὼς οἱ ἐργάτες ποὺ ἐξωγράψισαν τὰ πρῶτα ἀγγεῖα στὴν Κνωσὸ ἢ ποὺ ἔσκαψαν μὲ ὑπομονὴ καὶ ἔτριψαν μὲ κόκαλα καὶ βρεμένῃ ἄμο τίς φλεβωτές πολύχρωμες πέτρες στὸ Μόγλο, γιὰ νὰ φτιάσουν μικρὰ σφαιρικὰ πολύτιμα ἀγγεῖα ὅμοια μὲ τὰ Αἰγυπτιακὰ, ἦταν κατευθεῖα ἐγγονοὶ καὶ δισέγγονοὶ τῶν τελευταίων νεολιθικῶν κατοίκων στὴν Κρήτη.

Ἄν στὴν ἀρχὴ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, τὸ 8000 π. Χ., οἱ πρῶτοι ἄποικοι ἦρθαν ἀπὸ τὰ ὄροπέδια τῆς κεντρικῆς Μικρασίας, ἢ ἂν ἔμειναν στὸ νησί οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ πρὶν χωριστὴ γεωλογικὰ ἀπὸ τὴ στεριά, καθὼς βούλιαξαν τὰ διάμεσα μέρη, εἶναι ἄλλο ζήτημα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο παραδέχεται ὁ Ἔδωνς, ἀλλὰ πιστεύει σύγκαιρα πὼς ἓνα με-

γάλο μέρος του πληθυσμού ήρθε κατά το 3500 από τη βόρειοανατολική Αιθιοπία, διωγμένοι από τους πρώτους Αιγυπτίους βασιλιάδες και συγγενεύοντας με τους λαούς του Νειλικού Δέλτα, που ήταν πάντα ένας κίνδυνος για τις δυναστείες, και που τώρα τελευταία βρήκαν βουλιαγμένο στη θάλασσα, κοντά στο φάρο της Ἀλεξάντρειας, το τέλειο τους λιμάνι με αποβάθρες και κυματοθραύστες ἀπάνταστα στερεούς και μακρείς. Ἄν εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ ἀνακάτωμα τῶν δύο φυλῶν, θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε πολλὰ ἀνεβοκατεβάσματα τῆς τύχης στὸ παλάτι τῆς Κνωσός, χωρὶς νὰ παίρνομε κάθε φορὰ σὰ βοηθητικὴ ὑπόθεση κάποια ξενικὴ ἐπιδρομὴ.

Τὴ θεωρία τούτη δυναμόνουν δύο παρατηρήσεις: ξέρομε πῶς οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Μικρασίας ἦταν «ὕψιβραχυκέφαλοι» καὶ πῶς ὁ φυσιολογικὸς τύπος τῶν Χετταίων ζεῖ καὶ σήμερα ἀκόμα σιὸς Ἀρμένηδες καὶ στοὺς Ἀρμενοειδεῖς Ταχτατζήδες καὶ Βεχτασηδες· δύο κεφάλια σὲ Κνωσικὲς σφραγίδες ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ ἰδανιστικὴ γραμμὴ, φανερώνονται ἀπὸ τὴν πρώτη ματιὰ σὰν Ἀρμενικὲς προσωπογραφίες καὶ παραστένουν κατὰ τὸν Ἐθναὺς ἓνα βασιλιά καὶ τὸ γιὸ ἢ ἔγγονό του. Ἡ λιδικὴ ἄνω ἢ μεσογειακὴ φυλὴ, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ βαθύτατο στρῶμα τοῦ Αἰγυπτιακοῦ πληθυσμοῦ εἶνε δολιχοκέφαλοι, κοντοί, μύρκειδροί, με λεπτὴ μύτη, ἐλάχιστο προγονοθισμό καὶ κατσαρὰ μαῦρα μαλλιά. Εἶνε ἀδύνατο νὰ μὴν ἀναγνωρίσομε στὸ «ρυτοφόρο» καὶ τὸ μαῦθι ἀγόρι ποὺ κόβει ζαφοράντσια σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Κνωσός, τὸν ἀντιπροσωπευτικὸ τύπο τῆς γοητευτικῆς αὐτῆς φυλῆς, ποὺ σύμφωνα με ἄλλες θεωρίες ὄχι μόνο κυριάρχησε γιὰ χιλιάδες χρόνια στὴ Μεσόγειο, ἀλλὰ ξαπλώ-

θηκε μέσ' ἀπὸ τῆ Μικρασία καὶ τῆ Περσία ὡς σιὲς Ἰνδίες ἔπου ὡς Δραβιδικοὶ λαοὶ βρίσκονταν πάντα σὲ ἀμάχη καὶ ἀντίθεση πρὸς τοὺς Ἄριους.

Ἄλλὰ χώρια ἀπὸ τὶς εἰκόνες ἔχομε κι' ἄλλο μέσο γιὰ νὰ καθορίσωμε τὸ φυλετικὸ τύπο τῶν προϊστορικῶν Κρητικῶν, τὴν κρανιομετρικὴ ἐξέταση τῶν σκελετῶν ποὺ βρέθηκαν στὰ νεκροταφεῖα καὶ αὐτὴ μᾶς δείχνει παντοῦ σχεδὸν καὶ τὶς διὸ φυλὲς πλάϊ—πλάϊ, μὲ μεγάλη ὑπεροχὴ τῶν Μεσογειακῶν δολιχοκεφάλων ποὺ σ' ἔλη τὴν πρωτο- καὶ μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ ἀποτελοῦν τὰ δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ· οἱ βραχυκέφαλοι εἶναι μόλις 7—15 ο)ο καὶ τὰ ὑπόλοιπα 20—30 ο)ο εἶνε μεσοκέφαλοι ποὺ εἶτε βγῆκαν ἀπὸ τὴν ἐπιμιξία τῶν δύο ἄλλων, πρᾶμα ἀμφίβολο κατὰ τοὺς βιολογικοὺς νόμους, εἶτε ἀντιπροσωπεύουν κάποια τρίτη φυλὴ.

Ἄν ξέρομε μὲ τόση ἀκρίβεια τὸ ἀναλογικὸ πλῆθος τῶν βραχυκέφαλων καὶ τῶν δολιχοκέφαλων στὴν Κρήτη, δὲν ξέρομε καθόλου σχεδὸν ποιά ἀπὸ τὶς δυὸ φυλὲς κυριαρχοῦσε· κι' ἀκόμη δὲν ὑπάρχει μόνο μιὰ βραχυκέφαλη καὶ μιὰ δολιχοκέφαλη φυλὴ καὶ δὲν εἶνε βέβαιον ὡς αὐτὸ τὸ 10 ο)ο τῶν βραχυκέφαλων παρασταίνει τοὺς Ἀρμενοειδεῖς Μικρασιάτες. Οἱ κατοπινοὶ Ἰωρριεῖς εἶναι κι' αὐτοὶ βραχυκέφαλοι. Ἡ σχέση τοῦ μᾶκρους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κεφαλιοῦ δὲ φτάνει γιὰ νὰ καθορίσει μιὰ φυλὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ καμπύλη τῆς γραμμῆς πρέπει νὰ λογαριασθῇ· καὶ τέλος ὁ φυσιολογικὸς τύπος δὲν εἶναι σταθερὸς καὶ ἀκίνητος, ἀλλὰ παραλλάζει ἀπὸ διάφορες αἰτίες, ὅπως π. χ. ἀπὸ τὴν τροφή. Ἔχουν παρατηρήσει πὼς δυνατὴ τροφή ἀπὸ κρέας καὶ ἄλλα δυσκολομάσσητα πρᾶματα τείνει νὰ φτιάξει δολιχοκέφαλους τύπους γιὰτὶ

δυναμώνει και μακραίνει τὸ σαγόνι. Καὶ γιὰ τὴν Κρήτη εἴμαστε πάλι τυχεροί· μὰ γιὰ τὰλλα μέρη; Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν ἐβρέθησαν τόσοι σκελετοὶ μαζὺ οὔτε μετρήθηκαν τόσο προσεχτικᾶ. Στὴ Θεσσαλία πιστεύει ὁ Τσοῦντας πὼς ἐξῆσε ἡ ἴδια φυλὴ, ξεκινημένη ἀπὸ τὴ Λιθυκὴ ἔρημο πολλὰς χιλιάδες χρόνια πρὶν, καὶ πὼς αὐτοὶ εἶναι οἱ προελληνικοὶ Πελασγοὶ καὶ συγγενεύουν μὲ τοὺς Κᾶρες· μὲν πού ἡ θεωρία αὐτὴ ἀπλοποιεῖ πολὺ τὰ πράματα, ὅπως καὶ ἡ ἄλλη τοῦ Δαίτραπελδ, ὅτι καὶ στὴν Κρήτη ἀκόμα δὲν ἔχομε παρὰ προελληνικοὺς Πελασγοὺς ἢ Κᾶρες καὶ ἀμέσως κατόπι τοὺς Ἀχαιοὺς, εἶναι δύσκολο νὰ τὴν παραδεχτοῦμε. Γιατὶ τότε: α) μένει ἀνεξήγητη ἡ φανερὴ συγγένεια τοῦ Θεσσαλικοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὸ νοτιορωσικὸ καὶ βαλκανικὸ. β) Πελασγοὺς ὀνόμαζαν οἱ Ἕλληνας τοὺς ἄμεσους προκατόχους τους στὶς Ἑλληνικὰς χώρες καὶ τοὺς ἐχώριζαν ἀρκετὰ καθαρὰ ἀπὸ τοὺς Καρικοὺς ἢ Μικρασιατικοὺς λαοὺς. Πελασγοὶ λοιπὸν εἶνε ἐκεῖνοι πού ἐδημιούργησαν τὸ Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ ἢ τοῦλάχιστο τὰ στοιχεῖα τοῦ πού δὲν εἶναι ἀντιγραφὰς ἀπὸ τὴν Κρήτη ἢ δημιουργήματα Κρητικῶν. Ὁ τρόπος ὅμως πού χτίζουν τὰ λεγόμενα Κυκλώπεια τεῖχη μὲ τοὺς πελώριους ὀγκόλιθους καὶ τὰ ξερὰ λιθάρια στὰ διάμεσα, χωρὶς ἀσδέστη, εἶναι διό- τελα διαφορετικὸς ἀπὸ ὅλα τὰ τευχιά τῆς προϊστορικῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν νησιῶν κι' ἀκόμα κι' ἀπὸ τὴν Τρωάδα. Ὁ φυσιολογικὸς τοῦς τύπος, ἀπὸ τοὺς λίγους σκελετοὺς πού μετρήθηκαν ἐπιστημονικᾶ, δὲν παρουσιάζει πουθενὰ τὸ ἐξαιρετικὰ μικρὸ ὕψος τῶν Κρητικῶν (1.62 τὸ ἓνα μὲ τᾶλλο γιὰ τοὺς ἄντρες), πού ἔδωσε ἀ- φορμὴ νὰ τοὺς ὀνομάσουν Γιαπωνέζους τῆς Δύσης· καὶ

οι εικόνες τους στις τοιχογραφίες της Τίρυνθας, στο άσημένιο βάζο των Μυκηνών με την παράσταση της πολιορκίας και άλλου δείχνουν έναν άντρικό τύπο με κατατομή πολύ διαφορετική από τους Κεφτιού του τάφου του Ρεκμαρά (1450) στην Αίγυπτο.

Είναι αλήθεια πως οι διαφορές αυτές θα μπορούσαν να εξηγηθούν από την μακραίωνη χωριστή ζωή και τις νέες συνήθειες που απόκτησε κάθε κλάδος της φυλής στο δικό του τόπο· και πως για τον Τσούντα και όσους παραδέχονται τα ίδια, η αντίρρησή μου αυτή δεν έχει νόημα, αφού το Μυκηναϊκό πολιτισμό τον αποδίνουν Ισα-Ισα στους Ἀχαιοούς, το πρώτο κύμα της ελληνικής επιδρομής, που πριν κατέβει στην Πελοπόννησο κατάρτησε όλωσδιόλου τον εξελιγμένο νεολιθικό πολιτισμό της Θεσσαλίας. Ἀλλά πρώτο, είναι ἀμφίβολο ἂν ἀλήθεια οἱ Ἀχαιοί, τοῦλάχιστο οἱ ὀμηρικοί Ἀχαιοί, ἔβγαλαν ἀπὸ τὰ σπλάχνα τους ὀλόκληρο τὸ Μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ ἢ ἂν ἀφομοίωσαν μόνο τὴν τελευταία του φάση τοῦ ξεπεσμοῦ· καὶ δεύτερο, δὲν ἐξηγιέται τότε πῶς ὁ ἴδιος λαὸς ποῦ ἔδειξε τόση ἐξυπνη καὶ ἀριστουργηματικὴ προσαρμογὴ πρὸς ἓνα ξένο πολιτισμὸ στὴν Ἀργολίδα, καὶ τὸν υἱοθέτησε, καὶ μπήκε νὰ ποῦμε στὴν ὑπηρεσία του, ξοδεύοντας πλοῦτη καὶ ἐργασία ἀτελειώτη γιὰ νὰ φέρει στὸν τόπο του ἔργα τέχνης, ξένα ντυσίματα καὶ ὄπλα, ξένους χτίστες καὶ σκευὴ γιὰ κάθε καθημερινὴ καὶ τελετουργικὴ χρῆση, ἔμεινε τόσο ἀνάξιος καὶ χωρὶς κατανόηση στὴ Θεσσαλία, ὥστε μόνο νὰ καταστρέψει καὶ νὰ χαμηλώσει τὸ ἐπίπεδο σὲ κάθε εἶδους παραγωγῇ.

Πιθανότερο λοιπὸν ἀπ' ὅλα εἶναι πῶς οἱ Θεσσαλοὶ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἢ ἦταν ντοπιογεννημένοι ἢ ἐγκα-

τατάθηκαν ἐκεῖ ὅταν, δὲν ξέρομε καθόλου πότε, σκόρπισαν καὶ κατακάθισαν ὀριστικά οἱ κάτοικοι τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης.

Ἄλλη δυσκολία εἶναι οἱ κάτοικοι τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Ἀπὸ ποῦ ἦρθαν; Εἶδαμε ὅτι κατὰ τὰ φαινόμενα δὲ ζοῦσαν ἐκεῖ στὴ νεολιθικῆ ἐποχῇ, ἂν καὶ τώρα τελευταία λένε πὼς οἱ σπηλαιολογικὲς μελέτες φέρνουν στὸ φῶς ἀκόμα καὶ παλαιολιθικὰ λείψανα στὰ νησιά. Ἄλλὰ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ περιμένουμε κάτι πιὸ θετικό. Νὰ ἦταν παρακλάδι τῆς Λιθυκῆς μετανάστεψης στὴν Κρήτη, δὲν πολυφαίνεται πιθανό, γιατί σὲ 3λη σχεδὸν τὴν πρωτομινωϊκῆ ἐποχῇ παρσυσιάζουν ἰδιαίτερα γνωρίσματα, π. χ. τὰ μαρμάρινα χοντρά ἢ σανιδόσχημα ἀγαλματάκια τους, τὰ δυσανάλογα καὶ τεράτια ραμφόσχημα στόμια στὰ ἀγγεῖα τους, ποῦ δὲν εἶναι ντόπια στὴν Κρήτη. Αὐτὴ τὰ δέχεται, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη ξένη ἐπίδραση καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλες τὴν Αἰγυπτιακῆ, τὰ μιμεῖται στὴν ἀρχὴ ἀντιγράφοντας καὶ κατόπι διορθώνοντας, ὡς που στὸ τέλος τοὺς τὰ ξανασερβίρει ἀφάνταστα τελειοποιημένα καὶ τοὺς τὰ ἀκριβοπουλάει. Τὸ πιθανότερο φαίνεται πὼς εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴν Ἀσία, ἂν καὶ λείπουν θετικὲς ἀποδείξεις. Ἄλλὰ ἡ συχνὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Κρήτη καὶ ἴσως καὶ ἡ πολιτικὴ ὑποταγὴ τους σ' αὐτὴ, στὴ μεσομινωϊκῆ περίοδο, ἔσβυσε σιγά-σιγά τοὺς χαρακτηριστικοὺς τύπους τῆς κυκλαδικῆς παραγωγῆς καὶ τοὺς ἀφομοίωσε τελειωτικά· τόσο φαίνεται πὼς εἶχαν συνειθίσει νὰ εἶναι ὑποδουλωμένοι, ὥστε ὅταν ἡ Κνωσὸ, νικημένη ἀπὸ τοὺς στεριανοὺς, ξέπεσε ὀριστικά στὸ τέλος τῆς δεύτερης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς, ἀκολούθησαν τυφλὰ τὸ νέο κυρίαρχο κι' ἄρχισαν νὰ

χτιζούν πιά Μυκηναϊκά σπίτια και νά εισάγουν τις πρόστυχες βιομηχανικές μυκηναϊκές αντιγραφές τῶν ἀρχικῶν Κρητικῶν πρότυπων. Ἀπό ναυτιλιακή και ἐμπορική ἔποψη εἶχαν ἀπό καιρό ξεπέσει, ἀπό τότε πού ἡ Κρήτη κυριάρχησε μέ τή θαλασσοκρατία της. Ἐνα χαρακτηριστικό σύμπτωμα πόσο ἔσθυσε κάθε πρωτοτυπία στά νησιά εἶναι πῶς τό μάρμαρο, πού εἶναι ἀφθαστο ὄλιγό για οἰκοδομές και γλυπτική, ἀκόμα και για ἀγγεῖα, και πού ἦταν ἀφθονο στήν Πάρο, παύουν νά τό χρησιμοποιοῦν, γιατί οἱ Κρητικοί πού δέν τό ἔχουν στόν τόπο τους δέν ἔβγαζαν φυσικά μαρμάρινα πρότυπα και τ' ἀντικατάσταναν μέ γυψόλιθο, ἀλάβαστρο, πορφύριτη ἢ πολύχρωμο διάφανο ἢ θολό στεατίτη.

Ἰστερα ἀπ' ὅλα αὐτά ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς δέν τά βγάζομε πέρα ἀν δέν παραδεχτοῦμε τοῦλάχιστο δυό ἀν ὄχι και τρεῖς προελληνικές φυλές πού ἐδημιούργησαν τόν Αἰγαῖο πολιτισμό στί κύρια κέντρα του. Οἱ Κρητικοί και οἱ στεριανοί εἶναι ξεχωριστές φυλές σέ ὄλες τις περιόδους τοῦ Αἰγαίου προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅποιος διακρίνει δύο ἀντίθετες φάσεις στό στεριανό πολιτισμό, τήν προμυκηναϊκή και τή μυκηναϊκή και τις ἀποδίνει σέ διάφορους λαούς, μπορεί νά θεωρήσει για δεύτερο τοῦς Ἀχαιοῦς και πάλι ὁμως θ' ἀναγκαστή νά τοῦς τοποθετήσῃ στήν κατώτερη (και χρονικά και ποιοτικά) περίοδο τῆς δεύτερης φάσης, στήν ἐποχή τοῦ ξεπεσμοῦ στό καλλιτεχνικό ἐπίπεδο και στήν κοινωνική, ἴσως και θρησκευτική ζωή, χωρίς ν' ἀμφισβητηθῇ πῶς ὁ ξεπεσμός αὐτός μπορούσε νά συμβαδίζει μέ πολιτικό ξάπλωμα και κυριαρχική ὑποδούλωση τῶν ξένων λαῶν.

Ὁ λαός πάλι τῶν Κυκλάδων θά ἦταν στήν ἀρχή ἄλλος, ἴσως

παρακλάδι του στεριανού ή του Μικρασιατικού, άφομοιώθηκε όμως γρήγορα και σχεδόν ολοκληρωτικά από τους Κρητικούς· δέν ξέρομε αν αυτό ήταν συνέπεια ειρηνικού έμπορικού άποικισμού ή πολεμικής ύπόταξης.

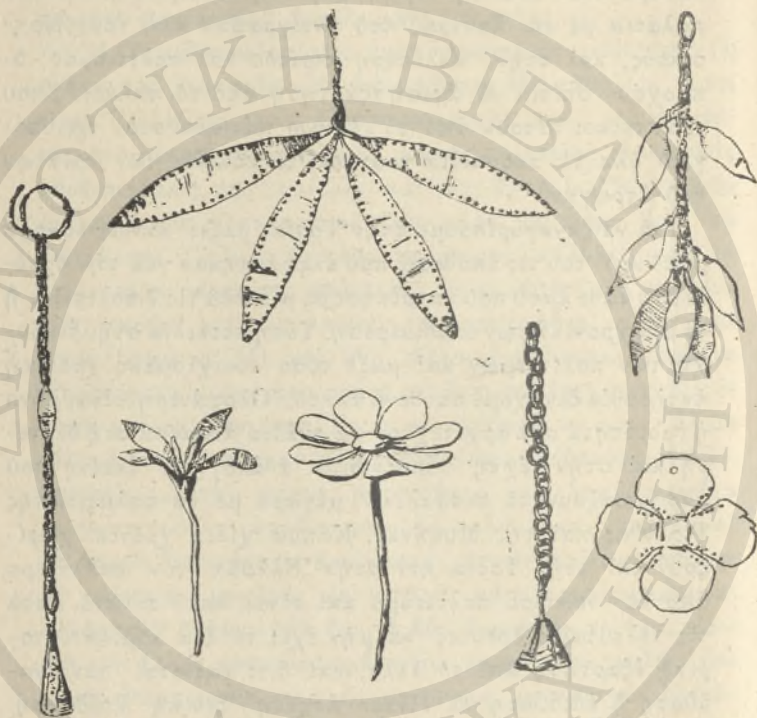
Η Τρωάδα τέλος στις έφτά πρώτες πολιτείες της (ή όγδοη και ένατη δέ μάς ενδιαφέρουν εδώ καθόλου, γιατί είναι Έλληνική και έλληνορωμαϊκή) και πολλές φορές στο διάστημα της ζωής μιανής πολιτείας (όπως στις υποδιαίρέσεις της· δεύτερης και της έχτης) είδε πολλών λογίων λαούς να κατασταλαζουν μέσα και γύρω άπ' τα τειχιά της. Άλλοι έχτισαν πρόχειρες καλύβες και τα στερεότερα μέρη της πολιτείας τους ήταν τα πιθάρια του σταριού και του λαδιού ιά μισοχωμένα κατάχαμα τους δρόμους (III και IV), άλλοι διόρθωσαν πρόχειρα ό,τι βρήκαν μισογκρεμισμένο κ' έμειναν εκεί πενήντα-έκατό χρόνια βόσκοντας ίσως τα πρόβατά τους, κι' άλλοι τέλος εγκαταστάθηκαν με μακροχρόνιες πρόβλεψεις (II, VI), έχτισαν δυνατά τειχιά, μισό πέτρα και μισό μεγάλη λιόψητα τουβλα, έφοδιασμένα με πολύπλοκα, στενά και σέ άραιά διαστήματα ανοίγματα, βαριές ξύλινες πόρτες με χάλκινους μοχλούς και στενά, κάποτε πολύ μακρυνά, αλλά άπλά σπίτια από ένα ή δύο δωμάτια, τó ένα πίσω από τó άλλο, κακοφωτισμένα, με λυανόνιστη αϋλή και καμιά επικοινωνία με τους γειτόνους· μεσοτοιχία δέν υπάρχει· ένα σπίτι με παχύ τοίχο 70—80 εκ. συνορεύει με' έναν άλλο τοίχο, τó ίδιο παχύ, και ή απόσταση πού τους χωρίζει είναι μόλις 1—1.50 μ. Δέν είναι δύσκολο να συμπεράνει κανείς άπ' αυτό πώς τους έλλειπε κάθε κοινωνικό πνευμα και με φρίκη τοχάζεται όλα τα πιθανά περιεχόμενα του στενοσόκακου εκείνου.

Νά κι' ἄλλη μιὰ διαφορὰ πού ξέχασα νά τόνισω ἀνάμεσα στούς στεριανούς καί τούς νησιώτες, πού εἶναι καθαρότατοι ἀπό τήν ἀρχή, ἐνῶ στή Μυκίνα, δίπλα στά παλάτια μέ τὰ λουτρά, πού ἀντίγραφαν ἀπό τούς Κρητικούς, καί στήν καλύτερη περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ, ὑπάρχουν σπίτια σέ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπό τὸ παλάτι, ὅπου οἱ κάτοικοι πετοῦν ἀπό τὸ ἐπάνω πάτωμα στὸ ἡμιὑπόγειο ὅλα τὰ σκουπίδια τοῦς καί τὰ κόκαλα τῶν κρεάτων πού ἔτρωγαν.

Γιὰ νά ξαναγυρίσουμε στήν Τροία, βάζει κανεῖς εὐκολα μέ τὸ νοῦ του τίς ὑπόθεσες πού ἐκφράστηκαν γιὰ τήν προέλευση κάθε λαοῦ πού κατοίκησε σέ μιὰ ἀπὸ τίς 7 πολιτείες ἢ σέ μιὰ χρονική των ὑποδιαίρεση. Τόση ποικιλία στήν διαδοχή τῶν πολιτισμῶν καί μαζί τόσο συνεχισμένη χρονική ἀκολουθία δὲν ἔχομε πούθενά ἄλλοῦ. Ὁλοφάνερη εἶναι μόνο ἡ ἑμοιότητα στά ἀρχιτεχτονικά σχέδια ἀνάμεσα στή δεύτερη καί στήν ἔκτη ὁμοιότητα ἀνάλογη μ' ἐκείνη πού παρουσιάζουν τὰ θεσσαλικά μέγαρα μέ τὰ παλάτια τῆς Τίρυνθας καί τῆς Μυκίνας. Κάπου χίλια χρόνια χωρίζουν καί στήν Τροία καί στήν Ἑλλάδα τὸν παλιότερο ἀπὸ τὸ νεώτερο πολιτισμὸ καί εἶναι πολὺ πιθανὸ κατὰ τίς τελευταῖες ἐρευνες νά μὴν ἔχει τὸ ἕνα καμιάν ἱστορική ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ ἄλλο, καί ὅ,τι φαίνεται σὰν ἀναδίωξη ἢ ἐπίδιωξη νά εἶναι ἄσχετη ξενική ἐπίδραση.

Βέβαιο εἶναι πὼς ἡ πρώτη, ἡ χαμηλότερη Τρωϊκὴ πολιτεία συγγενεῖε σ' ὅλα τῆς τὰ γνωρίσματα καί ἰδιαιτέρα στά χεροκάμωτα ἀγγεῖα μέ τήν καλύτερη περίοδο τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς στή Θεσσαλία· πὼς ἡ δεύτερη Τροία, πλούσια σέ χρυσὸ καί ἀσημι, δέχτηκε κ' ἔστειλε πολλήν ἐπίδραση στήν Κρήτη τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐπο-

χῆς· καὶ πῶς τέλος ἢ ἔχτη εἶναι ἐκείνη πού οἱ Ἄκα-
γιούσσα καὶ Ντανκούνα (Ἄχαιοὶ καὶ Δαναοὶ) ἀφοῦ νι-
κῆθησαν στήν εἰσβολή πού ἔκαναν στήν Αἴγυπτο, τὸ

Σχ. 3.—Χρυσά κοσμήματα ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Μόχλου.

1295 μὲ τοὺς Πελεσάτη (Φιλισταίους), πολιόρκησαν, κυ-
ρίεψαν καὶ ἔκαψαν σύριζα τὸ 1280 π. Χ. Ἡ ἀρχαία αὐτὴ
παραδομένη χρονολογία πού βγαίνει ἀπὸ τὶς μυθικὲς
διηγήσεις κοντεύει νὰ εἶναι πολὺ ἀληθινὴ σύμφωνα μὲ

τις νεώτερες έρευνες και τις έπιγραφές των Χετταίων.

Γιά καθαυτό ιστορικά φαινόμενα έξομε λίγα περισσότερα πράματα από όσα ειπα παραπάνω και από ό,τι βγαίνει από τον συγκριτικό χρονολογικό πίνακα. Η συνέχεια και όμοιογένεια του Κρητικού πολιτισμού από τα

Σχ. 4.—Νεκρική προσοπίδα από τάφο της Μυκήνας.

πρώτα νεολιθικά στρώματα ως την προτελευταία ή και τελευταία ύστερομινωική έποχή, δε σημαίνει βέβαια πως δεν έγιναν στο μεταξύ πόλεμοι έσωτερικοί και έξωτερικοί, δυναστικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Στη πρωτομινωική περίοδο ή ανατολική Κρήτη φτάνει σε μεγάλη άκμή: ό πληθυσμός φαίνεται πως ήταν γεωρ-

γικούς και ναυτικούς, οἱ τάφοι ὁμοῦ τοῦ Μόχλου ἀπὸ τὸ τέλος τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς περιέχουν τέτοιον πλοῦτο σὲ χρυσαφικά και πετράδια, (σχ.3) πού και οἱ μυθικές πολύχρυσες Μυκῆνες φαίνονται πιά μόνο ἀντιγραφή τους σὲ μεγαλύτερο σχῆμα· τὸ φίλντισι εἶναι γνωστὸ και ἀφθονο και λεπτοεργασμένο σὲ σφραγίδες, κρεμαστάρια, φυλαχτά. Τὰ κεφαλοδέματα εἶναι ἀπὸ σφυρκοποιημένο χρυσάφι· ὡς και ἀρχὲς τῆς προσωπίδας τῶν νεκρῶν (σχ.4) ἔχουμε σὲ μιὰ ταινία πλατιά στή μέση και στενευμένη στὶς δύο τῆς ἄκρως, ὅπου μόλις θαμποχαράζουν τὰ περιγράμματα δύο ματιῶν. Ἦταν λοιπὸν ἡ ταινία αὐτὴ μισὴ προσωπίδα σὰν τὸ μαντήλι πού φοροῦν τὰ παιδιὰ ὅταν παίζουν τυφλόμουγα.

Μεγάλα στίτια μὲ πολλὰ χωρίσματα χτίζονται κι' ἄλλας ἀπὸ τὴν τρίτη πρωτομινωϊκὴ περίοδο, προετοιμάζοντας τὸ δρόμο γιὰ τὸ παλάτι τῆς Κνωσὸς πού φαίνεται πὼς πρωτοσχεδιάστηκε στὴν πρώτη μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ. Γιατὶ σταμάτησε τὸ χτίσιμό του, ἢ ἂν καταστράφηκε ἀπὸ φωτιά ἢ μάχη, δὲν ξέρομε· ἡ δευτέρη ὁμοῦ μεσομινωϊκὴ περίοδο φέρνει στὸ φῶς τὰ πρῶτα μεγάλα τελειωμένα παλάτια και στὴν Κνωσὸ και στὴ Φαιστό. Τὸ κέντρο τῆς πολιτικῆς δύναμης και τοῦ πλοῦτου μεταπέφτει σιγά-σιγά στὸ μεσιανὸ μέρος τῆς Κρήτης και ἡ ἀνατολικὴ ξεπέφτει και πέρνει ἐπαρχιακὴ κι' ὀπισθοδρομικὴ ὄψη. Οἱ τάφοι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὸ Μόχλο εἶναι φτωχοὶ κι' ὁ πρωτομινωϊκὸς συνοικισμὸς στὴ Βασιλικὴ ἀφανίζεται.

Πρὶν τελειώσει ἡ μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ, τὰ παλάτια και στὴν Κνωσὸ και στὴ Φαιστό καταστρέφονται ριζικὰ ἀπὸ φωτιά. Τυχαῖο βέβαια γεγονὸς δὲν εἶναι,

ἀλλὰ πάλι οὔτε ξενική κατάχτηση, γιατί ξαναχτίζονται ἀμέσως κατόπι, σχεδὸν στὰ ἴδια σχέδια, μὲ περισσότερη ἐξωτερικὴ λάμψη, ἴσως ὅμως λιγότερο πλοῦσια σὲ χρυσάφι καὶ ἀκατέργαστους θησαυρούς. Στὴν Κνωσὸ τοῦλάχιστο οἱ ὑπόγειες κασέλες, κρυμμένες καλῶς κάτω ἀπὸ τ' ἀθῶα τεράστια πιθάρια τοῦ λαδιοῦ στὶς ἀποθήκες τοῦ παλατιοῦ, κλείνονται τῶρα γιὰ πάντα ἀδιασμένες πέρα ὡς πέρα καὶ χωρισμένες στὸ ὕψος σὲ δύο, χρησιμεύουν στὸ ἀπὼν τους μέρος μόνο γιὰ σιτάρια ἢ ἄλλους καρπούς.

Φαίνεται πῶς οἱ ἄρχοντες τῆς Κνωσῆς, δυναμωμένοι καὶ ἀπὸ τὴν κυριαρχία τους στὰ νησιά, θέλησαν τῶρα νὰ ὑποτάξουν καὶ τὶς ἄλλες πολιτείες τῆς Κρήτης, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ καταστροφὴ τῆς Φαιστός στὸ τέλος τῆς πρώτης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς. Στὴ δεύτερη, ποῦ διαρκεῖ πολὺ λίγο, ἴσως μόνο πενήντα χρόνια, ὁ βασιλιάς στὴν Κνωσὸ εἶναι αὐτοκράτορας καὶ ἡ ἀπλοχεριά του, συνδυασμένη μὲ τὸ αὐταρχικὸ του ὕψος, σπρώχνει τοὺς τεχνίτες ποῦ θέλουν νὰ τὸν εὐχαριστήσουν νὰ βροῦν καινούργια, πιδὲ πλοῦσια σχέδια, νέα γραφὴ καὶ νέους ρυθμούς. Τὸ παλάτι ἀνακαινίζεται, ἀλλὰ σὲ λίγο σωριάζεται τελειωτικά. Ἀπὸ τὰ Αἴγυπτιακὰ χρονικά καὶ τὶς ἐπιγραφὰς οἱ Κεφτιοὶ σβύνονται γιὰ πάντα.

Σὲ λίγα χρόνια βρίσκομε τὸ παλάτι ξανακατοικημένο, ἀλλὰ οἱ ἔνοικοι, ὅποιοι κι' ἂν εἶναι, δὲν ἔχουν ὄρεξη οὔτε χρήματα γιὰ νὰ προσπαθήσουν νὰ τὸ ξαναφέρουν στὴν παλιά του δόξα. Κάθονται στὰ διαμερίσματα ποῦ δὲν ἐκάηκαν, σηκώνουν ποῦ καὶ ποῦ ἕναν τοῖχο γιὰ νὰ κλείσουν τὰ μεγάλα χωρίσματά του ὅπου ἴσως ἐκρύωναν ἢ δὲν εἶχαν τί νὰ κάνουν, καὶ μεταχειρίζονται ἄσκημα ἀχρωμάτιστα πήλινα δοχεῖα καὶ πιατικὰ χοντροφτιασμένα. Στὴ θέση τῆς

πυλῆς πολυτέλειας, τῶν παιγνιδιάρικων κομποτεχνημάτων πού ἐστύλιζαν πρὶν τὰ παράμερα πολύτιμα ἱερά, στήνουν οἱ κινουόργιοι σχεδὸν ἀκατέργαστους ὄγκους, κακόσχημα ἀγαλματάκια ἀπὸ ἀκάθαρτο πηλὸ καὶ σωριάζουν γύρω τους ὅ,τι ἡ φανατικὴ δεισιδαιμονία τοὺς δείχνει πὸ κατάλληλο γιὰ νὰ ἐξευμενίσουν τὸ θεό.

Καὶ ὅμως ἡ θεότητα εἶναι ἡ ἴδια, οἱ συνήθειες κατώτερες, ἀλλ' ὄχι ἀλλοιώτικες· καὶ αὐτὸ κάνει τὸν Ἔθνας νὰ ὑποθέσει πῶς ἡ τελευταία καταστροφὴ στὴν Κνωσὸ ἤρθε ἀπὸ ἐπανάσταση τοῦ καταπιεσμένου λαοῦ πού διαδέχτηκε ἴσως μὲ κανένα τύραννο ἐκλεχτὸ τοῦ λαοῦ ἢ μὲ δημοκρατικούς δημαγωγούς τὴν περήφανη ἀριστοκρατία τοῦ δυναστικοῦ παλατιοῦ· ἴσως πάλι ὁ λαὸς πού ἐπαναστάτησε νὰ ἦταν τῆς ἄλλης, τῆς πλατυκέραλης φυλῆς, πού τόσο εἶχε αὐξήσει σὲ πλῆθος ὅλη τὴν ὑστερομινωϊκὴ περίοδο.

Ἡ τρίτη πιθανότητα εἶναι νὰ ἤρθαν οἱ στεριανοὶ Ἀχαιοί, τὸ πρῶτο κῶμα τῆς Ἑλληνικῆς γενιᾶς καὶ αὐτὸ θὰ ἐξηγοῦσε καὶ τὴ σχετικὴ βαρβαρότητα τῆς ἐποχῆς τούτης. Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ πού δέχονται πολλοὶ ἀρχαιολόγοι δὲ φαίνεται φυσικὴ ἄμα σκεφτοῦμε πῶς τώρα Ἰσα—Ἰσα, ἀπὸ τὸ 1400—1200 ἢ Μυκῆνα καὶ ἡ Τίρυνθα φτάνουν στὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς ἀκμῆς τους, σ' ἕναν ξελεπτισμένο καὶ ξεζητημένο πολιτισμὸ πού θυμίζει τὸς εὐρωπαϊκὲς αὐλὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, καὶ σύγχρονα σὲ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ δύναμη μεγάλῃ· πῶς θὰ μπορούσαν λοιπὸν νὰ ξαναφέρουν στὴν κυριεμένη Κρήτη τέτοια πρωτόγονη βιωτικὴ κατάσταση οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού γιὰ αἰῶνες εἶχαν παραφυλάξει κάθε μὸδα τῆς γιὰ νὰ τὴν ἀντιγράψουν μόλις φανῇ;

Πολὺ σοβαρότερο ὅμως εἶναι τὸ πρόβλημα, ποιά ἦταν

ἡ σχέση τῆς Κρήτης πρὸς τὴ στεριά ἔλους τοὺς πρὶν αἰῶνες. Ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ κατάχτησή της ἀπ' αὐτὴν εἶναι ἀναμφίβολη. Τί τὴν ἐστήριξε θμως; πολιτικὴ ἐπέχταση, ἢ οἰκονομικὴ, εἰρηνικὴ, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀναγκαστικὴ διείσδυση;

Τὸ δεῦτερο φαίνεται πιθανότερο ἂν σκεφτοῦμε πόσο δύσκολο θὰ ἦταν νὰ κρατηθῆ μὲ ὀλιγάνθρωπη ξένη ἀριστοκρατία—ἢ Κρητικὴ—στοὺς θρόνους τόσων δυνατῶν πόλεων καὶ γιὰ τόσους αἰῶνες· καὶ ἂν ἀλήθεια κρατοῦσε ὁ βασιλεὺς στὴν Κνωσὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τόσων μακρυνῶν χωρῶν, δὲ θὰ εἶχαν ἀνάγκη οἱ Κρητικοὶ ἔμποροι νὰ χτίσουν ἐδῶ κ' ἐκεῖ ἀποικίαι, ἐμπορικὸς σταθμοὺς, τὶς Μινῶες ποὺ βρίσκομε ἔξω ἀπὸ τὰ Μέγαρα, κοντὰ στὸ Ταίναρο, στὴν Πύλο, στὴν Σικελία καὶ τὴ Γάζα τῆς Παλαιστίνης. Ἡ εἰρηνικὴ ἐμπορικὴ εἰσχώρηση εἶναι φυσικὸ νὰ τοὺς ἀποκοίμησε καὶ νὰ τοὺς ἔκανε νὰ ξεχάσουν τὰ ὄπλα καὶ τὶς πολεμικὰς ἀσκήσεις—ὡς ποὺ μιὰ μέρα οἱ ἦσυχοι πελάτες τοὺς ἐδιώξαν ἀχρείαστους.

Εἶχαν αὐτοὶ τώρα στόλο, εἶχαν μάθει νὰ στέλνουν πρεσβευτὲς στὴν Αἴγυπτο καὶ νὰ ἀρπάζουν μὲ τὴ βία στὴν ἀνάγκη ὅ,τι δὲν μποροῦσαν ν' ἀγοράσουν. Τὰ ἔξοδα τῶν Κρητικῶν βασιλιάδων δὲ βγαίνουν πιά ἀπὸ τὸ πλούσιο ξένο ἐμπόριο· πρέπει νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ λαὸ, ποὺ πιά δὲν ἀντέχει καὶ ξεσηκώνεται. Ὁ βασιλεὺς τῆς Κνωσὸς κυτᾶζει γύρω του γιὰ συμμάχους, ἀλλὰ δὲ βρίσκει πούθενά· τοὺς ἄρχοντες στὴ Φαιστό καὶ στὴν Τυλισσὸ τοὺς ἔχει ξολοθρέψει μοναχὸς του, τὰ νησιὰ ὑποταγμένα δὲν ἔδιναν ὡς τώρα παρὰ μόνο χρήματα, μὲ τὸ Ἄργος καὶ τὴ Μυκῆνα δὲν τᾶχει καλὰ, καὶ στὴν Αἴγυπτο

τὸν ἔχουν ραδιουργήσει. Ὁ τελευταῖος τους ἀπόγονος βλέποντας τὸ παλάτι νὰ καίγεται, θὰ αἰσθάνθηκε ἀπειρη πικρία γιὰ τὴν ἀδικία τῆς ἐγκατάλειψής του, ἀναθιβά- νοντας ὅλη τὴν ἐκπολιτιστικὴ δράση τῶν προγόνων του στὶς Μεσογειακὰς χῶρες. Ἴσως θὰ χαιρόταν ἂν μπορούσε νὰ μαντέψει στὸν ἀγέρα, 200 χρόνια μπροστά, τὸ ἄγριο χουγιαχτὸ τῶν βέρβαρων Ἑλλήνων, ποὺ κατέβαιναν «σι- δηροφοροῦντες» καθὼς λέει ὁ Θουκυδίδης καὶ ρημάζον- τας τὶς πλούσιες πολιτεῖες τῆς Ἀργολίδας, ὧσπου δὲν ἔ- μειναν ἀπὸ δαυτεὶς παρὰ μικρὰ φτωχὰ χωριά.

Λίγα κι' ἀβέβαια εἶναι τοῦτα ποὺ ξέρομε σὰν γεγο- νότα· πίσω ὅμως ἀπὸ τὰ ξαφνικὰ συμβάντα ἢ ἀδιάκοπη ροὴ τῶν πολιτισμῶν, τῶν δημιουργικῶν ἐπιδράσεων, τῶν καλλιτεχνικῶν ρυθμῶν, τραβάει τὸ δρόμο τῆς χω- ρὸς νὰ ἔχει κάποτε σημασία ποιὸς λαὸς θὰ εἶναι ὁ φο- ρεὰς τους· κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά μιὰ φυλὴ δὲν ἀφα- νίζεται ἔτσι εὐκολὰ μὲν κατὰ τὸ παλάτι τοῦ βασιλεί- ας. Οἱ Κρητικοὶ ἢ καλύτερα οἱ Μεσογειακοὶ ἔμειναν σὰν τὸ βεθὸ πλούσιο ὑπόστρωμα κάτω ἀπὸ τὴ φαντα- χτερὴ ἐπιφάνεια τῶν Ἀρίων λαῶν ποὺ ντύθηκε ἡ Ἑλ- ληνικὴ γῆ, καὶ μετάδωσαν ἔτσι ὑποσυνείδητα συνήθειες, νοοτροπία καὶ τέχνη, καὶ ἴσως καὶ τὴ χθόνια ἀποψη- τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας ποὺ ἡ Jane Harrison βρί- σκει παντοῦ κάτω ἀπὸ τοὺς γελαστοὺς Ὀλύμπιους Θεοὺς· μετανάστεψαν ὅμως καὶ πυκνὰς ομάδας πρὸς τὴν Ἀνα- τολή, σ' ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέρη ποὺ εἶχαν πάει ἄλλοτε γιὰ διασκέδαση ἢ γιὰ ἐμπόριο, ἢ ὅπου εἶχαν συγγενεῖς ἀποκαταστημένους : στὴ Λυκίαν, στὴν Καρία, τὴν Κύ- προ, τὴ Συρίαν. Ἀπὸ κεῖ σὰ Φιλιισταῖοι καὶ σὰ Φοίνικες ξανάφεραν στὴν Ἑλλάδα ποὺ περνοῦσε τότε ἓνα μακρὸ

καὶ σκοτεινὸ μεσάκιονα, τὴς ἰδέες καὶ τὴς βιωτικὴς καλυτέρεψες ποὺ οἱ βάρβαροι κάτοικοὶ τῆς εἶχαν διώξει στὰ τυφλά· τὴς μηχανικὴς ἐφευρέσεις, τὰ νομίσματα, τὸ ἐμπόριο, τὴν πορφύρα καὶ τὸ ἀλφάβητο.

Ἄς δοῦμε τώρα στὴς χεροπιαστὴς του λεπτομέρειες καὶ μέσα στὰ κάπως αὐθαίρετα ὄρια ποὺ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἔχει βάλει, τὸ κυματιστὸ ἀνεβοκατέβασμα τοῦ πλούσιου αὐτοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἄνθισε σὰ χρυσὸ δέσιμο γύρω στὸ σμαράγδι τοῦ Αἰγαίου.

Εἰδικὸ μέρος.

Τὰ μνημεῖα.

Στὴ λέξη μνημεῖα περιλαβαίνω ὅλα τὰ χερσπιαστὰ σημάδια ποὺ μᾶς ἔμειναν ἀπὸ τὸν Αἰγαῖο πολιτισμὸ καὶ ὄχι μόνον τὰ χτίρια. "Ὅ,τι βλέπομε καὶ μπορούμε ν' ἀγγίξομε, ἄς εἶναι ὀγκόλιθος ἀπὸ θεμέλια ἢ κρυστάλινη χάντρα, σωλῆνας ὀχετοῦ, σκαμμένη τράφο ἢ κόκαλο μωροῦ, τὸ λέω μνημεῖο. Δὲν ἔχομε ἄλλη πιὸ γενικὴ λέξη, καὶ αὐτὴ μὲ τὴ ρίζα τῆς θυμίζει κάθε τι παλιὸ καὶ ἀκόμα δείχνει πὼς ἀπὸ ἓνα μικρὸ δείγμα μπορεῖ ὁ ἀρχαιολόγος καὶ ὁ ἱστορικὸς ἐρευνητὴς νὰ θυμηθῆ, νὰ βάλει στὸ νοῦ του ὅλο τὸ κοινωνικὸ σύμπλεγμα καὶ ὅλη τὴ ψυχολογικὴ ζωὴ ποὺ καὶ τὸ μικρότερο πρᾶμα κάποτε ἀντιπροσωπεύει. Ἀρχίζω ἀπὸ τὰ χτίρια, γιατί παρασταίνουν καλύτερα τὸν τρόπο ποὺ ζοῦν οἱ ἄνθρωποι κάθε ἐποχῆς. Ἀλλὰ καθὼς κάθε τέχνη εἶναι δεμένη μὲ κάθε ἄλλη, θὰ χρειαστῆ πολλὰς φορὲς νὰ ξαναεἰπῶ μερικὰ πράματα σὲ ἄλλη συνοχὴ ἂν γιὰ τοῦτο φανῆ κάποτε μιὰ ἰδέα ἢ ἓνα γεγονότο φορτικὸ καὶ χιλιοεπιπόμενο, ἢ ἂν ἄλλοτε παραλείψω κάποια σύνδεση ποὺ ἴσως προσωπικὰ μοῦ φαίνεται αὐτονόητη, ἄς μοῦ συμπαθιστῆ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ξεκαθαριστοῦν ὠρισμένα

πράματα, καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν περιορισμένο χώρου καὶ τὸν ἀναγκαστικό, ὅσο κι' ἂν εἶναι ἐλαττωμένος, ὑποκειμενικὸ παράγοντα σὲ κάθε ἐπιστημονικῇ δουλειᾷ.

1. Τὰ χτίρια α) ὀχυρώματα.

Ἀπὸ τὴν πιὸ παλιὰ ἐποχὴ βλέπομε στοὺς στεριανοὺς συνοικισμοὺς νὰ ξοδεύεται μεγάλη ἐργασία στὴν ὀχύρωση καὶ προφύλαξη τῆς πολιτείας. Τὰ ἀρχαιότερα ἴσως τειχεῖα ποὺ σώζονται εἶναι τοῦ Διμηνιοῦ στὴ Θεσσαλία ποὺ ἀνήκουν στὴ δεύτερη νεολιθικῇ ἐποχῇ. Καὶ σ' αὐτὰ ὅμως ξεχωρίζομε τρεῖς ἐποχές, κ' αὐτὲς πάλι παρουσιάζουν τόσες ἐξυπνες ἐπινοήσεις γιὰ τὴν καλύτερη ἄμυνα καὶ τὴν ἐξαπάτηση τοῦ ἐχτροῦ, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν ἢ πρώτη πρωτόγονη ὀχύρωση· μακριὰ ἐξέλεξε καὶ πολλὰς ἀποτυχημένες δοκιμὲς πρέπει νὰ προηγήθηκαν. Οἱ ἀκροπόλεις τῆς Θεσσαλίας ὅπως καὶ τῆς Τροίας καὶ τῆς Τίρυνθας δὲν εἶναι χτισμένες σὲ ψηλοὺς καὶ δυσκολόφταστους βράχους, ἀλλὰ σὲ χαμηλὰ βουναλάκια ποὺ πολλὰς φορὲς εἶναι τεχνητὰ ἀπὸ φορητὸ χῶμα καὶ ἄκόμα συχνότερα ἀποτελοῦνται ἀπὸ τὸ συνεχιζόμενο σῶρισμα ἐρειπίων καὶ ὑπολειμμάτων ἀπὸ ἀνθρώπινες κατοικίες καὶ σκευή· στὸ Διμήνι π. χ. βρίσκουνε κομμάτια ἀγγείων ὡς τὸ κατώτατο στρώμα, τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῆς πεδιάδας, ποὺ θὰ πεῖ πῶς ὁ λόφος δὲν ἦταν τεχνητός, ἀλλὰ κατοικημένος ἀπὸ τὴν ἀρχαιότατη ἐποχῇ. Καὶ τῆς Κνωσοῦ τὸ παλάτι σὲ τέτοιο λόφο εἶναι χτισμένο, λόφο κίμωνο ἀπὸ ἐρείπια, πῆλινα σπασίδια, καὶ τὸ χῶμα ποὺ ἀποτρίβεται ἀπὸ χιλιᾶδων χρὸ-

νων ἀλλεπάλληλα χτίρια, πρόχειρες σκεπές ἀπὸ καλά-
μια, πηλὸ καὶ ξύλα.

Στὴν Τροία τὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτείας εἶχε ἀπὸ προϊ-
στορικοῦς χρόνους ὑψωθῆ κάπου 10 μ. καὶ ὅταν χτί-
στηκε ἡ ἔχτη πόλις ἢ ὁμηρικὴ Τροία, ἴσως τὸ ἀ-
πάνω μέρος τοῦ λόφου κ' ἔτσι χάθηκαν γιὰ μᾶς πολύ-
τιμα λείψανα ἀπὸ τοὺς διάμεσους σταθμοὺς τοῦ πολιτι-
σμοῦ καὶ μπερδέφτηκε ἡ κωνοκὴ στρώσις τῶν ἐποχῶν·
τὸ ἴδιο ἐγινε καὶ στὴν Κνωσό, ὅπου λείπουν ὅλως διό-
λου λείψανα τῆς πρώτης μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς.

Στῆ Θεσσαλία ὁ λαὸς ὀνομάζει τὰ βουναλάκια ταῦτα
τοῦμπες, καὶ κάπου-κάπου δείχνουν τὰ βαθουλώματα στὸ
ἔδαφος, ἀπ' ὅπου δὲ θὰ πῆραν τὸ χῶμα γιὰ νὰ τὰ σχημα-
τίσουν οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι· τέτοια παράδοσις ἔστε-
ρα ἀπὸ τόσες χιλιάδες χρόνια δὲν ἔχει βέβαια καμιάν ἀ-
ξία, ἀλλὰ σὲ μέρη ὑγρὰ καὶ βουρκωτὰ ἴσως στερέωσαν
τὰ πρῶτα θεμέλια μιᾶς πολιτείας σωριάζοντας πέτρες
στὸ βάθος. Ἄλλου πάλι μπορεῖ, σκάδοντας μιὰ πρόχειρη
τράφο, νὰ σώρισαν τὰ χῶματα πρὸς τὰ μέσα κ' ἔτσι νὰ
σχηματίστηκε ἡ πιὸ πρωτόγονη ὀχύρωσις ἀπὸ χυτὰ προ-
χῶματα. Στὸ Διυῆνι ὁμοίως εἴμαστε κι' ὅλας μακριὰ ἀπὸ
τὴν πρωτόγονη αὐτὴ κατάστασις· ὁ χαμηλὸς λόφος ἀπὸ
σχιστόλιθο, μὲ ὕψος μόλις 16 μέτρων καὶ μιὰ ἐπιφά-
νεια μόνο ἀπὸ δέκα στρέματα, εἶνε περιτριγυρισμένος
ἀπὸ 6 τειχιὰ, σὲ ἀνώμαλο σχῆμα· τὰ τρία φαίνεται πῶς
εἶναι παλιότερα, τᾶλλα δείχνουν πῶς ἀργότερα θέλησαν
νὰ μεγαλώσουν τὴν ἔχτασις τοῦ περιόλου. Εἶναι ὅλα
χτισμένα ἀπὸ μικροῦς, σχετικὰ ἀκατέργαστους καὶ πλα-
κωτοὺς σχιστόλιθους καὶ πηλὸ, καὶ καθὼς τὸ ἔδαφος ἀ-
νεβαίνει, εἶναι πιὸ ψηλὰ ἀπ' ἔξω παρὰ ἀπὸ μέσα· τὸ

ὕψος τους εἶναι ἀδύνατο νὰ τὸ ὀρίσουμε ἀκριβῶς· ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἔχουν θεμέλια, δὲ μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺ ψηλά, οὔτε εἶναι ἀρκετὰ φαρδιά γιὰ νὰ σχηματίσουν δρόμο ἀπὸ πάνω, ὅπου νὰ στέκονται οἱ πολεμιστές, θὰ πεῖ λοιπὸν πῶς πολεμοῦσαν ἀπὸ πίσω, βγάνοντας τὸ κεφάλι τους ἀπὸ πάνω, καὶ τὰ τειχιὰ δὲν παρασταίνουν τίποτα περισσό-
τερο ἀπὸ ἓνα κοινὸ μετερίζι.

Σὲ ἀκανόνιστες σειρὲς τριγυρίζουν τὴν πολιτεία, ἄλλοῦ πλησιάζοντας τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἄλλοῦ μακραινώντας κι' ἀφήνοντας κάμποσα μέτρα μεταξύ, ὡς 15. Πόρτες φαίνεται δὲν εἶχαν, ἀλλὰ σὲ δυὸ τρία μέρη τὰ τειχιὰ ἔχουν στενὰ ἀνοίγματα, τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τ' ἄλλο τὸ φαρδύτερο εἶναι 1.60 μ. καὶ ἴσως χρειαζόταν γιὰ νὰ περνᾶνε τὰ ζωντανά, ὅταν τ' ἀφερναν μέσα οἱ χωριάτες σὲ καμιὰ πολιορκία. Δίπλα στὸ ἀνοίγμα χτιζόνταν σὲ κάθε τοῖχο κάθετοι μικρότεροι τοῖχοι ποὺ ἔφραζαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ περιβόλου μεταξύ σὲ δυὸ τειχιὰ καὶ ἀλλαίμονο σὸ ποῖον ἔχτρὸ μπλεχτῆ ἐκεῖ-μέσα καὶ βρεττῆ μόνος σ' ἓνα στενὸ περίβολο ἀνάμεσα σὲ δυὸ τειχιὰ, ἐνῶ νόμιζε πῶς εἶχε εἰσβάλει στὴν πόλη.

Τὸ ὀχυρωτικὸ αὐτὸ σύστημα τῶν πολλῶν τειχιῶν φαίνεται πῶς ἦταν τὸ ἀρχαιότερο, γιὰτι καὶ στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας τὸ Πελασγικὸ ἦταν ἄλλος περίβολος ἔξω ἀπὸ τὸν ἀρχικόν. Ὁ κ. Τσουντας μάλιστα νομίζει πῶς θὰ ὑπῆρχε πρὸ πολὺπλοκο σύστημα καὶ πῶς ἡ ὀνομασία «ἐννεάφυλον» θὰ τοῦ δόθηκε ὄχι γιὰτι εἶχε ἐννέα καστρόπορτες σὲ διάφορα μέρη, ἀλλὰ γιὰτι θὰ ἦταν ἡ μιὰ πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ εἶχε δηλαδὴ τοῦλάχιστο σ' ἓνα σημεῖ ἐννιά περιβόλους. Φυσικὸ εἶναι ὅμως κατόπι τὰ τειχιὰ νὰ συνεδέονται δυὸ-δυὸ ἀπὸ πάνω καὶ νὰ σχηματίζουν δρόμο

Σχ. 5, Ἀκρόπολις τῆς Τίρυνθας.

30 M
1:2

φαρδῆ, ὅπου καὶ πολεμιστὲς νὰ στέκονται καὶ ἄρματα
 στὴν ἀνάγκη νὰ περνοῦν, κ.᾽ αὐτὸ βλέπομε πῶς ἔγινε
 στὴν Τροία κ.᾽ ἐξελίχτηκε κατόπι στὰ μεγάλα τειχιὰ
 τῆς Τίρυνθας, πού τὸ φάρδος τους φτάνει σὲ μέρη τὰ
 17.50 μ. (σχ.5) Τότε μιλάμε πιά μόνο γιὰ ἓνα τείχος πού τὸ
 ἐσωτερικό του κάτω-κάτω εἶναι κούφιο (σύριγγα) καὶ οἰ-
 κονομεῖται ἔτσι καὶ ὑλικὸ καὶ ἐργασία, καὶ ἰδιαίτερα τό-
 πος ἀσφαλισμένος γιὰ ν' ἀποθηκεύονται πολύτιμα πρά-
 ματα· κ.᾽ ἀλήθεια στὴ σύριγγα τῆς Τίρυνθας ἓνας μα-
 κρὺς διάδρομος ἀνοίγει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά σὲ μιὰ σειρά
 δωμάτια σκοτεινὰ ὅπου φυλάγονταν οἱ θησαυροὶ τοῦ πα-
 λατιοῦ. Ἐκεῖ κατεβαίνουν ἀπὸ μιὰ σκαλίτσα ἀπὸ τὸ ἐ-
 σωτερικὸ τῆς Ἀκρόπολης. Στὴν Τροία μάλιστα βρισκό-
 ταν μέσα στὸ τείχος κ' ἓνα μεγάλο πηγάδι μὲ 4 μέτρα διά-
 μετρο, καὶ ἡ προσέγγισή του ἦταν προφυλαγμένη ἀπὸ
 χίλιων εἰδῶν ἐπινώσεις. Καθὼς φαίνεται, χρησίμευε γιὰ
 κοινοτικὸ πηγάδι σὲ πολιορκία, κ' ἐπειδὴ τὸ φυσικὸ του
 νερὸ δὲν ἦταν ἴσως ἀρκετό, ἦταν ἔτσι καμωμένο ὥστε
 νὰ δέχεται καὶ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ ὀρισμένο μέρος
 τοῦ τείχους. Αὐτὰ ὅμως γινόντουσαν στὴν ἔχτη πόλη,
 τὴν πιὸ ἐξελιγμένη.

Στὴ δευτέρη, πού εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ Διμήνι, τὰ
 τειχιὰ εἶναι ἀκόμη ἀνώμαλα χτισμένα, μὲ ἀκανόνιστη
 καὶ ὑπερβολικὴ πρὸς τὰ ἔξω ἐξόγκωση. Οἱ ἀνώμαλες πέ-
 τρες εἶναι δεμένες μὲ σκέτο, χοντρὸ πηλό· τὸ ἀπάνω μέ-
 ρος τῶν τειχῶν ὅμως ἦταν ἀπὸ ἄψητες μεγάλες πλῆθρες,
 πού σήμερα βέβαια δὲ σώζονται ἀλλὰ πού καταλαβαί-
 νονται ἀπὸ τὸ χρῶμα πού πήραν καθὼς καήκαν καὶ σχη-
 μάτισαν τὸ συμπαγῆ ὄγκο ὅπου πρέπει νὰ σκάψουν οἱ
 ἀρχαιολόγοι. Τὸ ὕψος τοῦ πέτρινου κάτω μέρους ἦταν

διαφορετικό άλλοσ - άλλοσ, κ' ἔφτανε ἀπὸ 1 μ. στὸ κατώτερο ὡς 8,50 στὸ ἀνώτερο σημεῖο· καὶ καθὼς ὑπολογίζουσι τὸ πλῆθροσ μέρος σὲ 3 μ. θὰ εἶχαν σὲ μερικὰ μέρη οἱ κάτοικοι τῆς Τροίας ἕνα τεχνι 11 μέτρα ψηλό. Τὸ ἀπάνω μέρος τελείωνε μὲ ξύλινα δοκάρια καὶ πατημένο χῶμα, καὶ ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν πόλη ἕνας ἀνηφορικὸς δρόμοσ 7.80 μ. φαρδὺς ἀνέβαινε στῆ στέγη αὐτῆ, ὅπου σὲ ἤσυχουσ καιροὺσ θὰ ἔκαναν τὸν περίπατό τουσ οἱ ἀριστοκράτισσεσ· καὶ σὲ πολέμοουσ ἀνέβαιναν κ' ἔριχναν σπαραχτικὲσ κραυγὲσ βλέποντασ τοὺσ ἄντρεσ τουσ χτυπημένοσ νὰ κυλιοῦνται κάτω ἀπὸ τ' ἀφηνιασμένα ἀλογὰ τουσ. Δυὸ τρεῖσ φορὲσ διορθώθηκε τὸ τεχνι σὸ διάστημα ποὺ ἔζησε ἡ δευτέρη πολιτεία (2500—2000 π. Χ.), καὶ κάθε φορὰ οἱ πέτρεσ ἄν καὶ ἀνατέργαστεσ εἶναι μεγαλύτερεσ, ὡσ ποὺ στὸ τέλος καταστράφηκε ριζικὰ ἀπὸ μεγάλη πυρκαγιά.

Οἱ κατοικοι τῆς τρίτης πόλης τὰ διορθώσαν ὅπως ὅπως καὶ στένεψαν τὲσ πύλεσ στὸ μισὸ τουσ ἀνοιγμα, ἀλλὰ δὲν ἔμειναν πολὺ, καὶ γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο παράτησαν τὴν πολιτεία μὲ τὰ τεχνιὰ τῆσ νὰ ρέφει μόνη τῆσ κ' ἔφυγαν. Τὰ σπίτια στὴν περίοδο τούτη, ἔχουν πολὺ διαφορετικὸ σχέδιο ἀπὸ τὴν προηγούμενη· πολλὰ μικρὰ δωμάτια καὶ μικρὲσ αὐλὲσ μὲ στενὰ σοκάκια ἀνάμεσα, λίγα κεραμίδια καὶ τοῦβλα καὶ περισσότερο ξερολιθιά. Ὅταν ἔφυγαν, τὸ χῶμα σκέπασε σιγὰ-σιγὰ καὶ τεχνιὰ καὶ σπίτια καὶ οἱ κατοπινοὶ νομάδεσ, οἱ κάτοικοι τῆσ τέταρτης πόλης κἀθησαν ἀτείχιστοι σὲ ἀκόμη μικρότερεσ καλύδεσ κ' ἀκόμα στενότεροσ δρόμοουσ. Βέβαια δὲ θὰ ἦταν ὁ ἴδιοσ λαὸσ ποὺ ἔχτισε κατόπι τὴν πέμπτη πολιτεία μὲ στενὸ κ' ἀσήμαντο τεχνι ἀπὸ μικρὰ, σκλη-

ρὰ λιθάρια καὶ μαύρα τοῦβλα δεμένα μὲ ἀνοιχτόχρωμο
 πηλό. Ἡ πολιτεία αὐτὴ δὲν καταστράφηκε ὡς τὶς προη-
 γούμενες, ἀλλὰ διορθώθηκε κι' ἀνακαινίστηκε σιγά σιγά,
 ποὺς ξέρει ἀπὸ ποιὰν ἐκπολιτιστικὴ ἐπίδραση, κ' ἐγι-
 νε ἡ μεγαλόπρεπη ἔχτη Τροία ποὺ ἡ ἀκμὴ τῆς πέφτει
 στὴν καλύτερη Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ (1600—1200). Τὸ ἀ-
 ξιόλογο τεῖχος τῆς ἔχει 540 μ. περίμετρο ἀλλὰ ἀπὸ τὴν
 κλασικὴ ἀκόμη ἐποχὴ, ἀπὸ τὸ 550 π. Χ. ἀπάνω-κάτω
 καταστράφηκε σχεδὸν τὸ μισό. Σ' αὐτὸ ποὺ μᾶς σώθη-
 κε διακρίνομε τρεῖς τρόπους στὸ χτίσιμο, ποὺ ἀντιπρο-
 σωπεύουν διαφορετικὲς ἐποχὲς καὶ συνεχισμένη πρόοδο.
 Τὸ πρῶτο μέρος ἔχει πολὺ μεγάλη ἐξόγκωση καὶ εἶναι
 χαλασμένο ἀπὸ τὸν καιρό· ἡ δευτέρη περίοδος μᾶς ἄφη-
 σε ἕνα πύργο ἀπὸ σχεδὸν κανονικοὺς ὀγκόλιθους μὲ μι-
 κρὴ ἐξόγκωση καὶ κακωτερωμένα θεμέλια· ἡ τρίτη ὅ-
 μως ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ μεγαλόπρεπο ἀνατολικὸ
 τεῖχος ἀπὸ μεγάλες ἴσιες πέτρες στερεές, μὲ δυνατὴ ἐ-
 ξόγκωση καὶ πάχος 4.50-5 μ. Τὸ ἀπάνω μέρος ἀπὸ
 μεγάλα τοῦβλα ἔφτανε νὰ εἶναι 4—5 μέτρα ψηλὸ, καὶ
 τέλος στὸ νότιο πλευρὸ τοῦ τεύχους τὰ τοῦβλα λείπουν
 καὶ στὴ θέση τους μπαίνουν πέτρινα τοῦβλα πολὺ κα-
 λωεργασμένα καὶ κανονικὰ ἰσοδομικὰ προσκολλημένα. Ὁ
 ρυθμὸς αὐτὸς στὸ χτίσιμο εἶναι σίγουρα ξένος καὶ πολὺ
 συνειθισμένο· στὴν Αἴγυπτο. Ἡ γραμμὴ ποὺ ἀκολουθεῖ
 τὸ τεῖχος δὲν εἶναι ἴσια, ἀλλὰ μπικινόβαινει σὲ ὀρθο-
 γώνιες ἐσοχὲς καὶ ἔξοχες ποὺ ἀπ' ἔξω σχηματίζουν πύρ-
 γους καὶ ἀπὸ μέσα βαθουλωτὰ καταφύγια ποὺ δὲ χρειά-
 ζονται παρὰ στέγασμα γιὰ νὰ γίνουν στοές· καὶ ἀληθι-
 νὰ βρέθηκαν οἱ πέτρινες βάσεις ποὺ στηρίζονταν οἱ κο-
 λόνες γιὰ νὰ βαστοῦν τὴ στέγη σὲ μιὰ ἀπ' αὐτές. Οἱ

πύλες ἔχουν πολὺ διαφορετικὸ σχῆμα ἀπὸ τοῦ Διμηνιοῦ, δὲν κόβεται τὸ τείχος, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ τὸ ἓνα μέρος κ' ἔτσι διπλώνει νὰ παῦμε ἀπ' ἔξω, ὥστε σχηματίζεται μπρὸς ἀπὸ τὴν πόλη ἓνας δρόμος στενὸς καὶ μακρὸς ἀνάμεσα ἀπὸ δυὸ τειχιά. Ὁ ἓνας τέτοιος δρόμος εἶχε δυὸ μέτρα φάρδος, καὶ ἦταν πλακοστρωμένος μὲ αὐλάκι στὴ μέση γιὰ νὰ φεύγουν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Χώρια ἀπ' αὐτοὺς ποὺ σχηματίζαν οἱ γωνιῆς τοῦ τείχους, βρέθηκαν τρεῖς ἄλλοι πύργοι ποὺ ἐξέχουν 8 μέτρα ἀπὸ τὴ γραμμὴ του, μὲ δυὸ πατώματα, καὶ ξύλινη καθὼς φαίνεται σκεπὴ ἀπὸ μέσα.

Στὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τῆς Τροίας βλέπομε μεγάλη τεχνικὴ τελειότητα καὶ προσχεδιασμένη ἐνέργεια· μόλο ποὺ ξεχωρίζονται τριῶν περιόδων διορθώματα καὶ προσθήκες, τὸ σχέδιο εἶναι ἑνιαῖο καὶ φαίνεται πὼς καὶ ἡ πολιτεία σχεδιάστηκε σύγχρονα μὲ τὸ τείχος· γιὰ τὸ οἱ πίσω ἢ οἱ πλαῖνοι τοῖχοι τῶν σπιτιῶν εἶναι παράλληλοι μὲ τὴ γραμμὴ του καὶ ἐπομένως ὄχι ἴσιοι, ἀλλὰ κάπου κάπου καμπύλοι, καὶ κανένα σχεδὸν σπῆτι δὲν εἶναι ὄλως διόλου ὀρθογώνιο, ἀλλὰ συγκλίνουν καὶ στενεύουν πρὸς τὰ μέσα τῆς πολιτείας, σὰν νὰ εἶναι οἱ δρόμοι τῆς ἀχτίνης ἐνὸς κύκλου ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ ἓνα κέντρο καὶ καταλήγουν στὸ τείχος. Δυστυχῶς τὸ κεντρικότερο καὶ πιὸ ψηλὸ σημεῖο τῆς πολιτείας ἔχει καταστραφῆ ἀπὸ δυὸ αἰτίες· τὴν ἰσοπέδωση ποὺ ἐγένεε στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους γιὰ νὰ χτιστῆ νὰός, καὶ τὸ ἀφρόντιστο σκάψιμο τοῦ Σλήμαν ποὺ κύταξε μόνο γιὰ λείψανα τῆς δεύτερης πόλης, γιὰ τὴν ἐκεῖνη ἐνόμιζε γιὰ Μυκηναϊκὴ.

Στὶς σύγχρονες μὲ τὴν Τροία VI καστροπολιτεῖες τῆς Μυκῆνης καὶ τῆς Τίρυνθας ἔχομε τὴν ἴδια πρωταρ-

χική φροντίδα για την οχύρωση, εκδηλώνεται όμως με κάπως διαφορετικά μέσα. Τα τειχιά είναι: όλο από πέτρα, χτισμένα τα περισσότερα με τον κυκλώπειο τρόπο, χωρίς συνδετικό μέσο· οι τεράστιοι ογκόλιθοι που έκαναν τους αρχαίους να πιστέψουν πως γίγαντες τους είχαν κουβαλήσει, κρατιούνται μόνο από το βάρος τους και είναι απελέκητοι, έξδν από μερικές γωνίες.

Τα άδειανά μέρη που αναγκαστικά μένουν ανάμεσα στους βουλώνονται με μικρά ξερογάλικα. Στην Τίρυνθα που η παράδοση ένόμιζε πιο παλιά από τη Μυκήνα, βλέπουμε μόνο αυτό το είδος της τειχοδομίας, στη Μυκήνα, γύρω στην περίφημη πύλη των λιονταριών, έχομε και τον ίσοδομικό τρόπο, όπου καλοπελεκημένες, ίσως όρθογώνιες πέτρες προσαρμόζονται σε παράλληλες σειρές έτσι που οι άρμοι της μίας σειράς να πέφτουν στη μέση από τις πέτρες της άλλης.

Η χαμηλή ακρόπολη της Τίρυνθας χωρίζεται πάλι σε τρία επίπεδα, αλλά μου φαίνεται πολύ τολμηρή πραγματοποίηση να παραδεχτούμε πως το ψηλότερο ήταν για το βασίλειό, το δεύτερο για τους μεγιστάνες και το τρίτο για το λαό, όχι βέβαια για τις κατοικίες τους, που θα ήταν έξω στην πεδιάδα, αλλά για να προστατεύονται σ' εποχή πολιορκίας. Το τείχος φτάνει απ' έξω τα 7.50 μέτρα ύψος και από μέσα λιγότερο, γιατί είναι χτισμένο στην πλαγιά του λόφου και το πάχος του είναι καταπληχτικό, 7—8 μέτρα στην κάτω Ακρόπολη και από 5 ως 17.50 μέτρα στην άπάνω. Είναι φυσικό λοιπόν να χρησιμοποιήθηκε ο τόπος για να οικονομηθούν στο φάρδος του δωμάτια για τη διατήρηση θησαυρών και όπλων όπως είπαμε παραπάνω. Το δβλα φαί-

νεται πώς είχε μόνο το επάνω μέρος ενός πύργου και οι τοίχοι μιᾶς στοᾶς ἀπὸ μέσα σὴν Τροία (σχ. 5).

Στὴ Μυκῆνα τὸ πλάτος δὲ φτάνει περισσότερο ἀπὸ 7 μέτρα και μόνο μιὰ σύριγγα εἶναι γνωστή, ἓνα τετρά- πλευρο δωμάτιο σὲ διαστάσεις : 3.50 : 2.10. Τὸ ὕψος του εἶναι 2.60. Κ' ἐδῶ και στὴν Τίρυνθα και στοὺς θο- λωτοὺς τάφους τοὺς σκαμένους στὴν καρδιά λόφων φυ- σικῶν ἢ τεχνητῶν, ὁπουδήποτε δηλ. μιὰ σκεπὴ ἔχει νὰ στηριξοι μεγάλο βῆρος, ἀπὸ πάνω της, ἔχομε τὸν ἴδιο φυσικό και τέλειο τρόπο στὸ χτίσιμο :

Ἐπὸ ἓνα σημεῖο κι' ἀπὸνω οἱ ἰσοδομικὲς σειρὲς ἀπὸ πέτρες ἢ τοῦβλα συγκλίνουν κάθε μιὰ λίγο πρὸς τὰ μέσα, ἐξέχοντας λίγο ἀπὸ τὴν προηγούμενη ὡς ποὺ φτάνουν νὰ κλείσουν σχεδὸν ἔλως διόλου τὸ πλάτος τοῦ χώρου, και ἡ τρύπα τῆς κορυφῆς κλείνεται τέλος ἀπὸ μιὰ μεγάλη πλάκα.

Στοὺς τάφους σχηματίζεται ἔτσι τέλειος θόλος, στὶς σύριγγες μιὰ καμῆρα ποὺ ἡ τομὴ της ἔχει τὸ σχῆμα γοθικοῦ τόξου. Ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ και ἴσως και γιὰ τὸ λαὸ ποὺ κατοίκησε στὴν Πελοπόννησο.

Ἡ εἴσοδο στὴ Μυκῆνα διαφέρει ἀπὸ τὶς ἄλλες Ἄ- κροπόλεις. Εἶδαμε πόσο προφυλαγμένη ἦταν στὴν Τροία· στὴ Τίρυνθα ἔχει κανεὶς νὰ περπατήσει γιὰ κάμποση ὥρα μέσα ἀπὸ δυὸ τεράστια τειχιὰ γιὰ ν' ἀνεβῆι περ- νώντας δυὸ ἢ τρεῖς πύλες στὸ ἐξωτερικό προαύλιο. Στὴ Μυκῆνα μόνο τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἔχτροῦ ἔχει τὴν ἀπειλὴ τοῦ μεγάλου πύργου, ἀλλὰ ἡ πύλη εἶναι σὲ ξέ- φαντο μέρος και ἔχει κάποιον ἐπίσημο διακοσμητικό χαραχτήρα. Στὸ ἀνώφλι τὸ πλάτος τοῦ τοίχου μένει ἀ-

δειανὸ γιὰ νὰ μὴ βαραίνει ὑπερβολικὰ τὶς μεγάλες του πλάκες ἀπὸ ἀμυδαλόλιθο· τὸ ἄδειο τρίγωνο ποὺ μένει φράζεται ἐμπρὸς ἀπὸ μιὰ τεράστια πλάκα ἀπὸ ντόπιο τιτανόλιθο, κι' ἐπάνω της σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο εἶναι τὰ δυὸ λιοντάρια στηρίζοντας τὰ μπροστινὰ πόδια τους στὴ βάση μιᾶς χρωματιστῆς κολόνας καὶ γυρίζοντας τὰ κεφάλια πρὸς αὐτὸν ποὺ μπαίνει. Ἐξὸν ἀπὸ τὴ φυσικὴ στάση καὶ τὴ ζωντάνια ποὺ χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴ παράσταση, πρέπει νὰ προσέξομε καὶ τὴ θρησκευτικὴ τους σημασίαν· δὲν εἶναι δηλαδὴ ἀπλὸ βασιλικὸ σύμβολο δύναμης καὶ κυριαρχίας (λιοντάρια) ποὺ προστατεύει τὸ πάλτι (ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἢ κολόνα) καὶ φοβερίζει τὸν ξένο, ἀλλὰ ἱερὰ ζῶα σὰν ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τῆς φύσης τοῦ θεοῦ ποὺ ἐνσαρκώνεται στὴν ἀνεικονικὴ παράσταση τῆς κολόνας. Πλήθος παρόμοιων παραστάσεων ἔχομε σὲ σφραγίδες καὶ Μηκιναικὲς καὶ Κρητικὲς μὲ τὴν κολόνα στὴ μέση καὶ ἄλλα ζῶα πραγματικὰ (ἀγρίμιχ, ἀετοῦς) ἢ φανταστικὰ (γρῦπες, σφίγγες) τριγύρω.

Κατεβαίνοντας πρὸς τὰ νησιὰ βρῖσκομε στὴν ἀρχὴ πλῆθος ὀχυρωματικῶν ἔργων. Στὴ Μήλο ποὺ ἡ προϊστορικὴ της, πρωτεύουσα στὰ νοτιανατολικά τοῦ νησιοῦ, ἢ φυλακωπὴ, ἔχει ξεσκεπαστεῖ μ' ἐπιμέλεια ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ σχολὴ καὶ ἔχει φανερώσει τὶς τρεῖς ἀπανωτὲς περιόδες τῆς ἐξέλιξής της, ἔχομε στὴ δευτέρῃ πολιτεία δύο καλοεργασμένα τειχιὰ σὲ ἀπόσταση δύο μέτρων τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ δυὸ μέτρα τὸ καθένα φαρδιά, ὥστε τὸ ὀχύρωμα ἔπιανε ὄλο μαζὺ 6 μέτρα· δὲ φαίνεται ὅμως νὰ συνεδέονταν τὰ δύο μεταξὺ τους, οὔτε νὰ σχηματιζόταν ἐπάνω τους δρόμος ἀρκετὰ φορδῆς γιὰ τὶς πολυπλοκὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῆς Τίρυνθας καὶ τῆς Τροίας.

Μόνο ποῦ καὶ ποῦ μικρὲς κάμαρες σὰν ἀποθήκες ἔχουν οἰκοδομηθῆ στοῦ διαίμεσο.

Στῆ Σίφνο καὶ στῆ Χαλανδριανή τῆς Σύρας ἔχομε τὸ ἴδιο ὀχυρωμένες πολιτείες μὲ ἓνα ἢ περισσότερα τειχιὰ ποῦ ἀνήκουν στὴν πρώτη Κυκλαδικὴ περίοδο, ἀλλὰ ποῦ εἶναι λίγο ὑστερότερα ἀπὸ τοὺς ὀρθογώνιους τάφους. Ἐὰν ἡ ὀχύρωση εἶναι πρωταρχικὸ στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ τους, δὲν μπορούμε ν' ἀποφασίσουμε. Ὅπως καὶ νᾶναι, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ ἔπεσαν σιγά-σιγά τὰ τειχιὰ σὲ ἀχρηστεία, γιὰ τὴ τρίτη Φυλακωιτῆ εἶναι πάλι ἀνοιχτὴ πολιτεία.

Στὴν Κρήτη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο, ὅτι ἀπολύτως πουθενὰ δὲν ὑπάρχουν ὀχυρώματα, οὔτε στὰ τεράστια παλάτια τῆς Κνωσὸς καὶ Φαιστός, οὔτε στὴ βιομηχανικὴ πολιτεία τῶν Γουρνιῶν οὔτε στὰ παλαιὰ νησάκια Ψείρα, Μόχλο καὶ Κουφονησι, οὔτε στὴν ἑτεοκρητικὴ Πραισό, οὔτε στὰ ἐμπορικὰ κέντρα Παλαιόκαστρο καὶ Ζάκρο. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴ βορεινὴ εἰσοδο τοῦ παλατιοῦ στὴν Κνωσὸ μιλεῖ ὁ Ἔβανς συχνὰ γιὰ προπύργιο (bastion), ἀλλὰ οἱ προεξοχὲς αὐτὲς στοὺς τοίχους καὶ οἱ ἀμυντικὲς ἐγκαταστάσεις ἐξηγοῦνται πολὺ καλὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ προφυλαχτεῖ τὸ παλάτι ἀπὸ ληστρικὲς ἐπιδρομὲς καὶ νυχτερινοὺς αἰφνιδιασμούς. Τὸ παλάτι ἦταν τόσο πλούσιο, ἔκλεινε μέσα του τόσοις ἀνθρώπους καὶ ἐπαγγέλματα, τόσες παρακαταθήκες σὲ τρόφιμα, ὄπλα, πολῦτιμες ὄβες καὶ ἐμπορεύματα ποῦ χρειαζόταν ὀρισμένως κάποια φύλαξη καὶ θὰ εἶχε φρουρὰ καὶ πολὺπλοκο σύστημα θυρωρέων. Ἀλλὰ ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴν αὐτὴν προφύλαξη ἐνὸς πλούσιου ἄρχοντα ὡς τὴν τεράστιαν ἀκροπόλιν ὅπου χω-

ρουσε ἓνας δλόκληρος λαός καὶ ὅπου τὸ μέγαρο τοῦ βασιλιᾶ κατέχει μικρὴ θέση ἂν συγκριθῆ μετὴν ἔχταση καὶ τὸ πάχος στὰ τεῖχη.

Πῶς ἡ διαφορετικὴ γεωγραφικὴ θέσις τῆς Κρήτης καὶ τῶν ἄλλων ἀκροπόλεων παίζει κάποιο μέρος στὴν δλοφάνερη αὐτὴ ἀντίθεση σχετικὰ μετὴν ὀχύρωση, δὲ θέλει συζήτηση ἀλλὰ μόνη αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐξηγήση.

Ἡ Κρήτη παρουσιάζει βέβαια τὰ γνωρίσματα ἐνὸς νησιοῦ ἀλλὰ εἶναι τόσο μεγάλη, τόσο εὐξορη καὶ ἔχει τέτοια γεωλογικὴ ποικιλία, ὥστε νὰ εἶναι αὐτάρκης στὴ παραγωγή καὶ νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρον ὡς πολυανθρωποτάτη. Κατὰ τὴν παράδοση ἔτρεφε ἐνενηντα πολιτεῖες καὶ εἶναι σχεδὸν βέβαιο πῶς πολιτικὴ ἐνότητα δὲν εἶχε δλόκληρη ἡ Κρήτη ποτὲ ἢ τοῦλάχιστο μόνο σὲ πολλὴ περιορισμένο χρονικὸ διάστημα. Παρουσίαζε λοιπὸν ὅλους τοὺς δρους ποὺ προκαλοῦν τοὺς πολέμους στὴ στεριά, δηλ. στενότητα τοῦ ἐδάφους καὶ πολιτικὸ καὶ ὀικονομικὸ ἀνταγωνισμό· καὶ πῶς ἔγιναν πόλεμοι καὶ πολιτικὲς ἀναστάτωσης μᾶς τὸ δείχνουν οἱ δυὸ τρεῖς καταστροφὲς τῶν μεγάλων παλατιῶν, ὁ ξεπεσμός πολλῶν πόλεων καὶ ὁ ἐποικισμός πολλῶν ἄλλων. Οὔτε ἀποκλείει ἡ ἔλλειψη τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων νὰ ὑπῆρχε στρατὸς καὶ πολεμικὴ τέχνη· κάθε ἄλλο.

Στὸ δρόμο ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνιὰ τοῦ παλατιοῦ τῆς Κνωσὸς καὶ πηγαίνει πρὸς τὴ βασιλικὴ βίλλα, δυτικὰ, βρέθηκε κάπου στὴ μέση του, ἓνα μεγάλο οἰκοδόμημα καὶ σ' ἓνα δωμάτιό του ἴσωρὸς ἀπὸ γραμένες πίνακίδες, ποὺ περιέγουν καθὼς φαίνεται, τὸν κατάλογὸ τῶν ὀπλων, τῶν ἀρμάτων καὶ τῶν ἀντρῶν (ἴσως

σκιάδων τοῦ βασιλείᾳ). Οἱ ἀριθμοὶ (τὸ μόνο μέρος τῆς γραφῆς ποῦ ἔχει διαδαστεῖ) εἶναι πολὺ μεγάλοι καὶ ἡ ἔχταση τοῦ χτίριου μᾶς πληροφορεῖ ἀρκετὰ γιὰ τὴ χωρητικότητά του. Νομίζω λοιπὸν ὕστερ' ἀπ' ὅλα αὐτὰ πῶς πρέπει ν' ἀποδώσωμε τὴν ἔλλειψη τῶν ὀχυροματικῶν ἔργων ὄχι μόνο στὴ διαφορετικὴ γεωγραφικὴ θέση, ἀλλὰ σὲ ἄλλους παράγοντες π. χ. διαφορετικὴ πολεμικὴ ταχτικὴ ἢ μεγαλύτερη (ἴσως ἐλευθερώτερη, ἀστικώτερη) στρατιωτικὴ δύναμη· ἢ τέλος, καὶ πιθανότερο, σὲ διαφορετικὴ ἔθνολογικὴ σύσταση καὶ κοινωνικὴ παράδοση. Οἱ ἄρχοντες ποῦ παράγγειλαν κ' ἐπιστάτησαν νὰ χτιστοῦν τὰ χοντρά τειχιὰ τῆς Τίρυνθας, τῆς Μυκῆνας καὶ τῆς Τροίας, καὶ ξόδεψαν τόσος ἀνθρώπινο ὕλικὸ στὴν κατασκευή τους, δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν οἱ ἴδιοι ἢ συγγενεῖς τῶν βασιλιάδων στὴν Κνωσὸ καὶ Φαιστὸ ἢ τῶν μικροπροεστῶν μὲ τίς μικρογραφικὰς ἀπομιμήσεις τῶν ἀρχοντικῶν παλατιῶν στίς φτωχὰς ἀγροτικὰς ἢ βιομηχανικὰς ἐπικράτειάς τους στὰ Γουρνιά, τὸ Μόχλο ἢ τὸ Παλαί-καστρο. Οὔτε ὁ λαὸς ποῦ ἐχτέλεσε τὰ ἔργα ἐκεῖνα ὁ ἴδιος μὲ τοὺς λιγνόμεσους, περήφανους, ξελεπτισμένους Κρητικούς ποῦ ζοῦσαν σὲ πολιτεῖες, πῆγαιναν σὲ θέατρο, ταυρομαχίαις καὶ χοροῦς, εἰδικεύονταν ὁ καθένας σὲ μιὰ τέχνη, ξέραν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση, ἴσως κ' Αἴγυπτιακά, κι' ἀντίκρουζον τὸν ἀνώτερό τους μὲ στρατιωτικὴν περὶθαρξίαν καὶ καμαρωμένην στάση, ὅπως στὸ περίφημο ποτῆρι ἀπὸ μαῦρο, μαλακὸ, γυαλιστερὸν στεατῆτι ποῦ βρέθηκε στὴν Ἁγ. Τριάδα.

Β'. Παλάτια και σπίτια.

Στους πιο πρωτόγονους συνοικισμούς μόνο από το μέγεθος και κάποτε την καλύτερη καταργασία μπορεί κανείς να ξεχωρίσει το παλάτι του άρχοντα από τις κατοικίες των άλλων αριστοκρατικών γενών ή αστών· και τότε φυσικά έχουμε ένα μόνο αρχικό τύπο σπιτιού που απ' αὐτὸν ξετυλίγονται τὰ πιο πολύπλοκα σχέδια τῶν βασιλικῶν παλατιῶν. Στις πιο ἐξελιγμένες όμως πολιτείες ἢ δύναμι, καὶ ὁ πλοῦτος τοῦ ἀρχοντα πληθαίνει δυσανάλογα μὲ τὴν παρουσία τῶν ὑποταχτικῶν του, καὶ τὸ παλάτι ξεχωρίζει εὐκολὰ ἀνάμεσα ἀπὸ τὰλλα σπίτια· ἀλλὰ τότε πάλι ὁποιος ἀπὸ τοὺς προεστούς πλουτίζει ἢ ἀποχτήσῃ πολιτικὴ ἐπιρροή ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κολληγῶν του ἢ τῶν στρατιωτικῶν μισθοφόρων ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν, ἀντιγράφει σὲ μικρότερο σχέδιο τὴν ἀρχοντικὴ κατοικία, καὶ ἔτσι ἔχομε τὴν ἀντίθετη ἐπίδραση τοῦ παλατιοῦ στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι. Τὸ δεύτερο τοῦτο ξετύλιγμα τὸ βλέπομε καθαρότερα στὴν Κρήτη· καὶ γενικὰ μόνο στὴν Κρήτη καὶ στὰ νησιά μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ ἰδιωτικὸ σπίτι τοῦ ἀπλοῦ ἀστοῦ ἔχει σημασία καὶ παίζει μεγάλο ρόλο. Στις ὀχυρωμένες πολιτείες τῆς στεριᾶς καὶ ἰδιαίτερα στὴν Τίρυνθα καὶ τὴ Μυκῆνα, τὰ σπίτια ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν περίβολο εἶναι λίγα καὶ φαίνεται πὼς ἀνήκουσιν σὲ μεγιστάνες, ἴσως συγγενεῖς τοῦ βασιλιᾶ ἢ ἀπὸ ἀντίζηλες ἀρχοντικῆς γενιῆς. Ὁ πολὺς λαὸς ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο καὶ οἱ κατοικίες του θὰ ἦταν πιθανώτατα ἀπὸ φθαρτὸ καὶ πρόχειρο ὕλικόν, πλῆθρες καὶ πηλό, ξύλα καὶ καλαμένιες σκέπες ἢ ξερολιθιά

χωρίς θεμέλια, σκορπισμένες ακατάστατα μέσα στα χώματα, γιατί τίποτα σχεδόν δεν εϋρέθηκε πού να μᾶς δείχνει τὴ συστηματοποιημένη ἔχταση ἑνὸς πυκνοῦ συνοικισμοῦ.

Οἱ Θεσσαλικοὶ νεολιθικοὶ συνοικισμοὶ καθὼς καὶ ἡ Τροία κατέχουν σὲ τοῦτο τὸ ζήτημα κάποια διάμεση θέση, γιατί μέσα στὰ τειχιὰ τους καὶ ἀκόμη κ' ἔξω ὅπως στὸ Σέσηλο (ἴσως ἀντιπροσωπεύοντας μιὰν ἐποχὴ σχετικὰ ἀσφαλισμένη ἢ τὸ πρόσκαιρο διάβα ἑνὸς ξένου ἀτίχιστου λαοῦ, ὅπως στὴν τέταρτη πόλη τῆς Τροίας) βρέθηκαν πολλὲς κατοικίες στὸ ἴδιο σχέδιο καὶ σὲ διαφορετικὰ μέτρα πού θάνηκαν σὲ ἀπλοῦς ἀτατοῦς περισσότερο ἢ λιγότερο πλούσιους.

Ἄλλὰ στὴν Κρήτη καὶ γύρω στὰ μεγάλα παλάτια καὶ στὰ διάφορα ἀνασκαμμένα μέρη, βρέθηκαν σωστὲς ἀστικὲς πολιτείες ἀπ' ὅλες τὶς ἐποχές, ἀπὸ τὴν πρωτομινωϊκὴ Βασιλικὴ καὶ τὸ Μόχλο ὡς τὸ ὑστερομινωϊκὸ Ζάκρο καὶ τὴν Πραισό· ἐξὸν ἀπ' αὐτὸ ἓνα ἄλλο σπουδαιότερο δεῖγμα τῆς ἐξελιγμένης κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι οἱ τάφοι σὰν τοὺς πολλοὺς θολωτοὺς πού ξέσκαψε στὴ Μεσσαρὰ ὁ Ξανθοῦδίδης, ὅπου ἦταν σωριασμένα κόκαλα ἑκατοντάδων νεκρῶν καὶ τὰ περιτειχισμένα νεκροταφεῖα στὸ Ρουσσόλακκο καὶ ἄλλοι. Ἀπὸ τὴν πλήθια αὐτῆ συγκέντρωση καὶ ὀργάνωση τῶν ἀνθρώπων σὲ ἐκδηλώσεις πού περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη διατηροῦν πάντα τὰ συντηρητικὰ γνωρίσματα μιᾶς παμπάλαιης συνήθειας, μπορούμε νὰ συμπεράνομε, ἂν ὄχι καὶ πάλι μιὰ φυλετικὴ διαφορά, ὅπως θὰ μοῦ φαινόταν πολὺ φυσικὸ, τοῦλάχιστο διαφορετικὴ κοινωνικὴ διαίρεση καὶ σχέση πρὸς τὴν παραγωγή καὶ τὸν πλοῦτο.

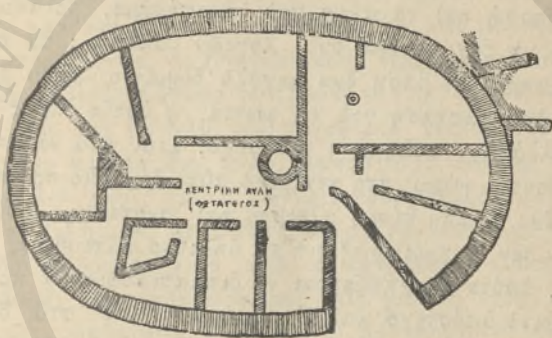
Είναι τώρα τὸ ἀρχικὸ σχέδιο σπιτιοῦ τὸ ἴδιο γιὰ τὰ νησιά, τὴν Κρήτη, τὴν Ἑλληνικὴ στεριά καὶ τὴν Τρωάδα ; καὶ ἂν ὄχι, πόσων λογιῶν ἀρχὲς πρέπει νὰ ξεχωρίσομε καὶ πόσο πίσω νὰ πάμε γιὰ νὰ τις βροῦμε ; Γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐστήθηκε ἀπὸ τὸ 1905—1910 μεγάλος καυγᾶς ἀνάμεσα στοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Ἄγγλους ἀρχαιολόγους, καὶ ἂν σήμερα χαλάρωσε κάπως ἔμπρὸς στὶς ξεκάθαρες πιστοποιήσεις τοῦ Ἐβανς καὶ τοῦ Μακένζη ὡς γιὰ τὴν Κρήτη, δὲν ἔπαψαν ὅμως τὰ θεωρητικὰ ζητήματα τῆς ἀρχικῆς καταγωγῆς νὰ βρίσκονται ἀκόμη ἄλυτα. Δυὶ εἶναι οἱ κυριότερες θεωρίαι ποὺ ἀντιμάχονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη· ὁ Δαϊρπελδ καὶ ὁ Νόακ ὑποστηρίζουν πὼς τὰ Κρητικὰ παλάτια παρουσιάζουν δυὸ ξεχωριστὲς περιόδους στὸ ζετύλιγμά τους : πὼς ἡ πρώτη χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ διπλὴ πόρτα, τὴ μονὴ κολόνα στὸ ὑπόστεγο μπροστὰ σαυτῆ, καὶ ἀπέναντι στὸ διάμεσο φαρδὶ ἢ στενὸ κομμάτι τοῦ τοίχου μεταξὺ οἱς δυὸ πόρτες, καὶ τέλος τὸ μεγαλύτερο φάρδος παρὰ βᾶθος τῶν δωματίων, ποὺ φτάνει πολλὰς φορὲς νὰ ξεπερνᾷ καὶ βᾶθος δυὸ ἢ τριῶν δωματίων, τὸ ἓνα πίσω ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ σπιτιοῦ τὸ ἀποδίδουν σὲ ἀνατολικὴ (Καρικὴ) ἐπίδραση. Στὴ δεύτερη περίοδο ἔχομε ἴσα—ἴσα τάντίθετα γνωρίσματα : τὰ δωμάτια εἶναι μακρόστενα, ἡ πόρτα μία ἢ τρεῖς, καὶ οἱ κολόνες μπροστὰ πάντα δύο ἢ σὲ περίπτωσι πολὺ μεγάλων εἰσόδων τέσσερις, ποτὲ ὅμως μονές· τὸ σχέδιον αὐτὸ εἶναι Ἑλληνικόν, Ἀχαικόν, καὶ ἤρθε στὰ νησιά καὶ στὴν Κρήτη ἀπὸ κατάχτησι τῶν Ἀχαιῶν, τῶν δμηρικῶν Ἑλλήνων.

Ἀπέναντι σ' αὐτὰ ξετυλίγουν οἱ Ἄγγλοι ὅλα τὰ ση-

μάδια και τούς λόγους που αποδείχνουν πώς οι Ἀχαιοὶ δὲν πάτησαν στὴν Κρήτη πρὶν νὰ καταστραφοῦν ὀλό- τελα και τὰ δύο μεγάλα παλάτια· πὼς ἡ διπλὴ και ἡ μονὴ κολόνα βρίσκονται μαζί στὴν Κρήτη σὲ σύγχρονα χτίρια ἢ και στὸ ἴδιο παλάτι μὲ διαφορετικὴ θέση και λειτουργία· πὼς ἡ ἱστορικὴ και φυλετικὴ συνέχεια τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀδιάκοπη και πὼς ἐκεῖνα που παίρνουν οἱ Γερμανοὶ γιὰ δύο διαφορετικὲς ἐποχὲς εἶναι ἢ ἐσωτερικὲς ἐπισκευὲς ἢ σύγχρονα φαινόμενα. Ὁ Μακένζη μάλιστα προχωρεῖ περισσότερο και ὑποστηρίζει πὼς ὄχι μόνο τὰ Κρητικὰ παλάτια μὰ και τὰ Θεσσαλι- κὰ και Ἑλλαδικὰ και τὰ Τρωϊκὰ μέγαρα, προέρχονται ὅλα ἀπὸ ἓναν ἐνιαῖο θεμελιακὸ τύπο, που ξετυλίχτηκε και διαφοροποιήθηκε ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ κλί- ματος, που σὲ ἄλλες χῶρες ἐπιβάλλει νὰ καίγεται φω- τιὰ ὀλημερὶς κι' ὀλονυχτὶς σὲ μέρος κεντρικὸ τοῦ σπι- τιοῦ και προχυλαγμένο ἀπὸ ρεύματα, και σὲ ἄλλες ἐπι- τρέπει τὴ φορητὴ ἐστία, τὸ μαγκάλι, γιὰ νὰ ψηθῆ μόνο τὸ φαῖ και νὰ δώσει και λίγη ζέστη τὴν πιὸ κρύα ἐποχὴ. Ἐπὶ τὴ διαφορὰ αὐτὴ ἐξηγεῖ τὴ θέση τῶν ἀνοιγμάτων, τὴ σχέση τοῦ κεντρικοῦ δωμάτιου πρὸς τὰ ἄλλα, τὸν ἀ- ριθμὸ τῶν χυρισμάτων και τὸν τρόπο τοῦ ἀερισμοῦ. Ὁ θεμελιακὸς αὐτὸς τύπος ἐβγήκε κατὰ τὸν Μακένζη ἀπὸ τὰ νότια μέρη, τὴ Λιβυκὴ και τὴν Αἴγυπτο, και ξαπλώθηκε σιγά—σιγά ὄχι μόνο σὲ ὅλες τὶς μεσογεια- κὲς χῶρες, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλο παρακλάδι και μέσο τῆς Ἰ- σπανίας στὴ βόρεια Εὐρώπη και ὡς στὴ Σκανδιναβία.

Ἐμεῖς δὲν μπορούμε νὰ τὸν παρακολουθήσομε ὡς ἐκεῖ οὔτε νὰ γυρίσομε τόσο πίσω. Εἶναι ἴσως πιθανὸ νὰ ἦταν στὴν ἀρχὴ «τὰ πάντα ἓν». Μὰ στὴν ἐποχὴ που ἐ-

ξετάζομε, τὴν προϊστορικὴ χαλκὴ ἐποχὴ, καὶ ἀκόμα καὶ
 στὴ νεολιθικὴ, ἂν σὲ κάποια μέρη ἔχομε λείψανά της,
 μοῦ φαίνεται πὼς μποροῦμε καθαρὰ νὰ ξεχωρίσομε δυὸ
 λογιῶν ἀρχικὰ σχέδια, ἀφήνοντας ἔξω ἀπ' αὐτὰ τὴ δια-
 κριση τῆς στρογγυλῆς ἢ ὀρθογώνιας βάσης ποὺ ἔχει
 προκαλέσει ἄλλη ἀτελείωτη συζήτηση. "Ὅσο γι'
 αὐτὸ τὸ ζήτημα ξέρομε μόνο πὼς παρουσιάζονται
 στὴν ἀρχὴ καὶ τὰ δυὸ πλάϊ-πλάϊ οὔτε εἶναι τὸ

Σχ. 6.—Σπίτι ἀπὸ τὸ Χαμαίζι.

ἓνα σχῆμα ἀπὸ τὰ δυὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὰ
 σπίτια καὶ τᾶλλο γιὰ τοὺς τάφους, γιατί σύγχρονα μὲ
 τὰ πρωτομινωικὰ ὀρθογώνια σπίτια τῆς Βασιλικῆς καὶ
 τῆς Κνωσῆς ἔχομε τοὺς στρογγυλοὺς θολωτοὺς τάφους
 τῆς Μεσσαρᾶς, καὶ μαζί μὲ τὸ αὐγουλωτὸ σχῆμα σπι-
 τιοῦ ἀπὸ τὸ Χαμαίζι (σχ. 6) καὶ τὰ στρογγυλά πατώ-
 ματα τῶν νεολιθικῶν καλυβιῶν τῆς Φαιστός βλέπομε
 τοὺς στενοὺς τετράπλευρους τάφους ποὺ μοιάζουν μὲ τοὺς
 Κυκλαδικούς. Ἄλλοι πάλι ἐξηγοῦν τὴ διαφορὰ τοῦ σχή-
 ματος στοὺς τάφους ἀπὸ ξεχωριστὴ φυλετικὴ καταγωγὴ,

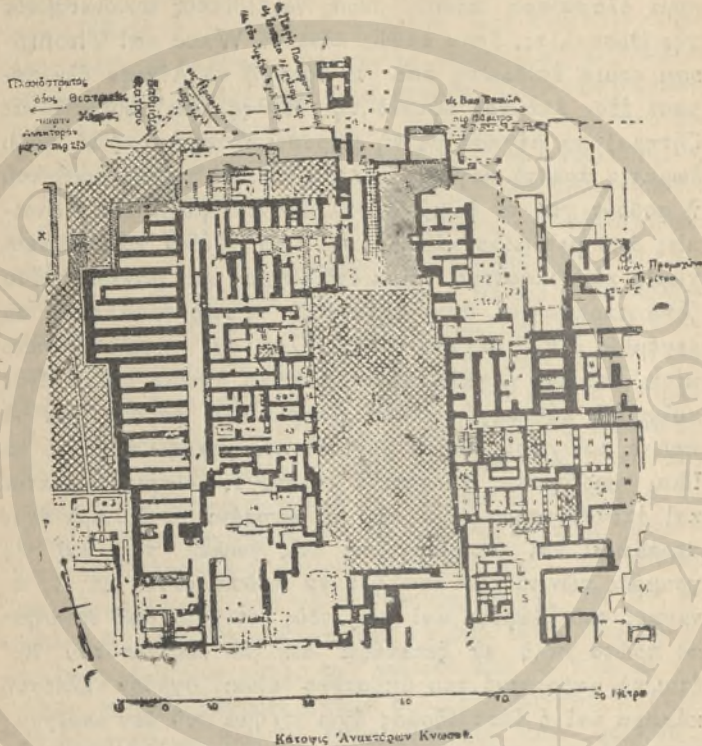
ἀλλὰ ὅσο δὲν ἔχομε γιὰ τὶς φυλὲς ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Κρήτη ἄλλα σημάδια παρὰ τὰ κρανία ποὺ βρῖσκομε μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς τάφους, καὶ ὅσο ἀπὸ ἓνα ἐνιαῖο νεκροταφεῖο μὲ τάφους χτισμένους ἀπαράλλαχτα βγάζουν σὲ ὠρισμένη σχεδὸν ἀναλογία κρανία ὄλων τῶν λογιῶν, δὲ βλέπω τί μᾶς ὠφελεῖ μιὰ τέτοια ἐξήγηση ποὺ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μείνει γιὰ τὴν ὥρα μόνο ὑποθετική.

Παραμερίζοντας λοιπὸν τὸ ζήτημα τοῦ στρογγυλοῦ ἢ ὀρθογώνιου σχήματος καὶ περιορίζοντας τὴν ἐξέτασή μας στὴν ἐποχὴ καὶ τὰ μέρη ποὺ ἀναφέραμε, βρῖσκω πῶς μπορεῖ νὰ ξεχωρίσομε δυὸ λογιῶν σπίτια : τὰ πρῶτα, στενόμακρα, μὲ βύση ἓνα μεγάλο δωμάτιο ὅπου βρῖσκεται ἡ ἐγκατάσταση γιὰ τὴ φωτιά, ἡ ἐστία, πρὸς τὸ βάθος, ἀλλὰ ὄχι κολημένη σὲ τοῖχο, ἔτσι ποὺ νὰ μποροῦν νὰ κάθονται γύρω· στὸ κεντρικὸ αὐτὸ δωμάτιο προσθέτουν ἄλλο ἓνα ἢ ἀπὸ πίσω, κλειστὸ καὶ σκοτεινὸ, ποὺ ποτὲ σχεδὸν δὲν συγκοινωνεῖ μὲ τὸ ὑπαιθρο κατευθεῖα, ἢ ἀπὸ μπρός, ὅποτε ἀναγκάζονται νὰ διπλασιάσουν νὰ ποῦμε τὸ μπροστινὸ ὑπόστεγο καὶ ν' ἀφήσουν καὶ στὸ δεῦτερο πολλὰ ἀνοίγματα γιὰ νὰ μπαίνει ἀέρας καὶ φῶς καὶ στὸ μέσα ἢ τέλος προσθέτουν καὶ τὰ δύο. Ποτὲ ὅμως δὲ μεγαλώνει ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ τὰ πλάγια οὔτε χάνει τὸ μακρόστενο σχῆμα του. Στὰ μεγάλα παλάτια, ἐξυπηρετοῦνται ὅλες οἱ ἄλλες ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ μὲ χωριστὰ μεγάλα ἢ μικρὰ χτίρια καὶ ὑπόστεγα γύρω στὴν μπροστινὴ αὐλὴ ἢ τὸ πολὺ συνεδέεται τὸ στεριανὸ αὐτὸ μέγαρο μὲ πολύπλοκο τρόπο καὶ μακρυνούς διαδρόμους μὲ ἄλλο ἓνα, τὸ ἴδιο ἀλλὰ μικρότερο, καὶ γιὰ κανένα λόγο δὲν ἀνοίγεται πόρτα στοὺς τοίχους τοῦ κεντρικοῦ δωματίου ἄλλῃ ἀπὸ τὶς ἀνοιγμένες στίς δυὸ στενὲς πλευρῆς

Τὰ γνωρίσματα αὐτὰ τοῦ στεριανοῦ σπιτιοῦ, τὰ βλέπομε δλοφάνερα πρῶτα στοὺς νεολιθικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Θεσσαλίας, ὅπου καθὼς λένε οἱ Wace καὶ Thompson καμιὰ ἐπίδραση ἀπὸ τὸ νότο ἢ τὸ Αἰγαῖο δὲν πέρασε ἐξὸν ἀπὸ τὸν ὄψιανὸ τῆς Μῆλος (κι' αὐτὸς εἶναι ζήτημα)· τὰ μέγαρα μὲ τῆ μπροστινὴ στοᾶ καὶ τὸ πίσω δωμάτιό ἀρκετὰ μεγάλο, πολὲς φορὲς μὲ γωνιὰ δική του ἢ φοῦρνο γιὰ τὸ ψωμί, συναλλάζονται μὲ μικρὲς κατοικίες ἀπὸ μιὰ μόνο κάμαρα στὸ ἴδιο σχέδιο καὶ κάποτε χωρὶς κἀν ὑπόστεγο. Ἐνα ἐνδιαφέρον καὶ μοναδικὸ ὅσο ξέρω παράδειγμα ἀρχιτεκτονικοῦ νεωτερισμοῦ εἶναι τὸ λεγόμενον διπλὸ μέγαρο τοῦ Σέσκλου (σχ. — σελ. —) ὅπου πίσω ἀπὸ ἓνα μεγάλο καὶ ἀρχοντικὸ τέτοιο σπίτι εἶναι κολημένο κάθετα ἓνα ἄλλο, μακρὺ ὅσο φάρδος ἔχει τὸ πρῶτο, καὶ χωρὶς καμιὰ συγκοινωνία μεταξύ τους, μὲ τὰ ἴδια γνωρίσματα, μπροστινὸ ὑπόστεγο, κεντρικὸ δωμάτιο καὶ ὀπισθόδρομο· μόνο πού τὸ καημένον τὸ δεύτερο ἔχει στραβώσει καὶ παραμορφώσει τὶς γωνιές του καὶ τὶς γραμμὲς τῶν τοίχων του γιὰ νὰ προσαρμοσθῇ μὲ τὶς ἀνάγκης τοῦ ἐδάφους καὶ μὲ τοὺς τοίχους πού θεώρησε τὸ πρῶτο καλὸ νὰ ξεπετάξῃ ἀπὸ τὰ πλάγια του. Κι' ἔτσι τὸ μπροστινὸ του ὑπόστεγο εἶναι σχεδὸν κλειστὴ κάμαρα καὶ ὁ ὀπισθόδρομος ἔχει σχῆμα πού δὲν περιγράφεται μὲ γεωμετρικοῦς ὄρους.

Τὸ ἴδιο σχέδιο συναντοῦμε στοὺς ἀπομακρυσμένους χρονικὰ συνοικισμοὺς τῆς δεύτερης καὶ τῆς ἔχτης Τροίας ἐνῶ τὰ μεταξὺ σπίτια ἔχουν ὀλωδιόλου ἄλλο τύπο, τὸ ἴδιο τέλος στὰ μεγαλόπρεπα παλάτια τῆς Μυκῆνας, τῆς Τίρυνθας καὶ τῆς Ἄρνης στὴ Βοιωτία, καθὼς καὶ στὴν τρίτη περίοδο τῆς Φυλακωπῆς, ὅπου καθὼς εἶπαμε ἡ Μυ-

κηναϊκή επίδραση γίνεται δυνατότερη από πολιτικούς και ἐμπορικούς λόγους.

Σχ. 7.—Παλάτι στην Κνωσό.

Ἄλλος τύπος σπιτιῶν, ὁ νησιώτικος, εἶναι δύσκολο νὰ περιγραφῆ με λίγα λόγια· εἶναι πῶς εὐκολοάλλαχτος καὶ φτάνει σὲ μεγάλη διαφοροποίηση· τὸ κυριό-

τερο ἴσως γνώρισμά του εἶναι τὰ πολλὰ δωμάτια καὶ ἡ ἔλλειψη κάθε περιορισμοῦ στὸν ἀρχιτέχτονα. Πόρτες μποροῦν ν' ἀνοίξουν ἀπὸ παντοῦ, σκάλες ἢ καταπαχτὲς νὰ κατεβοῦν στὰ κελάρια, παράθυρα ψηλὰ ἢ χαμηλὰ νὰ φωτίσουν· ἀρχικὸ σχέδιο μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὁ τάφος σὲ σχέδιο σπιτιοῦ ἀπὸ τὸ Μόγλο μὲ τὰ δυὸ δωμάτια δίπλα-δίπλα σχέδιο ἀπαραίτητο πού τὸ ἓνα μπαίνει μέσα ἀπὸ ἄλλο· τὴν ἐπανάληψη τοῦ ἴδιου σχεδίου πολλὲς φορὲς τὴ βλέπομε στὰ κελάρια τοῦ παλατιοῦ στὴν Κνωσό, (σχ: 7) καὶ στὸν ἴδιο τὸν πρωτόγονο τάφο ὁ ἀριστερὸς τοῖχος· χρησιμεύει γιὰ μεσότοιχος μέναν ἄλλο τάφο. Ἄλλο γνώρισμα τοῦ πολυχώριστου αὐτοῦ νησιώτικου σπιτιοῦ εἶναι οἱ φωταγωγοί, ὅταν τὰ δωμάτια ἀρχίζου νὰ πληθαίνουνε τόσο πού δὲν μποροῦν ὅλα νὰ βλέπουν στὸ δρόμο ἢ στὴν κεντρικὴ αὐλή· οἱ φωταγωγοί εἶναι μικρὲς ἐσωτερικὲς αὐλὲς ἀνοιχτὲς στὸ ὑπαιθρο ὅπου βλέπουν παράθυρα ἢ στοᾶς ἄλλων δωματίων καὶ παίρνουν φῶς ἀπ' αὐτές· πολλὲς φορὲς φωτίζουν σκάλες ἢ δωμάτια ἀπὸ δυὸ πατώματα. Τὸ χτίσιμο σὲ ὕψος, δυὸ ἢ τρία πατώματα, καὶ ἡ ἐπίπεδη σκεπὴ σὰν ταράτσα χαρακτηρίζει ἀκόμα τὰ νησιώτικα σπιτία.

Δὲν ξέρομε ἀκριβῶς ποῖο εἶναι τὸ ἀρχαιότερο σπιτί ἀπ' ὅλες τὲς περιφέρειες τῶν ἀνασκαφῶν, ἀλλὰ τὸ νεολιθικὸ στρώμα στὴ Μαγασσά, 3 ὥρες μὲ τὸ ζῶο μέσα ἀπὸ τὸ Παλαίικαστρο, φανέρωσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γεία καὶ τὰ ἄλλα συνειθισμένα εὐρήματα, τὰ θεμέλια ἐνὸς σπιτιοῦ σὲ σχῆμα ἐπάνω—κάτω ὀρθογώνιο· μιὰ σειρὰ πέτρες μόνο βρέθηκε στὴ θέση τους, χοντροπελεκημένες. Εἶναι φανερὸ πὼς οὗτὸ παρασταίνει κι' ὅλας ἀρκετὰ προχωρημένην κατάστασιν. Ἀπὸ τὴν πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ ἔχομε πάρα

πολλά σπίτια ιδίως από τή Βασιλική, τὸ Μόγλο καὶ τὴν Ψεῖρα. Τὸ χρίσιμο μὲ πηλὸ καὶ ἀσβέστη παίρνει ὀλοένα περισσότερη σημασία κ' ἔτσι ἐλευθερώνει τὸ χτίσιον ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μεταχειριστῆ μεγάλες ἰσιοπελεκημένες πέτρες. Σαυτὸ διαφέρουν πάλι ἡ νησιώτικη ἀπὸ τὴ στεριανὴ οἰκοδομικὴ τέχνη. Ἀκόμα καὶ στὰ παλάτια, μόνο οἱ πρῶτες σειρὲς τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλες ἰσιες πλάκες (ὀρθοστάτες) ἀπὸ τιτανόλιθο, πόρο ἢ γυψόλιθο, τὰ ἀπάνω μέρη καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι εἶναι ὄλοι ἀπλὴ λιθοδομία χρισμένη μὲ δύο ἢ τρία στρώματα πηλοῦ, ἀσβέστη καὶ κονιάματος.

Στὴν Κρήτη λείπουν καλὰ λατομεῖα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γυψόλιθο ποῦ ἡ καλύτερη ποιότητά του (ἀλάστρο) μπορεῖ νὰ δουλευτῆ σὲ λεπτότατες, σχεδὸν διάφανες, ἐπιφάνειες καὶ ἀκόμα καὶ σὲ βάζα, στάμνες ἢ κροντήρια. Γι' αὐτὸ δὲν ἀναπτύχθηκε ἐκεῖ τὸ αἶσθημα τῆς ὠμορφιάς τοῦ γυμνοῦ μάρμαρου, ὅπως ἀργότερα στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ὄλες οἱ ἐπιφάνειες εἶναι χρισμένες, ἀκόμα καὶ τὰ θρονιά κ' οἱ χαμηλοὶ πάγκοι κολλητὰ στὸν τοῖχο καὶ τὰ πατώματα. Ἡ διακοσμητικὴ ὅμως αἴσθησις κέρδισε ἀπ' αὐτὸ, γιατί πολὺ γρήγορα ἀπλὲς γραμμὲς σὲ διάφορα χρώματα, ὕστερα ἀρχιτεκτονικὰ μοτίβα καὶ τέλος συνθετικὲς παράστατες ἀντιγραφόμενες ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ φύση, ἐγέμισαν τοὺς τοίχους σὲλα τὰ διαμερίσματα καὶ τὰ σκοτεινὰ ἀκόμα κελάρια. Δὲν ὑπάρχει παλάτι ἢ συνοικισμὸς στὴν Κρήτη ποῦ νὰ μὴν βρέθηκαν λίγα ἢ πολλὰ λείψανα ζωγραφισμένου κονιάματος. Ἡ ἐπίδρασις αὐτὴ ξαπλώνεται ἀργότερα στὰ νησιά καὶ τὴν Πελοπόννησο καὶ στὸ δεύτερο παλάτι τῆς Τίρυνθας ἔχομε τὸ τελειότερο φανέρωμά της στὰ πατώματα ποῦ χωρί-

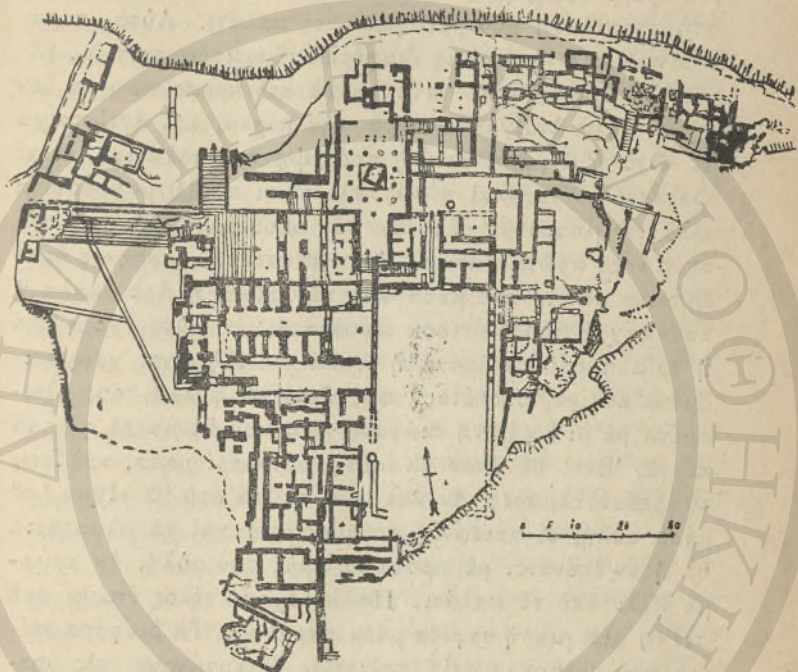
ζονται σὲ κανονικὰ ὀρθογώνια σὰν πλακάκια μὲ τρία διακοσμητικὰ μοτίβα ποῦ συναλλάσσονται καὶ στίς φαρδιῆς ζωοφόρες μὲ τὸν πλουσιότερο συνδυασμὸ χρωμάτων.

Στὴν ἀπλή λιθοδομία τὰ ξύλινα δοκάρια χρησιμεύουν πολὺ γιὰ στερέωμα. Ὅχι μόνο μπαίνουν μέσα στοὺς τοίχους τοῦ μάρκου καὶ σχηματίζουν τὸ σκελετό τους, ἀλλὰ καὶ τοῦ πλάτους· καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν ἕνα τοῖχο στὸν ἄλλο γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ στέγη ἀλλὰ σὲ κοντὰ κομμάτια, ἴσα-ἴσα ὅσο τὸ φάρδος τοῦ τοίχου. Οἱ στρογγυλές τους τομὲς βγαίνοντας στὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου σχηματίζουν κανονικοὺς συνδυασμοὺς κύκλων καὶ πρέπει νὰ τίς φανταστοῦμε βαμμένες μὲ ζωηρὰ χρώματα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἄλλο ἐξωτερικὸ χρῖσμα τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ στέγη σχηματίζοταν συνήθως ἀπὸ καλάμια καὶ χόρτα, ἄχυρα ἢ φύκια· ἀποπάνω παχὺ στρώμα πηλοῦ. Στὸ μεγάλο σπίτι τοῦ Ρουσσόλακκου, σκληρημένο τὸ χρῖσμα ἀπὸ τὴν πυρκαγιά ποῦ τὸ κατάστρεψε, κράτησε τὸ σχῆμα τῶν καλαμιῶν καὶ στὴ λεπίδα, τὸ δεύτερο στρώμα ἀπάνω ἀπὸ τὸ πηλοδόρομα, οἱ λεπτές γραμμὲς τῶν φυκιῶν διακρίνονται ἀκόμα. Τοῦβλα δὲ βρέθηκαν, ἀλλὰ τὰ χρησιμοποιοῦσαν πολὺ, γιὰτὶ σὲ ὅλα τὰ μέρη ποῦ χάθηκαν ἀπὸ πυρκαγιά, ἔχομε τὸ κόκκινο χαρακτηριστικὸ χῶμα ἀπὸ διαλυμένα τοῦβλα. Μόνο στὸ μεγαλύτερο σπίτι τοῦ Ζάκρου ποῦ ἡ ἐπιφάνειά του πιάνει 80 τετραγωνικὰ μέτρα ἦταν ὅλοι οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι ἀπὸ φάρδιὰ πλακωτὰ κ' ἐλαφρὰ ψημένα τοῦβλα σὲ διαστάσεις ἀπαράλλαχτες σὰν τῆς δεύτερης Τροίας, $66 \times 45 \times 12$ ἐκ. Ἡ συμφωνία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία.

Τὸ σχέδιο τῶν Κρητικῶν σπιτιῶν εἶναι περίπλοκο ἀπὸ τὴν ἀρχή, καὶ ἡ κάτοψή τους θυμίζει περισσότερο

ἀπὸ κάθε ἄλλο τὰ σύγχρονά μας εὐρωπαϊκὰ σπίτια. Κα-
 μιὰ κανονικότητα στὴ διάταξη· ἡ εἴσοδο δὲν εἶναι σὲ
 κανένα κεντρικὸ καὶ περιβλεπτο μέρος. Τὸ μπερδεμένο
 αὐτὸ σχέδιο δίνει μεγάλη ἐλευτερία στὸν ἀρχιτέχτονα,
 ἀλλὰ στὰ παλάτια τῆς μεσο-καὶ ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς
 ὁ δημιουργὸς ἐπιβάλλει μόνος του περιορισμοὺς στὸν
 ἑαυτὸ του. Οἱ λαδύρινθοι τῶν μικρῶν δωματίων, ποὺ
 σταυρώνουν μὲ διαδρόμους, πόρτες, σκάλες καὶ ὑπόγεια
 κελάρια, συγκεντρώνονται τώρα γύρω ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ
 αὐλὴ, καὶ ὅπως ἔδειξε ὁ Ἔβανς γιὰ τὴν Κνωσό, τὰ δια-
 μερίσματα ποὺ χωρίζονται μὲ τοὺς διαδρόμους βρίσκον-
 ται σὲ αὐστηρὴ ἀναλογία μεταξύ τους. Ἡ κεντρικὴ αὐλὴ
 (σχέδιο 7) εἶναι 60 μ. μακρὰ καὶ 39 φαρδεῖά. Ἄν τρα-
 βήξει κανεὶς μιὰ γραμμὴ ποὺ νὰ ἐξακολουθεῖ τὸ διά-
 δρομο ἀπὸ Α πρὸς Δ. ποὺ χωρίζει σὲ δύο τὸ ἀνατολικὸ
 μέρος τοῦ παλατιοῦ, ἡ γραμμὴ αὐτὴ θὰ πέσει ἀκριβῶς
 στὴ σάλα μὲ τὶς βάσεις τῶν κίωνων, τὸ δωμάτιο τῆς ἱερῆς
 κολόνας καὶ θὰ τελειώσει στὸν τοῖχο ποὺ χωρίζει τὸ 5^ο
 ἀπὸ τὸ 6^ο κελάρι. Σέρνοντας πάλι ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ
 τῆ γραμμὴ ποὺ ἐξακολουθεῖ τὴ Β. εἴσοδο, βλέπομε πὼς
 διχοτομεῖ τὴν αὐλὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ· ὥστε χωρίζε-
 ται ὅλο τὸ παλάτι σὲ 4 ἐπάνω κάτω ἴσα μεγάλα τετρά-
 γωνα μὲ πλευρὰς 40 μ. Τὸ σχέδιο αὐτὸ θὰ καταστρώ-
 θηκε σίγουρα κατόπι ἀπὸ πολλὴ μελέτη καὶ δὲν εἶναι
 σωστὴ ἡ ἀντίληψη ὅτι τυχαῖα καὶ κατὰ τὴν περίστασι
 προστέθηκαν δωμάτια, διάδρομοι καὶ κελάρια. Τὰ ἴδια
 γνωρίσματα βλέπομε καὶ στὸ παλάτι τῆς Φαιστός, ἄλ-
 λιῶς διαρρυθμισμένα σύμφωνα μὲ τὶς ἐδαφικὰς ἀνάγκες
 (σχ. 8). Γιατὶ ἡ ἀναλογία καὶ ἡ συμμετρία τῶν μερῶν
 ποὺ παρατηρήσαμε δὲν εἶναι ποτὲ αὐστηρὴ καὶ ἀκαμπτη,

ἀλλὰ ἐλαστική καὶ πλούσια σὲ νέους συνδυασμοὺς, καὶ αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀντίθεση μετὴν Ἑλληνικῆ ἀρμονία τοῦ

Σχ. 8.—Κάτοπι τοῦ παλατιοῦ στὴ Φαιστό.

ἐπικράτησε ἀργότερα. Μόνο ἴσως τὸ Ἐρέχθειο μετὰ τὰ μικρὰ τοῦ ἱερά σὰν τρυπίτσες, μετὰ τὰ ἀνεβοκατεβάσματά του, τὶς ἀνόμοιες πρόσοψες, διατηρεῖ ἢ ξαναζωντανεῖ κάτι ἀπὸ τὴ ζωηρὴ καὶ ἐλεύτερη ποικιλία τοῦ προελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Καθαρότατη ἰδέα γιὰ τὰ ἰδιωτικὰ σπίτια τῆς Κνω-

σὸς τὰ σύγχρονα μὲ τὴν μεγάλη ἐποχὴ τῶν παλατιῶν (ὕστερομινωϊκὴ) μᾶς δίνουν τὰ πλακάκια ἀπὸ χρωματιστὴ πορσελάνη ποὺ βρέθηκαν στὸ παλάτι. Αὐτὰ παρασταίνουν τὶς προσόψεις διαφόρων ἰδιωτικῶν σπιτιῶν. Εἶναι ὄλα δίπατα ἢ τρίπατα· πολλὰ στὸ πρῶτο πάτωμα δὲν ἔχουν ἄλλα ἀνοίγματα παρὰ τὴν πόρτα, καὶ ἀντίστοιχα μὲ αὐτὸ ἡ μεγάλη δυτικὴ πρόσοψη τοῦ παλατιοῦ εἶναι κλειστὸς τοῖχος καὶ πίσω του εἶναι τὰ 19 μακρόστενα κελάρια· μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε πῶς καὶ στὰ σπίτια τὸ πρῶτο πάτωμα ἦταν ἀφώτιστες ἀποθήκες ὅπου ἔμπαινε κανεὶς ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὴν αὐλή, ἢ ἀπὸ σκάλα ἢ καταπαχτὴ τοῦ δεύτερου πατώματος· σ' αὐτὸ ἔχομε δύο ἢ τρία παράθυρα μονὰ ἢ διπλά· ἐπειδὴ εἶναι χρωματισμένα κόκκινα, ὑποθέτουν πῶς ἦταν τὰ φύλλα τοὺς κλεισμένα μὲ μιὰ κόκκινη διάφανη ὕλη ποὺ ἄφηνε τὸ φῶς νὰ περνᾷ. Ἐκεῖ θὰ ἦταν τὰ ἐπίσημα διαμερίσματα, καὶ ἴσως οἱ κρεβατοκάμαρες, ἂν καὶ στὰ σπίτια ποὺ θὰ εἶχαν ἀπὸ μέσα αὐλή, οἱ κοιτῶνες, τὸ μαγειρεῖο καὶ τὰ πλυσταριά θὰ ἦταν ἀπέναντι μὲ πρόσωπο πρὸς τὴν αὐλή, ἂν κρίνομε πάλι ἀπὸ τὸ παλάτι. Πολλὰ ἔχουν τέλος ἐπάνω στὴ στέγη μιὰ μικρὴ σοφίτα μένα παράθυρο. Τὰ διάφορα σπίτια ποὺ βρέθηκαν στὶς πολιτεῖες ἐπικυρώνουσι τὶς ὑποθέσεις αὐτές. Τὰ μικρότερα καὶ τὰ πιὸ πυκνοχτισμένα εἶναι στὰ Γουρνιά. Ὅλα δείχνουν πῶς εἶχαν δεῦτερο πάτωμα: στὸ κάτω εἶναι κελάρια, ἐργαστήρια (βρέθηκαν οἱ ἐγκαταστάσεις μαραγκοῦ, ἀγγειοπλάτη, σιδερεῶ) πλυσταριά καὶ κουζίνες μὲ νεροχύτες καὶ σκάφες. Στὸ Ζάκρο τὸ μεγάλο σπίτι ποὺ ἀναφέραμε καὶ ποὺ εἶναι μόνον ἓνα μέρος ἀπὸ μεγαλύτερο σύνολο, εἶχε 8 χωρίσματα καὶ οἱ τοῖχοι του ἦταν διατηρημένοι σὲ ὕψος 2 μ. Σὲ

δυὸ κάμαρες ἢ πέτρα τῶν τοίχων ἦταν γυμνή καὶ φαί-
 νεται πῶς ἦταν κελάρια. Οἱ ἄλλοι τοῖχοι εἶναι ντυμένοι πρῶ-
 τα μὲ ἀχυρόλασπη καὶ ἀποπάνω μὲ λεπτὸ χρῆσμα γύψου
 ζωγραφισμένο. Σένα ἄλλο δωμάτιο ἦταν δυὸ γοῦρνες ποῦ
 συγκοινωνοῦσαν μεταξύ τους μὲ ἀυλάκι, ἢ μιὰ χαμηλό-
 τερα ἀπ' τὴν ἄλλη, λιοτριβὶδὸ ἢ πατητῆρι γιὰ σταφύλια.
 Ἡ εἴσοδος ἦταν στρωμένη μὲ σκληρὸ μίγμα σάν τσιμέν-
 το ὅπου χαλίκια προσαρμόζονται καὶ σχηματίζουν σά
 μωσαϊκό. Διάφορα τέτοια τσιμέντα χρησιμοποιοῦνται σὲ
 ὅλη τὴν Κρητικὴ οἰκοδομικὴ γιὰ αὐλές, εἰσόδους, στοῆς
 καὶ φωταγωγούς. Δυὸ ἢ τρεῖς ἄλλες κάμαρες εἶναι πα-
 τωμένες μὲ πέτρινες πλάκες καὶ πλακάκια. Ὅτι εἶχε
 δεύτερο πάτωμα ἀποδείχεται ἀπὸ τὰ διάφορα πράματα,
 πήλινες σφραγίδες καὶ πινακίδες, ἀγγεῖα κτλ. ποῦ βρέ-
 θηκαν σέπίπεδο ψηλότερο ἀπὸ τὸ πάτωμα, εἶχαν δηλ.
 πέσει ἀπὸ πάνω. Σὲ διάφορα ἄλλα χᾶσματα ἀδειανὰ στήν
 γυμνὴ πλαγιά, βρέθησαν σκαλοπάτια καὶ λείψανα ἀπὸ
 ταρατσες. Δυὸ ἄλλα μεγάλα σπίτια εἶχαν τοὺς ἐξωτερι-
 κοὺς τοίχους χτισμένους κατὰ τὸν Κυκλώπειο τρόπο μὲ
 πολὺ λίγα παραγεμίσματα ἀπὸ πετραδάκια στὰ κενὰ καὶ
 ἄβαφους. Αὐτὸ ἴσως σημαίνει στεριανὴ ἐπίδραση καὶ
 ἀληθινὰ τὰ σπίτια τοῦτα ἀνήκουν στὴν β' ἢ γ' ὕστερο-
 μινωϊκὴ ἐποχὴ. Μέσα δὲ μὴ οἱ τοῖχοι εἶναι χρισμένοι
 μαδιοὶ καὶ λεπτὸ σχέδιο φύλλων σὲ κόκκινο τοὺς περι-
 τρέχει, τὰ πατώματα ἔχουν τὸ χαλικιωτὸ τσιμέντο καὶ οἱ
 αὐλές χοντρές στρογγυλές πλάκες στὸ πρῶτο πάτωμα
 δυὸ κλειστὰ ἀφώτιστα κελάρια ἀνοίγουν μόνο ἀπὸ κατα-
 παχτή.

Ὁ Ρουσσόλακκος εἶναι δλόκληρη πολιτεία παρακο-
 λούθησαν τὸν ἕνα δρόμο γιὰ 145 μέτρα, ἄλλοι τρεῖς εἰ-

ναi κάθετοι σαυτόν. Τὸ φάρδος τους εἶναι 2.50 μ., εἶναι πλακοστρωμένοι καὶ ἀπὸ κάθε μεριά ἀνοίγει βαθὺ αὐλάκι γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς· ὁ φαρδῆτερος δρόμος εἶναι 4 μ. Κάθε τετράγωνο ἔχει πολλὰ σπίτια μὲ μεσότοιχους ἀνάμεσά τους ἢ ἐσωτερικὲς αὐλές. Ἐν καὶ ἡ πολιτεία τούτη χτίστηκε στὴν ὑστερομινωϊκῇ ἐποχῇ, βρέθηκαν κάπου 50 ἐκ. βαθύτερα ἄλλοι δρόμοι καὶ ἄλλα θεμέλια σπιτιῶν τῆς μεσομινωϊκῆς, στὶς ἴδιες γραμμὲς ἀπάνω κάτω. Τὰ σπίτια ἔχουν βεράντες, φωταγωγούς, αὐλές, μαγαζιά, μπάνια πήλινα ἢ πέτρινα, γοῦρνες, ὀχετούς. Εἶναι πλούσια ἀστική πολιτεία.

Σ' ἐξοχικοὺς συνοικισμοὺς καὶ ἀνεξάρτητες ἀγροικίες ἡ ζωὴ εἶναι φυσικὰ φτωχότερη καὶ τὰ σπίτια πιὸ ἀπλά. Στὸ Ρηγόδιγλο καὶ τὸν Ἄγ. Νικόλαο, καθὼς καὶ στὴν Πετσοφά, δίπλα στὸ περίφημο ἕρῶ μὲ τις πολλὰς πλαγῶνες, σύγχρονα μὲ τις μεγάλες ἐγκαταστάσεις τοῦ Παλαίκαστρου ἔχομε ἀπομονωμένες κατοικίες ἀπὸ ἓνα ἢ δυὸ μικρὰ δωμάτια ἀλλὰ καὶ σαυτὰ ὑπάρχουν σημάδια πὼς ξαναχτίστηκαν δυὸ ἢ τρεῖς φορές· ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ἦταν μόνο ἀποθήκες ἢ παραρτήματα.

Πουθενὰ ὅμως, καὶ στὰ πλουσιότερα σπίτια, δὲ χτίζονται τὰ δωμάτια πολὺ μεγάλα· σὲ μέγαρα τοῦ στεριανοῦ τύπου ὅπως στὴν Τροία ἔχομε τις τεράστιες διαστάσεις 10—20 μ. δηλ. 200 τετραγωνικὰ μέτρα. Μόνο ἐλόκληρα συστήματα δωματίων μὲ τὸ μπροστινὸ ὑπόστεγο, τὸ φωταγωγὸ καὶ ἄλλο ἓνα ποῦ χωρίζεται μὲ κολόνες καὶ διπλωτὲς πόρτες φτάνουν τις διαστάσεις αὐτὲς στὰ νησιώτικα παλάτια. Στὸ Παλαίκαστρο καὶ στὴν τρίτη πολιτεία τῆς Φυλακωπῆς φυτρὸνουν ξάφνω μέσα στὰ περίπλοκα μικρὰ σπιτάκια μεγάλα μέγαρα τοῦ στε-

ριανού τύπου και είναι σὰ νὰ κομάτιασαν ἓνα μέρος τῆς πολιτείας γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν, χωρὶς νὰ λογαριάσουν οὔτε προσανατολισμὸ οὔτε διεύθυνση τῶν δρόμων οὔτε τίποτα. Τὰ μεγαλύτερα δωμάτια τῶν σπιτιῶν πολὺ σπάνια ξεπερνοῦν τὰ 25—35 τετραγωνικὰ μέτρα σὲ ἔχταση. Σὲ πολλὰ ἀκουμπάει γύρω στὸν τοῖχο χαμηλὸ χτιστὸ παγκάκι 20—35 ἐκ. ψηλὸ, χρισμένο μὲ πολλή φροντίδα μὲ γύψο ἢ ἀσβέστη. Πολλὰ κελάρια ἢ και διαμερίσματα τῆς καθαυτοῦ κατοικίας ἔχουν τὰ μεγάλα τους πιθάρια ὄχι ὀρθὰ στὸ χῶμα ἀλλὰ χωμένα μέσα στὸ πάτωμα ἔτσι ποὺ μόνον ἢ στενὴ ἐπάνω τους περιφέρεια νὰ ἐξέχει ἀπὸ τὸ ἐπίπεδόν του.

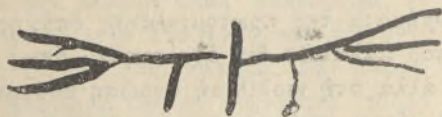
Στὴ Φυλακωπὴ τὰ σπίτια εἶναι μικρότερα ἀλλὰ ἀνήκουν ὀλοφάνερα στὸ νησιώτικο τύπο· ἔχουν 3—4 δωμάτια και ἀπάνω πάτωμα ἢ ταράτσα μὲ σοφίτα. Ἀλλὰ και σὲ τόσο μικρὰ σπίτια ἔχει πολλὲς φορὲς τὸ κεντρικὸ δωμάτιο τὴν τετράγωνη κολόνα στὴ μέση. Ἡ κολόνα αὐτὴ νόμιζαν στὴν ἀρχὴ ὅτι συμπλήρωνε κάποια ἀρχιτεκτονικὴν ἀνάγκη νὰ στηριχτῆ ἢ σκεπῆ καλύτερα. Πολλὲς φορὲς ὅμως βρίσκεται σὲ τόσο μικρὲς κάμαρες ποὺ ἢ σκεπῆ τους ὀρισμένως δὲ χρειάζεται στήριγμα, ἢ τόσο κοντὰ στὸν τοῖχο, μόνον ἓνα μέτρο πιὸ μπρὸς, ποὺ θὰ ἦταν ὀλότελα περιττὴ τέλος ξέρομε ὅτι ὄλοι οἱ κίονες ποὺ κρατοῦσαν τὴ στέγη ἦταν στρογγυλοὶ ἀπὸ ξύλο βαμμένο, συνήθως κυπαριτόξυλο, και οἱ βάσεις τους βρέθηκαν σὲ πολλὰ μέρη τὸ ἴδιο στρογγυλὲς και πιὸ πλατιές, 15—30 ἐκ. ψηλὲς ἀπὸ πουρὶ ἢ γυψόλιθο. Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχτοῦμε πὼς οἱ κολόνες αὐτὲς ἦταν βαλμένες γιὰ δικὴ τους χάρη και ἀποτελοῦσαν θρησκευτικὸ ἀντικείμενο λατρείας, ἀντιπροσωπεύοντας τὴ θεότητα

στη πιό πρωτόγνωη ἀλλὰ καὶ πιό γενικὰ καθιερωμένη μορφή. Κι' ἂν ἀκόμα ἐστήριζαν τὴ σκεπή, ἢ λειτουργία τους αὐτὴ συνδυάζεται πολὺ καλὰ μὲ τὸν ἱερό τους προσορισμό. Ὁ «βαίτυλος, τὸ προελληνικὸ ὄνομα τῆς ἀνεικονικῆς αὐτῆς παράστασης τοῦ θεοῦ, σχετίζεται ἴσως γλωσσικὰ μὲ τὸ Ἑβραϊκὸ Bethel, τὴν κολόνα ποῦ ἐστήσῃ ὁ Ἰακώβ σὰν «οἶκον τοῦ Θεοῦ». Τέτοιες κολόνες λείπουν ὀλωσδιόλου στὴν Ἰτροία, τὴ Θεσσαλία καὶ ὅπου βρῖσκονται στὴν Πελοπόννησο, σὲ τοιχογραφίες, σφραγίδες κ. ἄ. εἶναι φανερὸ πὼς εἶναι ξένη εἰσαγωγή γιατί πούθενά δὲν ἀποτελοῦν ὀργανικὸ μέρος τοῦ σπιτιοῦ, ὅπως στὴν Κρήτη. Ἐκεῖ πολλὲς φορὲς ἡ κολόνα εἶναι μονοκόματη μὲ τὴν πλάκα ὅπου στηρίζεται, κι' αὐτὴ πάλι προσαρμοσμένη γερὰ στὸ χαλικιωτὸ τσιμέντο ἢ τὸ γυψοποῦ ντύει τὸ ὑπόλοιπο πάτωμα. Δὲν μπορῶ βέβαια ὀριστικὰ νὰ βεβαιώσω πὼς τὸ φαινόμενο τοῦτο ἀποδείχνει μιὰ ριζικὴ διαφορά στὴ θρησκεία τῶν δύο λαῶν, νομίζω ὅμως πὼς οἱ πιθανότητες μᾶς ὀδηγοῦν πρὸς αὐτό.

Ἄς δοῦμε τώρα μὲ κάπως περισσότερες λεπτομέρειες τὰ παλάτια τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστός, τὴν κορυφαία ἐκδήλωση τῆς Κρητικῆς ἀρχιτεχτονικῆς πρὶν γυριστομε στὴν Τίρυνθα καὶ τὴ Μυκῆνα. Ἀπὸ τὰ σχέδια βλέπει κανεὶς ἀμέσως τίς γενικὲς ὀμοιότητες καὶ τὸν προσανατολισμό. Ἡ ἐποχὴ ποῦ πρωτοθεμελιώθηκαν καὶ τὰ δύο εἶναι ἢ ἴδια, ἢ β' μεσομινωϊκῆ, ἂν καὶ στὴν Κνωσοῦ βρέθηκε βαθεῖα κάτω ἀπὸ τὰ νότια θεμέλια μιὰ στρογγυλὴ θολωτὴ κάμαρα μὲ γυριστὴ σκάλα ποῦ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τίς γραμμὲς τοῦ καθαυτοῦ παλατιοῦ καὶ ποῦ φαίνεται πὼς ἦταν ἓνα εἶδος ὑπόγειο φυλακεῖο κάποιας προτῆτερης ἐγκατάστασης ἀπὸ τὴν γ'. πρωτομινωϊκὴ περίοδο. Μὰ

καὶ ἡ πρώτη μεσομινωϊκὴ δὲ μᾶς παρουσιάζει στὰ παλάτια τὴ μορφή ποῦ ξέρομε. Εἶπαμε πὼς δλόκληρος ὁ λόφος Κεφάλας ὅπου εἶναι ἰδρυμένο τὸ παλάτι τῆς Κνωσὸς δὲν εἶναι φυσικὸς, ἀλλὰ σχηματίστηκε ἀπὸ τὸ διαδοχικὸ σῴριασμα τῶν ἐρειπίων τῆς νεολιθικῆς καὶ πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς. Βρέθηκαν μάλιστα καὶ πρωτομινωϊκὰ σπίτια ἀπὸ κάτω, μὲ γνωρίσματα πολὺ ἀνάλογα μὲ τὰ σπίτια τῆς Βασιλικῆς, τοῦ Μόχλου, κτλ. Στὴν ἀρχὴ τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς ὁ σωρὸς αὐτὸς τὰ ἐρείπια ἰσοπεδώθηκε καὶ ἡ μεγάλη κεντρικὴ αὐλὴ ἐχαράχτηκε, ἴσως καὶ στρώθηκε· γι' αὐτὸ καὶ στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ ποῦ ἔγινε πρὸς τὰ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδόν της λείπουν ὀλωσδιόλου τὰ εὐρήματα τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς· τὰ τμήματα ὅμως τοῦ παλατιοῦ δὲν ἐχτίστηκαν ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο, ἀλλὰ στὴ νεολιθικὴ στρώση ποῦ φτάνει κάπου ὡς τὰ 8 μέτρα, σκάφθηκαν τρομερὰ βαθειὰ θεμελίαι, 7 μ. κάτω, καὶ χτίστηκαν δυνατοὶ τοῖχοι περικλείνοντας σὲ τετράγωνο σχῆμα περιφέρειες ποῦ ὁ Ἔβανς ὀνομάζει νησάκια καὶ ποῦ δὲν ξέρομε οὔτε τὴν ἐσωτερικὴ τους διαίρεση, οὔτε τὴν ἀλληλοεξάρτησή τους. Ἴσως ἦταν χωριστὲς κατοικίες, ἴσως ὀχυρωμένα μέρη καὶ παραρτήματα μιᾶς βασιλικῆς ἐγκατάστασης. Ἀπὸ τὴ β' ὅμως μεσομινωϊκὴ ἐποχῇ, σὲ ἐπίπεδο πολὺ ψηλότερο, καὶ παραγνωρίζοντας σχεδὸν ὀλωσδιόλου τίς πρῶτες βάσεις, χτίζεται τὸ πρῶτο παλάτι στὴν Κνωσὸ καὶ σύγχρονα τὸ ἄλλο τῆς Φαιστός. Ἀπὸ ὠρισμένα τεράστια σημάδια (180 ἐκ. μᾶκρος), χαραγμένα βαθειὰ (15 ἐκ.) στὶς πέτρες τῶν θεμελίων, εἶδος πρωτόγονα ψηφία καὶ πολὺ μεγάλα ὥστε νὰ εἶναι ἀπλὰ μαστορικὰ συνθήματα γιὰ τὴ θέση τῶν ὀγκόλιθων, (σχέδ. 9) συμπεραίνομε πὼς

καὶ ἡ δουλειὰ ἐτούτη καὶ οἱ πέτρες οἱ ἴδιες εἶχαν γιὰ τοὺς χτίστες καὶ τοὺς ἰδρυτὲς τοῦ παλατιοῦ ἱερῆ ἀφιερωτικὴ σημασία. Τὰ σημάδια αὐτὰ εἶναι στὰ 2)3 τὰ ἴδια μὲ ὅσα βλέπομε χαραγμένα στοὺς ὀγκόλιθους στὴ Φαιστό· ἴσως οἱ ἴδιες συντεχνίες μαστόρων ἐργόστηκαν καὶ στὰ δύο. Τέλος μοιάζουν ἢ ἐπαναλαμβάνουν ἀπαράλλαχτα τὰ σημεῖα τοῦ πρώτου εἰκονογραφικοῦ γραψίματος καὶ τὰ περισσότερα ξαναβρίσκονται στὸ γραμμικὸ (ἄλφαθητικὸ) γράψιμο τῆς πρώτης κατηγορίας ποὺ ξαπλώθηκε τόσο πλατεῖα στὴν Κρήτη καὶ τὰ νησιά καὶ διαδόθηκε καὶ στὸ λαὸ σὲ μεγάλη ἔχταση.

Σχ. 9.

Καὶ τὰ δύο παλάτια περνοῦν ἓνα παλιότερο κ' ἓνα νεώτερο στάδιο, ποὺ μεγάλη καταστροφὴ τὰ χωρίζει. Στὴν Κνωσὸ τὰ δύο στάδια ξεχωρίζονται μόνο ἀπὸ ἐσωτερικὲς, τοπικὲς ἐπισκευὲς ποὺ δὲν ἐχάλασαν, ἀλλὰ τελειοποίησαν τὸ ἀρχικὸ σχέδιο· στὴ Φαιστό τὸ πρῶτο παλάτι βρισκόταν καταχωσμένο κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια καὶ τὰ χώματα ὅταν ἐχτίστηκε τὸ δεύτερο. Πολλὰ ὅμως γνωρίσματα ποὺ συναντοῦμε στὸ πρῶτο παλάτι τῆς Φαιστιάς, τὰ ξαναβρίσκομε στὴν Κνωσὸ στὸ δεύτερο, κ' ἔτσι δὲ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνομε καμιά διακοπὴ στὴν ἱστορικὴ συνέχεια ἢ στὴ φυλετικὴ σύσταση. Πιθανὸ ὅμως νὰ χτίστηκε τὸ δεύτερο στὴ Φαιστό ἀργότερα ἀπὸ τῆς Κνωσός. Ἡ κεντρικὴ αὐλὴ του εἶναι μικρότερη

48,50—22,30 και οί δυο μακρές πλευρές της καταλήγουν προς τὰ μέσα σὲ ἀνοιχτὴ ὑπόστεγη στοὰ μὲ κίονες· στὸ βορεινὸ τῆς μέρος ποὺ εἶναι σὰ χωριστὸ και δὲν ἔχει τὴ μνημειακὴ μεγαλοπρέπεια τῆς Κνωσῶς ἔχει μίαν αὐλὴ περιστύλη μὲ δώδεκα κίονες· τοιχογραφίες ὅπως στὴν Κνωσὸ δὲν εὐρέθησαν ἐδῶ.

Ἡ κυριότερη εἴσοδος τοῦ στὸ βόρειο μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶναι γυρισμένη πρὸς τὰ ἔξω, κάνει ἐντύπωσι μόλις ἀντικρύσει κανεὶς τὸ παλάτι· τὰ δέκα σκαλιάτης εἶναι 13,50 μ. φαρδιὰ και φτάνουν σὲ φαρδὺ πλατύσκαλο ἀνοιχτὸ ποὺ στὴ μέση τοῦ ἕνας μόνο κίονας τὸ χωρίζει ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ὑπόστεγη στοὰ· πίσω ἀπὸ τὸν κίονα μιὰ χοντρή τετράγωνη κλόνα φέρνει σὲ πρόδομο ἢ προαύλιο και πίσω τοῦ τρεῖς κίονες βασιοῦν τὴ στέγη· περνώντας μέσ' ἀπὸ τὰ τέσσαρα ἀνοίγματα ποὺ σχηματίζονται ἔτσι, φτάνομε σὲ ἀνοιχτὴ πάλι πλατιὰ και ἀβαθὴ αὐλὴ ἢ καλύτερα φωταγωγὸ ποὺ καταλαβαίνομε πὼς δὲν εἶχε σκεπὴ ἀπὸ τὴν τοιχοδοσιὰ και τὸ πάτωμα. Γιὰ χρόνια πολλὰ νόμιζαν οἱ ἀρχαιολόγοι τὸ φωταγωγὸ τοῦτο γιὰ μέγαρο, ἀλλ' ἀποδείχεται ἀδύνατο ἀπὸ τὸ μικρὸ τοῦ βῆθος, τὸ τσιμέντο στὴ στρώση, και τὴν κλίση πρὸς ἕνα ὠρισμένο σημεῖο ἀπ' ὅπου χύνονταν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς στὸν ὀχετό. Χώρια ἀπ' αὐτό, ὄλη αὐτὴ ἡ μεγαλό-πρεπη εἴσοδος βρῖσκεται σ' ἐπίπεδο διάμεσο μεταξὺ στὸ πρῶτο πᾶτωμα τῶν κελαριῶν, 1.80 μ. πρὸ κάτω, και στὸ δεύτερο, 80 ἐκ. παραπάνω, ὅπου φέρνουν δυὸ σκάλες, ἡ πρώτη ποὺ ἀρχίζει μαζὶ μὲ τὴ μεγάλη σκάριστερά της και ἡ δεύτερη ἀπὸ τὴ στοὰ μὲ τοὺς τρεῖς κίονες μπρὸς ἀπὸ τὸ φωταγωγό, κι' αὐτὸς φώτιζε ἄλλες σκάλες και δωμάτια ἀπὸ βοριᾶ και νότο. "Ἄν ἡ ὑστερομινωϊκὴ αὐτὴ

μπρός από τὸ φωτάγωγο, κι' αὐτὸς πάλι φώτιζε ἄλλες σκάλες καὶ δωμάτια ἀπὸ βοριᾶ καὶ νότο. Ἐν ἡ ὑστερομινωϊκῇ αὐτῇ εἰσοδο δεῖχνει κάποια στεριανή (ἂν καὶ ὄχι Ἑλληνικῇ) ἐπίδραση, δὲν εἶναι στὴ χρήση καὶ στὸ σχέδιο, ἀλλὰ στὴν ἐπιδειχτικὴ στροφὴ πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὸ κοινὸ πού θὰ τὰ κύταζε μὲ θαυμασμό. Ἡ μεγάλη ἐξαπλὴ ἢ καλύτερα ὄχταπλὴ σκάλα στὴν Κνωσὸ πού ἀνέβαζε ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ εἰσόγειο πού βρισκόταν σχεδὸν στὸ ἐπίπεδο τοῦ ποταμοῦ Καίρατου, ὡς τὸ τρίτο πάτωμα, στὸ ἐπίπεδο τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, χρειαζόταν πολὺ μεγαλύτερες τεχνικὲς γνώσεις καὶ θὰ παρουσίαζε πολὺ περισσότερὴ ποικιλία μὲ τὴ φωτοσκίαση πού ρίχνουν πότε τὰ μεγάλα παράθυρα καὶ πότε οἱ φαρδεῖς κίονες στὰ κεφαλόσκαλα, ἀλλὰ ἦταν ὅλη κρυμμένη στὸ ἐσωτερικότερο μέρος τοῦ παλατιοῦ. Τὸ ἴδιο τὰ κελάρια εἶναι στὴν Κνωσὸ τέλεια ἀποκλεισμένα ἀπὸ τὸ ἐπίλοιπο παλάτι ἐνῶ ὁ διάδρομος πού τὰ συνδέει μεταξὺ τους στὴν Φαιστὸ βγαίνει κατευθεῖα στὸ ὑπόστεγο μὲ τὸ μονὸ κίονα πού βλέπει πρὸς τὴν κεντρικὴ αὐλή.

Τὶς διαφορὲς αὐτὲς μπορούμε νὰ τὶς ξεκρίνομε ἴσα ἴσα ἐπειδὴ τὰ παλάτια μοιάζουν μεταξὺ τους σὰ δίδυμες ἀδερφές, ἐνῶ μὲ τὸ παλάτι π. χ. τῆς Τίρυνθας καμιὰ σύγκριση δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ· εἶναι ἄλλο πράγμα πού χρειάζεται χωριστὴ περιγραφή. Γιὰ νὰ γυρίσομε στὴν Κνωσὸ, τὸ πρῶτο πρᾶγμα πού θὰ ἔβλεπε ὁ ἐπισκέπτης πού θάρχόταν ἀπὸ δυτικά, ἦταν ὁ θεατρικὸς χώρος στὴ γραμμὴ πού θάποτελοῦσε συνέχεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἂν αὐτὸς δὲν ἔμπαινε ὅλο πρὸς τὰ μέσα σὲ κανονικὲς ὀρθογώνιες εἰσοχές, συναντώντας τὸν πλατὴ βορεινὸ τοῖχο καὶ ἀφίνοντας ἔτσι τὴν πλακοστρωμένη ἔχταση τῆς ΒΔ.

αύλης. Τὸ θέατρο αὐτὸ εἶναι τετράπλευρο ὀρθογώνιο· ἡ μιὰ μακρὰ τοῦ πλευρὰ ἔχει ἕξ ἢ ἑπτὰ σκαλοπάτια ποὺ ἐλαττώνονται σὲ μᾶκρος καθὼς ἀνεβαίνομε καὶ τὰ τρία ψηλότερα δὲν ἐξακολουθοῦν σὲ ὅλη τὴν πλευρά· ἡ στενὴ τοῦ πλευρὰ ἔχει 16, καὶ στὴ γωνία ποὺ τέμνονται οἱ δύο ἕνας ψηλὸς τετραγωνικὸς πύργος χρησίμευε ἴσως γιὰ βασιλικὸ θεωρεῖο· στὴ μέση τοῦ ἐξακολουθεῖ ὁ πλακοστρωμένος δρόμος ποὺ πηγαίνει δυτικὰ στὸ μικρὸ παλάτι κ' ἐνώνεται λίγο πρὶ ἔξω ἀπὸ τὸ θέατρο μὲνα λοξὸ καλντερίμι ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴ ΒΔ αὐλή.

Δὲν εἶχε ἄδεια ὁμως ὁ καθέννας νὰ περάσει ἀπὸ τὴν αὐτὴ αὐτὴ στοὺς στενοὺς διαδρόμους ποὺ ἔβγαζαν στὴ βόρεια εἴσοδο. Ἡ σκάλα τῆς περνοῦσε μπροστὰ ἀπὸ ἕνα ὀχυρωμένο φυλακεῖο μὲ πύργο, ποὺ θύμιζε τὶς παλιότερες ἀμυντικὲς ἐγκαταστάσεις, ἀλλ' ἀριστερὰ πλατιὰ ἀστρώτα πλατύσκαλα φαίνεται πῶς ἐχρησίμευαν ἐπίτηδες γιὰ νὰ καλλιεργοῦνται σπάνια καὶ ὠραῖα λουλούδια· δίπλα σὲ μιὰ σκάλα στάντολικά ἔχομε τὸ τεχνητὸ ρυάκι μὲ τὶς μελετημένες καμπύλες ποὺ κατέδαζε τὸ νερὸ ἴσως τῆς βροχῆς, ἴσως τοῦ ποτίσματος κι' ἀφοῦ περνοῦσε ἀπὸ γουρνίτσες ὅπου καταστάλαζε καὶ τὸ τελευταῖο χῶμα ἢ ἀκαθαρσία, ἔπεφτε σὲ δεξαμενὴ κάτω-κάτω. Καλύτερα θὰ ἦταν ὁμως ν' ἀφήσει ὁ ξένος αὐτὴ τὴν εἴσοδο· θάπεφτε μετὰ τὴ βόρεια στοὰ σὲνα λαβύρινθο ἰδιαιτέρων γραφείων, σὲ ἀποθήκες πολεμικῶν ὄπλων, ἴσως σὲ σταύλους, ἢ θὰ σκουντουφλοῦσε στὸν ἀπαγορευμένο διάδρομο ποὺ ὀδηγοῦσε στὰ βαθιὰ ὑπόγεια κελιά τῶν φυλακῶν ποὺ εἶχαν ἐξοικονομηθῆ θαυμάσια μέσα στὶς πρωτομινωϊκὲς ὀχυρωμένες νησίδες καὶ ποὺ οἱ τοῖχοι τους χωρὶς κἀγὲνα πιάσιμο γιὰ τὸ πόδι ἢ τὸ χέρι κατέβαιναν ὀρθοί

σὲ βάθος 5, 6 ἢ 7 μέτρα. Φαίνεται πῶς ἐκεῖ κλείνονταν πολιτικοὶ κατάδικοι ἢ ἐπικίνδunami ληστής. Καλύτερα θὰ ἦταν ὁ ξένος νὰ ξανακάνει ὄλο τὸ γυρο, νὰ προσπεράσει ἀπ' ἔξω τὸ θέατρο καὶ τὴ ΒΔ. αὐλή καὶ νὰ βγεῖ στὴν καλοστρωμένη Δυτικὴ αὐλή· ὄλο τὸ δρόμο του πρὸς τὸ νότο θὰ εἶχε στᾶριστερά του τὸ χοντρὸ κλειστὸ δυτικὸ τοῖχο, ὅπου ἴσως ἀπὸ τὸ δεύτερο πάτωμα θάνοιγονταν παράθυρα καὶ στοῖς σάν μπαλκόνια. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀπὸ μέσα κι' ἀπ' ἔξω εἶναι ἀπὸ χοντροὺς ὀρθοστάτες γυψόλιθου, ἀλλὰ στὴ μέση εἶναι γεμισμένους σπασίδια κι' ἄλλα λείψανα τῆς πρωτομινωϊκῆς καὶ νεολιθικῆς ἐποχῆς ποὺ ἔβγαλαν ὅταν Ἰσιωναν τὴν αὐλή. Πίσω του εἶναι τὰ 19 κελάρια μὲ τὰ τεράστια πιθάκια ὅπου σωριάζεται τὸ λάδι καὶ τὸ στᾶρι τῆς αὐλῆς. Ἄν ὅμως βγάλεις τὶς πλάκες τοῦ πατώματος καὶ κάπου 50—60 ἐκ. βαθύτερα ξεκολλήσεις τὶς ἄλλες πλάκες ποὺ φαίνεται νὰ ποτελοῦν τὸ βυθὸ τῶν κουτιῶν αὐτῶν, ποὺ οἱ ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ πίσω τους ὄλοι οἱ ἀρχαιολόγοι ὀνόμασαν κασέλες, θὰ βρεῖς ἄλλες πιθὲς κάτω, γτυμένους ὄλα τους τὰ πλευρὰ μολύδι· αὐτὲς βέβαια δὲν ἦταν γιὰ λάδι, ἀλλὰ γιὰ πολύτιμες ὕλες, ἀχρηστους γιὰ τὴν ὄρα θησαυροῦς, φύλλα χρυσάφι, ἐλόκληρα ἔλεφαντόδοντα, σκληρὲς χρωματιστὲς πέτρες ἢ πετράδια, ἀσήμι, κρύσταλλο· οἱ βασιλιάδες ὅμως τῆς β' μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς, τοῦ παλιοῦ παλατιοῦ, εἶχαν προαισθανθῆ τὴ συμφορὰ νὰ ἐρχεται καὶ τὶς εἶχαν ὄλες ἀδειάσει, κ' ἔτσι σήμερα ἐλάχιστα τιποτένια τρεῖματα βρίσκονται μέσα. Τὰ κελάρια αὐτὰ βγαίνουν ὄλα, ἐξὸν δύο ἢ τρία ποὺ συγκοινωνοῦν μόνο μὲ ἄλλα ἀπὸ μέσα, σὲνα διάδρομο 53 μέτρα μακρὸ, φραγμένο μετὰ τὸ 14ο κελᾶρι ἀπὸ ἓνα νεώτερο τοῖχο

καὶ μιὰ σκάλα ποὺ θάνέβαινε στὸ δεῦτερο πάτωμα. Ἐξὸν ἀπὸ τὴ σκάλα αὐτὴ ὅλος ὁ διάδρομος εἶναι κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος κλειστός· μόνο στὴ νοτιοανατολική του ἄκρη συγκοινωνεῖ ἀπὸ μιὰ ἀσήμαντη πορτοῦλα μὲνα στενὸ δωμάτιο ὅπου βρέθηκαν πολλὲς γραπτὲς πινακίδες, κι' ἀπὸ κεῖ μέσ' ἀπὸ περίπλοκα μπασίματα μ' ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαῖα διαμερίσματα τοῦ παλατιοῦ, τὸ δωμάτιο μὲ τὶς δυὸ βίσεις τῶν κιόνων. Αὐτὸ ἀνοίγει πρὸς τὴν κεντρικὴ αὐλὴ καὶ βρῖσκεται σχεδὸν στὴ μέση τῆς δυτικῆς τῆς πλευρᾶς, πίσω τοῦ εἶναι τὰ δυὸ ἱερὰ δωμάτια μὲ τὶς ἄγιες κολόνες ἀπὸ τέσσερις πώρινους σπόνδουλους ἢ καθεμιά, 1,75 ψηλές, μὲ τὸ διπλὸ πελέκι χαραγμένο στὶς πλευρές τους· δεξιὰ καὶ ἀριστερά τοῦ ἀνοίγουν θησαυροφυλάκια, ἰδιαιτέρα κελάρια τῆς θεότητας, ἀποθήκες πήλινων καὶ πολύτιμων ἀγγείων κτλ. Ἄν βγοῦμε στὴν κεντρικὴ αὐλὴ καὶ προχωρήσομε στὸ βοριὰ ἀφήνοντας τὸ δωμάτιο αὐτὸ στὰριστερά μας, θὰ βροῦμε πρῶτα μιὰ σκάλα ποὺ ὡδηγοῦσε στὸ ἐπάνω μέγαρο· κάτω ἀπὸ τὴ σκάλα τούτη φαίνεται καθαρὰ ἡ ἀπόσταση τοῦ παλαιοῦ τοίχου τῆς αὐλῆς ἀπὸ τὸ νεώτερο ποὺ χτίστηκε πιὸ ἔξω· στὴν ἀπόσταση αὐτὴ οἰκονομήθηκαν στενὰ δωμάτια καὶ σῆνα ἀπ' αὐτὰ βρέθηκε τὸ πλουσιότερο σύνολο ἀπὸ ἱερὰ ἀντικείμενα ποὺ οἰκονομήθηκε ποτὲ σὲ τόσο λίγο χῶρο. Τὰ ἀγαλματάκια τῆς θεᾶς καὶ τῶν προσκυνητῶν τῆς ἀπὸ πορσελάνη, ἀριστουργήματα στὸ εἶδος τους, τὰ ἀναθηματικὰ φουστάνια ἀπὸ τὴν ἴδια ὕλη, κρεμασμένα στὸν τοῖχο, ὁ μαρμαρένιος σταυρός, τὰ κοχύλια, τὰ μικροσκοπικὰ φλυτζάνια γιὰ τὶς ὑγρὲς προσφορὲς ἀναποδογυρισμένα πρὸς τὸ χῶμα γιὰ νὰ μὴ μολυνθοῦν ἀπὸ ἄλλη ἐπαφή πρὶν χρειαστοῦν στὴ θυσία, ὅλ' αὐτὰ δίνουν τὴ

συγκινητική έντύπωση ενός Ίαπωνικοῦ σιντοϊκοῦ σπιτικοῦ προσευχητάριου. Ἡ θεότητα κατοικεῖ ἐδῶ μέσα στὸ σπίτι της, τὴν ἀγγίζομε μὲ σεβασμὸ καὶ οἰκειότητα, τὴ συγυρίζομε, τὴ στολίζομε μὲ ὅ,τι καλύτερο ἔχομε.

Παρακάτω, ἀφοῦ προσπεράσομε τὴ σκάλα χωρὶς ν' ἀνεβούμε, μπαίνομε στὰ διαμερίσματα τοῦ ἀντιπροσώπου της ἐπὶ γῆς, ποῦ ἴσως δὲν εἶναι τόσο καλόβολος. Ἀπὸ μιὰ τρίστηλη στοὰ καὶ κατεβαίνοντας 4 σκαλοπάτια, βρισκόμαστε στὸν πρόδομο τῆς αἰθουσας τοῦ θρόνου, μίλις 6 τ. μ. ἔχταση· γύρω στοὺς τοίχους πέτρινα παγκάκια, χρισμένα, ἴσως ντυμένα μὲ πλούσια ὑφάσματα· πιὸ μέσα ἢ αἰθουσα τοῦ θρόνου· στὶς δυὸ πλευρές, κομμένοι μόνο ἀπὸ τὸ θρόνο καὶ τὰ νοήματα, πέτρινοι χαμηλοὶ πάγκοι· στὴ μέση τοῦ βόρειου τοίχου, 21 ἐκ. ψηλότερα, ὁ θρόνος ἐπὶ ἀλλάβαστρο, ἀκριβῶς προσαρμοσμένος στὸ σχῆμα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ χρισμένος μὲ ψιλὸ ἀσβέστη ἔσπρο, βαμμένο κόκκινο ἀπὸ πάνω· ἐπὶ δῶ κι' ἀπὸ κεῖ μιὰ τοιχογραφία παρασταίνει μὲ συμβατικὸ τρόπο ἓνα τοπεῖο καὶ 4 μεγάλοι γρῦπες, μὲ τραχηλιές, ἀπὸ πετράδια καὶ φτερὰ παγωνιοῦ γιὰ χαίτη, σὲ ἀφάνταστη μεγαλοπρέπεια καὶ ἓνα ρεῦμα κίνησης ποῦ διαπερνάει τὴν ἡρεμία τους, εἶναι ξαπλωμένοι κυτάζοντας οἱ δύο πρὸς τὸ βασιλεῖα. Ἀπέναντι στὸ θρόνο ἓνα καγκελωτὸ ἀποχωρίζει ἓνα μέρος καὶ 3 στύλοι ἀπὸ κυπαρισσόφυλο στηρίζουν ἴσως τὴ χωριστὴ του στέγη· ἀπὸ τὸ ἀνοικτὸ μέρος τοῦ καγκελωτοῦ 6 σκαλιὰ κατεβαίνουν στὸ ἱερὸ αὐτὸ χωρίσμα ὅπου ἓνα εἶδος συμβολικῆς κάθαρσης θὰ γινόταν στὴν ἀνοικτὴ μαρμάρινη γοῦρνα. Ἡ στάχτη ἀπ' τὰ κυπαρισσόφυλα βρέθηκε στὴ βάση ἀπ' τὴς κολόνες κ' ἓνα πρότυπο ὡς γιὰ τὸ χρῶμα

καὶ τὸ σχῆμα τοὺς μᾶς δίνουν οἱ κολόνες τῆς τοιχογραφίας ποὺ παρασταίνει ἓνα ναὸ καὶ ποὺ βρέθηκε σὲ ἄλλο μέρος τοῦ παλατιοῦ. Μέσα ἀπὸ τῆ σάλα τοῦ θρόνου ἀνοίγει ἄλλη κάμαρα ἴσως γιὰ ἀνάπαψη ἢ μεσημεριανὸ ὕπνο· φυσικὸ φωτισμὸ δὲν εἶχε ἀλλὰ στὸ πάτωμά της βρέθηκε μιὰ θαυμάσια ψηλὴ βάση ἀπὸ πορφυρίτη ποὺ θὰ ὑποστήριζε λύχνο· σὲ μιὰ πλευρὰ ἓνας θρόνος τῆς ἴδιας κατασκευῆς ἀλλὰ πιὸ ἀπλός, χαμηλὸς καὶ φαρδῆς ἦταν προορισμένος γιὰ γυναῖκα. Βγαίνοντας πάλι στὴν κεντρικὴ αὐλὴ ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ τοῦ θρόνου, ἔχομε τὸ βόρειο πολὺπλόκο μέρος τοῦ παλατιοῦ μπροστὰ μας· στὰ πολλὰ του διαμερίσματα βρέθηκαν ἄπειρα πολύτιμα πράματα καὶ πολλὰς τοιχογραφίες τοῦ τελευταίου ἀναχτορικοῦ ρυθμοῦ, καθὼς καὶ ἄλλες τῆς πρώτης καὶ δεύτερης Μ.Μ. ἐποχῆς. Στὴ βόρεια στοὰ μᾶς φέρνει ἓνας διάδρομος ὅπου εἶναι φανερὸ πὼς ἔχουν χρησιμοποιήσει ὀλικά—πελεκημένους ὀγκόλιθους—ἀπὸ παλιότερη ἐποχὴ· στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς βόρειας στοᾶς ἔχομε τὸ μεγαλύτερο κομμάτι τέλειου ἰσοδομικοῦ τοίχου ποὺ βρέθηκε ὡς τώρα 3 μ.Χδ μ. πολὺ ἐπιβλητικὸ, ἴσως ἀπὸ τὴν Γ. Μ. ἐποχὴ.

Τὸ βορειοανατολικὸ μεγάλο τετράγωνο εἶναι τὸ λιγότερο τέλεια ἀνασκευασμένον διαμερίσμα· οἱ διαφορὲς τῶν ἐπιπέδων εἶναι πολὺ μεγάλες. Ἐδῶ φαίνεται πὼς ἦταν συγκεντρωμένα τὰ ἄργαστήρια τοῦ παλατιοῦ, σὲ μιὰ ὑπόγεια κάμαρα βρέθηκε ἓνα τεράστιον πέτρινον πιθάρι καὶ ἄλλο ἓνα μόνον σχηματισμένον ἀπὸ τὸ ἀκατέργαστον μάρμαρο. Μιὰν ἄλλην κάμαρα τὴ λέει ὁ Ἔδων σκολειό, κρινοντας ἀπὸ τὰ παγκάκια στὶς πλευρὰς, μὰ περισσότερο ἀπὸ δύο βᾶσεις στὶς δύο ἄκρες, τὴ μιὰ ψηλότερη, τὴν

Άλλη χαμηλότερη πού στηρίζουν κάτι τάβλες σὰ δίσκους με κοίλωμα στή μέση· υποθέτουν λοιπόν πώς μπροστά στα προϊστορικά αὐτὰ ἀναλόγια στεκόνταν ὁ δάσκαλος στὸ ψηλό, ὁ μαθητὴς στὸ χαμηλό, κ' ἐπλαθαν ἀπὸ ὑγρὸ πηλὸ τὶς πινακίδες, καὶ χάραζαν ἀπάνω τους τὰ ἱερογλυφικά σημάδια τῆς Κρητικῆς γραφῆς· στὸ φρέσκο πηλὸ σβυόνταν τὰ λάθη, καὶ τὸν ξαναπλάθαν σὲ νέα πινακίδα.

Τὸ ἀνατολικὸ μέρος γενικὰ παρουσίαζε πολλὲς δυσκολίες στὸν ἀρχιτέχτονα γιατί κατηφορίζει ἀπότομα πρὸς τὸν Καίρατο, τὸ σημερινὸ Κασσαμπά. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Μ. Μ. ἐποχῆς ἔκαναν ἐδῶ μιὰ μεγάλη κοπή στὴν πλαγιά καὶ σχημάτισαν κάθετα καὶ ὀριζόντια ἐπίπεδα· πολλοὶ τοῖχοι εἶναι μόνο ἀναλήματα, τὸ ἕνα τους δηλ. πλευρὸ ἀκουμπάει στὸ βράχο. Τὶς δυσκολίες αὐτὲς τὶς ξεπέρασε ὁ τεχνίτης με ἀληθινὴ μαεστρία· τὸ πάτωμα πού βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τὴν κεντρικὴ αὐλὴ εἶναι τὸ τρίτο· ὁ χοντρὸς τοῖχος πού στηρίζει ὄλο τὸ χτίριο πρὸς τὸ βράχο, σχηματίζει ὀρθογώνιες εἰσοχὲς καὶ ἐξοχὲς, καὶ σ' αὐτὲς μικρὲς ἀχιβάδες πού ἴσως χρησίμευαν σὰν ἰδιαίτερα μπαλκόνια. Ὁ μεγάλος διάδρομος πού χωρίζει κατὰ πλάτος στὴ μέση τὸ ἀνατολικὸ μέρος, 1.80μ. πλατῆς καὶ 40 μέτρα μοκρῆς, ἀνοίγει στὴν περιφημὴ μεγάλη σκάλα πού κατεβαίνει κάπου 8 μ. κάτω ἀπὸ τὴν αὐλὴ με τὰ 52 τῆς σκαλιὰ χωρισμένα με πλατύσκαλα κάθε 13, ὅπου μιὰ ξύλινη κολόνα στηριγμένη στὸ παραπέτο βαστοῦσε τὴ στέγη. Κάθε 13 σκαλιὰ, ἢ σκάλα γυρίζει πρὸς τὴν ἀντίθετη διεύθυνση καὶ στὸν τοῖχο πού χωρίζει τὰ δυὸ τμήματα εἶναι ἀνοιγμένο ἕνα φαρδὺ χαμηλὸ παράθυρο γιὰ νὰ δίνει φῶς πιὸ κάτω.

Τὰ σκαλοπάτια εἶναι ἐξαιρετικὰ χαμηλὰ (12 ἐκ.) καὶ βαθεῖα (45 ἐκ.) ὥστε εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε πρὸ ἀναπαυτικὸ σχῆμα. Στὸ πρῶτο πάτωμα κατεβαίνοντας εἶναι ἡ μεγάλη σάλα μὲ τὶς κιονοστοιχίες, πιάνοντας μᾶζι μὲ τὴ μπροστινὴ στοὰ τῆς ἓνα τετράγωνο μὲ 8 μ. πλευρὰ, κι' ἀνοίγοντας ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά πρὸς ὑπαίθριο φωταγωγὸ 5,40×3,30, ἴσως σκεπασμένο μὲ φεγγίτη στὸ μισό του φάρδος, πού φώτιζε καὶ τὸ παραπάνω πάτωμα, πού πρέπει νὰ τὸ φανταστοῦμε στὶς ἴδιες διαστάσεις. Πίσω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῦ τοῦχο, ἀλλὰ χωρὶς ἄμεση συγκοινωνία παρὰ μόνο μέσο τοῦ διαδρόμου ἀνοίγει ἡ μεγάλη αἴθουσα τῶν διπλῶν πελεκιῶν, χωρισμένη στὴ μέση μὲ τρεῖς τετράγωνες κολόνες πού βαστοῦν τὴ στέγη, κι' ἀνοίγοντας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μὲ δυὸ κολόνες πρὸς ἓνα φωταγωγὸ κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ τὸ μισό τῆς κάθετης πλευρᾶς μὲ ἕξη κολόνες πρὸς μιὰν ὑπόστεγη στοὰ πού βλέπει πρὸς τὸν Καίρατο καὶ πρὸς τὸ νότο. Ὁλόκληρο αὐτὸ τὸ σύμπλεγμα μαζὺ μὲ τὴ στοὰ καὶ τὸ φωταγωγὸ εἶχε μᾶκρος 24,50 καὶ φάρδος 8 μέτρα· τῆς Φαιστός εἶναι 13,70×21,70 ἀλλὰ τὸ ἐσωτερικὸ μᾶκρος καὶ τῶν δυὸ εἶναι σχεδὸν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο. Τὸ σύνολο θὰ ἔκανε ἐξαιρετικὰ ἐπιβλητικὴ ἀλλὰ καὶ περίπλοκη ἐντύπωση μὲ τὰ 14 ἀνοίγματα τοῦ καὶ πέρα τῆς στοὰ καὶ τῆς θέας τῶν βουνῶν. Καὶ πάλι ὁμοίως οἱ διαστάσεις δὲν εἶναι τεράστιες ἂν σκεφτοῦμε τὴν Τίρυνθα καὶ τὰ μέγαρα τῆς Τροίας· τὸ κάθε χώρισμα θὰ εἶχε καὶ κάποιον δικό του προορισμὸ καὶ ἡ ἔχταση κοβόταν ἀπὸ τὶς κολόνες, τὶς παραστάδες καὶ τὸν ὑψωμένο στυλοβάτη στὰ διάμεσα ἀπὸ τὶς κολόνες, πού σχηματίζε καθίσματα καὶ πού ἔπρεπε κινεῖς νὰ δρασκέλισαι γιὰ νὰ περάσαι στὸ ἄλλο

χώρισμα. Είναι φανερό πώς τὸ σύνολο δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ καταπλήξει ἀλλὰ νὰ προκαλέσει πλούσια καὶ πολυποίκιλη ἐντύπωση. Τὸ ἀπάνω πάτωμα ἴσως εἶχε λιγότερα ἀνοίγματα καὶ σχημάτιζε πρὸ ἐνιαία σάλα· οἱ τοιχογραφίες του εἶναι κάπως ἀφρόντιστα ἐργασμένες.

Νότια ἀπ' ὄλο αὐτὸ τὸ σύμπλεγμα ἔχομε τέλος τὸ ἰδιωτικὸ διαμέρισμα τῆς βασίλισσας, πάλι μὲ δύο ἢ τρία πατώματα καὶ προσιτὸ μόνον ἀπὸ μιὰ ἰδιωτικὴ σκαλίτσα πίσω ἀπὸ τὴν αἴθουσα τῶν διπλῶν πελεκιῶν. Σὲ μικρότερες διαστάσεις ἔχομε πάλι τὴν ἴδια διαρρύθμιση μιᾶς διπλῆς σάλας μὲ φωταγωγὸ σὲ μίαν ἄκρη. Δίπλα στὸ ἐσώτερο χώρισμα εἶναι τὸ λουτρό· κομάτια ἐνδὸς πῆλινου ζωγραφισμένου μπάνιου βρέθησαν σὲ μιὰ στοὰ ἀπ' ἔξω. Τὸ μέγαρο καὶ τὸ λουτρό συγκοινωνοῦν πάλι μὲνα στενὸ διάδρομο πρὸς μίαν ἐσωτερικὴν κάμαρα ὅπου ἕνα χαμηλὸ χτιστὸ ντιβάνι φαίνεται πὼς χρησίμευε σὰ βάση γιὰ στρωσίδια κρεβατιοῦ· δίπλα, κόβοντας τὸ διάδρομο ἦταν ἕνα μικρὸ καὶ τελειότατο ἀποχωρητήριον μὲ κάθισμα καρφωμένον στὸν τοῖχο καὶ ἴσως αὐτόματο σκέπασμα, μὲ διπλοὺς σωλῆνες γιὰ νερὸ καὶ ξεθυμάστρες. Οἱ σωλῆνες του συγκοινωνοῦσαν ἀπὸ πάνω μὲ τὸ ἄλλο πάτωμα καὶ ἀπὸ δίπλα μὲ τὸν ὀχετὸ πού παράσερνε τὰ νερά τῆς βροχῆς· ὁ ἕνας εἶναι θηληκωμένος μέσ' στὸν ἄλλο, ἔτσι πού νὰ ἐμποδίζουσαν ὅσο γίνεται νὰ σχηματιστῇ πηρὺρ ἢ νὰ σταματήσουσαν τὰ νερά. Ὁ ἐπιστημονικὸς συνδυασμὸς τῶν ὕδραγωγείων καὶ τῶν ὀχετῶν δὲν εἶναι σὲ κανένα μέρος τοῦ παλατιοῦ πρὸ τέλειος οὔτε πρὸ συμφωνος μὲ τὴ νεώτερη μηχανικὴ. Ἡ κρεβατοκάμαρα τῆς βασίλισσας φωτιζόταν ἀπὸ μίαν αὐλὴν πού ἦ πρώτη σειρὰ τοῦ τοῖχου ἐξέχει λίγο, ἔτσι πού νὰ σχηματίζει κάθισμα·

+ Διπλῆς ἐπιπέδου ἰσοπέδου ἀπὸ τὸν ἐξωτερικόν τοῦ παλατιοῦ καὶ τὸν ἐσωτερικόν τοῦ παλατιοῦ καὶ τὸν ἐσωτερικόν τοῦ παλατιοῦ καὶ τὸν ἐσωτερικόν τοῦ παλατιοῦ.

σθλές τις πέτρες τοῦ τοίχου εἶναι χαραγμένο τὸ σημεῖο τῆς ρόκας, πὺ λίγo παραλλαγμένο ἀποτελεῖ καὶ ἀλφάβητικὸ σημάδι. Καὶ μᾶς εἶναι βολετὸ νὰ φανταστοῦμε τὴ βασίλισσα μὲ τις γυναῖκες τῆς νὰ γνέθῃ στὴν αὐτὴ αὐτὴ τις καλὲς μέρες, καθισμένη ἴσως σὲ φορητὸ θρόνο στὴ μέση κι' οἱ δούλες στὸ χαμηλὸ τειχί στὴ γραμμῆ: Ἐδῶ μᾶς ἀντικρύζει πάλι τὸ πρόβλημα τί θὰ ποῦν τὰ χαραγμένα σημάδια στὶς τοιχοπέτρες; ἦταν ἀφιερωτικὰ σὲ μιὰ θεότητα τῆς γυναικείας ἐργασίας, ἢ σύμβολα τῆς δουλειᾶς πὺ γινόταν στὸ κάθε διαμέρισμα ἢ ἀπλᾶ μαστορικὰ συνθήματα; Τὸ τρίτο φαίνεται πὺς ἀποκλείεται, ἀλλὰ πολὺ διαφορετικοὶ ἀπὸ μᾶς θὰ ἦταν οἱ ἄνθρωποι πὺ ἀφιέρωναν τόσο κόπο γιὰ νὰ χαραῖζον ἱερὰ ἢ ἄλλα σημάδια πὺ κανεῖς δὲ θᾶδλεπε, γιὰ εἰ ἢ ἐπιφάνεια στοὺς τοίχους καὶ τις κολόνες ἦταν πάντα χρισμένη μὲ ἀσδέστη ἢ γύψινο κονίαμα.

Τὸ διαμέρισμα αὐτὸ τῆς βασίλισσας εἶναι καὶ στὰ δυὸ πατώματα τὸ ἴδιο μελάχιστες παραλλαγές, καὶ ἀποτελεῖ ἓνα κλειστὸ κέντρο ἀφιερωμένο φανερὰ στὴν ἀποτραβηγμένη ἰδιωτικὴ ζωή. Ἀπὸ τὴν αὐτὴ τῆς ρόκας ἓνας ἄλλος στενὸς διάδρομος σὲ σχῆμα Π βγάζει στὴν αἴθουσα τῆς κινοστοιχίας ἀπὸ ἄλλη ἰδιαίτερη σκάλα· ὁ διάδρομος αὐτὸς περνάει κι' ἐμπρὸς ἀπὸ ἓνα δωμάτιο πὺ δὲν ἔχει κανένα ἄλλο ἀνοιγμα ἐξὸν ἀπὸ τὴν πόρτα πὺ τὸ ἐνώνει μαυτὸν καὶ εἶναι τόσο ἀπρόσιτο καὶ τόσο καλοχτισμένο οἱ τοῖχοι του καὶ σφιχτοδεμένο τὸ πάτωμά του, ὥστε εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσομε πὺς χρησίμευε γιὰ θησαυροφυλάκιο τῆς βασίλισσας· κι' ἀληθινὰ βρέθησαν μέσα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λάμπα ἀπὸ στεατίτη πὺ τὸ φώτιζε, πλῆθος φύλλα χρυσάφι, κοσμήματα ἀπὸ πορσε-

λάνη, κρύσταλλο, φίλντισι, χαλκὰ μικροσκοπικὰ διπλά πελέκια, βραχιόλια φίλντισένια καὶ μαλαμοκαπνισμένα, ἀγαματάκια κ. ἄ. Τὸ ἀντίστοιχο δωμάτιον στὸ ἀπάνω πάτωμα ἦταν ἓνα εἶδος ἀρχειοφυλάκιο, ἂν κρίνομε ἀπὸ τὸ πλῆθος πινακίδες ποῦ εἶχαν πέσει στὸ κάτω μετὰ τὴν πυρκαγιά.

Νότια τέλος ἀπὸ τὸ διαμέρισμα τοῦτο ὀλόκληρο-σὺμπλεγμα ἀπὸ δωμάτια καὶ κελάρια θὰ χρησίμευε γιὰ τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ καὶ γυναικεῖα ἐργαστήρια γιὰτὶ βρέθηκαν σωρὸς τὰ πήλινα σφοντίλια καὶ τὰ βαρίδια τοῦ ἀργαλιοῦ. Νοτιοανατολικά ἀπ' ὄλο τὸ παλάτι, ἄλλο σὺμπλεγμα ἀπὸ δωμάτια μὲ αὐλή, λουτρὸ καὶ διάδρομο δικό του καὶ μιὰ βύση βωμοῦ σὲ μιὰ γωνιά τῆς αὐλῆς, φανέρωσε τὸ σημαντικὸ μικροσκοπικὸ ἱερὸ (μόλις 1.50 μ. μᾶκρος) τῆς θεᾶς μὲ τὰ περιστέρια. Ἐξῶ εἶναι χοντροκαμωμένα καὶ προδίνουν λαϊκὸ, ἀκαλλιέργητο γοῦστο καὶ φτωχὰ μέσα. Ἴσως τὸ στόλισε μόνο του τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ, ἀλλὰ πιδ πιθανὸ φαίνεται νὰ χρησίμευε σὰν πρόχειρη καὶ πρόστυχη ἀντικατάσταση τῆς ξεζητημένης πολυτέλειας καὶ μικροσκοπικότητος στὰ ἱερὰ τῆς λαμπρῆς ἐποχῆς τοῦ παλατιοῦ, ἀπὸ τοὺς λαϊκοὺς τύπους ποῦ θὰ κατοίκησαν στὸ παλάτι τὴν ὕστερη Ὑ. Μ. ἐποχὴ μετὰ τὴ γενικὴ καταστροφή του, δηλ. μετὰ τὸ 1400 π. Χ.

Μὲ τὴ μακρότονη τούτη περιγραφή δὲν ἔδωσα παρὶ μιὰ θαμπὴ εἰκόνα καὶ μόνο λίγες ἀπὸ τίς λεπτομέρειες τοῦ καταπληχτικοῦ χιρίριου ποῦ εἶναι τὸ παλάτι τῆς Κνωσῆς. Ἀφάντιστο εἶναι τὸ πλῆθος τὰ διαμερίσματά του καὶ συναρπαστικὴ σὰ μυθιστόρημα ἡ διήγησις πῶς διαδοχικὰ ξεσκεπάζονταν τὰ διάφορα εὐρήματα στὰ μᾶ-

τία τῶν ἀρχαιολόγων καὶ ἀνάγκαζαν τὸ νοῦ τους νὰ πη-
 δάει ἀπὸ τὴ μιὰ χρονολογία στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὴν πιὸ
 τολμηρὴ ὑπόθεσι στὴν τολμηρότερη πραγματικότητα.
 Κυριολεκτικὰ δὲν εἶναι παλάτι, ἀλλὰ πολιτεία ἐλόκληρη
 ὅπου ζοῦσε πολὺκλαδὴ καὶ διαφοροποιημένη κοινωνία,
 ἄρχοντες, παπάδες, ἐργάτες κάθε λογῆς, διανοούμενοι,
 καλλιτέχνες, στρατιῶτες, γραμματικοί, ἀθλητὲς καὶ δα-
 σκάλοι. Σιγά-σιγά τεντόνεται πρὸς τὰ πίσω τὸ χρονικὸ
 ὄριο ποὺ πρωτοχτίστηκε· ἀλήθεια δὲν ὑπῆρξε πρώτη ἐ-
 ποχὴ τοῦ τὸ κύριο βέβαια μέρος εἶναι τῆς τρίτης Μ. Μ.
 καὶ τῆς πρώτης Γ. Μ. ἐποχῆς, ἀλλὰ τὰ θεμέλια τοῦ
 πρώτου παλατιοῦ μπῆκαν πολὺ πρὶν, τὴν πρώτη Μ. Μ.
 περίοδο, κατὰ τὸ 2300 π. Χ. Καὶ τελευταῖα, πολὺ κάτω
 ἀπ' αὐτὰ εἶναι τὰ χοντρά τειχιὰ τῶν περιεργῶν ἀπομο-
 νωμένων πρωτομινωϊκῶν χιτριῶν, ποὺ μοιάζουν περισσό-
 τερο μὲ φρούρια παρὰ μὲ κατοικίες καὶ ποὺ οἱ χτίστες
 τους ξέρουν ὅλα τὰ μυστικὰ τῆς ὑστερότερης κυκλώ-
 πειας, ἰσοδομικῆς καὶ θολωτῆς οἰκοδομικῆς. Ἴσως ἂν
 μπορούσε νὰ ἐξεταστῆ πλατιά κι' ὄχι μόνο ἀπὸ δοκιμα-
 στικὰ σκαψίματα ἢ νεολιθικὴ στρώσι, θὰ βλέπαμε καὶ
 κεῖ κάτι δυνατότερο, πολιτιστικὸ καὶ καλλιτεχνικὰ ἀνώ-
 τερο, διαφοροποιημένο ἀπὸ τὰ σύγχρονά του νεολιθικὰ
 εὐρήματα ὅσο κι' οἱ ἄλλες του ἐποχῆς.

Ἄν τὴν ἄν μεταφερθοῦμε κάμποσες χιλιάδες χρόνια
 πιὸ μπρὸς, βλέπομε τὸ παράξενον φαινόμενον πὼς ὕστερα
 ἀπὸ τὴ μερικὴ κατοχὴ, τὸ μέρος ὅλο ἔμεινε ἔρημον γιὰ
 πάντα καὶ μῶλο ποὺ ἡ ἱερότητά του ἦταν γνωστὴ, δὲν
 ἐξηγιέται ἀπ' αὐτὸ πὼς οὔτε οἱ Ἕλληνες ἔχτισαν ἐκεῖ
 ναὸ ὅπως ἔκαναν σὲ τόσα ἄλλα παλάτια (Τίρυνθα, Πα-
 λαίικαστρο, Τροία) οὔτε οἱ Μεσαιωνικοὶ Κρητικοὶ ἐπέ-

ρασαν ἀπάνω στὰ θεμέλια ἀλέτρι οὔτε φύτεψαν δέντροι. Σὲ πολλὰ σημεῖα βρέθηκαν κομάτια ἀπὸ τριχογραφίες ἢ ἀγγεῖα τόσο κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια καὶ τόσο εὐκολοχάλαστα πού ἡ ἐλάχιστη ρίζα ἢ ὄργωμα θὰ τὰ εἶχε καταστρέψει. Εἶναι σὰ νὰ μᾶς ἐφύλαξε ἡ μοῖρα ἓνα καθαρὸ πρότυπο τοῦ προελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ νὰ μᾶς ἔδειξε τὸ ἀναμφισβήτητο χρονικὸ του ὄριο.

"Ἄν ὕστερ' ἀπὸ τὰ Κρητικὰ παλάτια περάσομε στὴ Μυκῆνα καὶ τὴν Τίρυνθα μᾶς κάνει ἐντύπωση ἡ σχετικὴ τους ἀπλότητα. Πρῶτα πουθενὰ ἐξδὸν ἀπὸ ἓνα ἰδιωτικὸ σπίτη στὴ Μυκῆνα, ὅπου ὅμως τὸ κάτω εἶναι ὑπόγειο, δὲν ἔχομε ἀποδειγμένα λείψανα δευτέρου πατώματος· ἄλλωστε τὸ ἀνοιγμα στὴ σκεπὴ γιὰ νὰ φεύγει ὁ καπνὸς τῆς ἐστίας καὶ νὰ μπαίνει φῶς ἐδυσκόλευε τὴν κατασκευὴ του. Δεύτερο εἶναι ἀξιοπρόσεχτο πῶς τὰ δευτερότερα διαμερίσματα δὲ βρίσκονται σὲ καμιά ὀργανικὴ σχέση πρὸς τὸ μέγαρο πού οἱ διαστάσεις καὶ ἡ θέση του τὸ ξεχώριζαν ποιοτικὰ ἀπ' αὐτά. "Ἄν τὰ δευτερότερα αὐτὰ διαμερίσματα ἰδίως στὴν Τίρυνθα εἶναι παλιότερο σύμπλεγμα μικροκατοικιῶν πού ἤρθε ἀλογάριαστα νὰ σπάσει ὁ ἀρχιτέγτονας τοῦ μεγάρου, χρησιμοποιώντας τα γιὰ ἀποθήκες, ὑπηρεσία, κτλ., ἢ ἂν εἶναι τυχαῖες προσθήκες κάθε φορὰ γιὰ νὰ οἰκονομηθῇ μιὰ νέα ἀνάγκη, εἶναι ζήτημα πού δὲν ἔχει λυθῆ. "Ὅπως κι' ἂν εἶναι, φαίνεται δύσκολο νὰ χτίστηκαν μαζί. Ἡ ἀπομόνωση τοῦ μεγάρου ἀπὸ κάθε ἄλλη κάμαρα καὶ σχεδὸν οἱ ἐπίτηδες βαλμένες δυσκολίες νὰ περάσει κανεὶς ἀπὸ τὸ μεγάλο στὸ μικρὸ, στὸ γυναικεῖο μέγαρο, δὲν ἐξηγιέται εὐκολα μόνο ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ μὴ γίνονται ρεύματα γιὰ νὰ μὴ σβύνει ἡ φωτιὰ· μπορούσε τουλάχιστο ὁ διά-

ὁρόμος νά πέρναει κολλητὰ στὸν πλαϊνὸ τοίχου τοῦ μεγάλου ἀπὸ τὴν πλευρὰ πού συνορεύει μὲ τὸ μικρό. Τέλος οἱ αὐλὲς δὲ βρίσκονται στὰ μέρη πού θὰ μπορούσαν νά τις ἐκμεταλλεῦτον περισσότερο γιὰ φωτισμὸ κι' ἀέρα, ἀλλὰ γενικὰ μπροστὰ στὸ μέγαρο. Τὰ προϋλκία πάλι εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ διπλά, τὰ πρῶτα μπροστὰ στὴν πλατεία, τὰ δεύτερα μπροστὰ στὴν αὐλή.

Στὸ παλάτι τῆς Τίρυνθας ἔπαι καθὼς καὶ στὰ τεῖχιά τῆς ξεχωρίζομε δύο περίσδες, πάντα ἕμως μέσα στὴν Ἰ. Μ. ἐποχῇ, καὶ πού οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν ἀρχαιότερο ἀπὸ τῆς Μυκῆνας, ἔμπαινες ἀπὸ μιὰ ὑπόστεγη στοὰ περιορισμένη ἀπὸ τις δύο στενὲς πλευρὲς ἀπὸ τις παραστάδες τῶν τοίχων καὶ ἀνοιχτὴ μπροστὰ πρὸς τὴν αὐλή καὶ πίσω πρὸς τὸν πρόδομο τοῦ μεγάρου. Τὸ μεγάλο ἀνοιγμα κόβεται ἀπὸ δύο κολόνες πού βρέθησαν οἱ βάσεις τους καθὼς καὶ οἱ βάσεις τῶν παραστάδων πού θὰ ἦταν ξύλινες στὸ ἐπάνω μέρος. Στις δύο κολόνες ἀπέναντι ἀντιστοιχοῦν ἄλλες δύο τετράγωνες κι' ἀπὸ τοὺς δύο πλαϊνοὺς τοίχους φυτρόνουν ἄλλες κάθετες παραστάδες πού περιορίζουν τὰ δύο πλαϊνὰ ἀνοίγματα. Ἀπέναντι στὸ μεσιανὸ, καὶ στὸ ἴδιο φάρδος, εἶναι ἡ μονὴ πόρτα τοῦ μεγάρου κι' ἀριστερὰ μιὰ ἄλλη πόρτα βγάζει σὲ διάδρομο καὶ μετὰ δύο στριψίματα καὶ δύο πόρτες, στὸ λουτρό· ἐδῶ ἔχομε μιὰ δυσανάλογη καὶ ἄγνωστη στὴν Κρήτη πολυτέλεια. Ὅλο τὸ πάτωμα εἶναι μιὰ μόνη πλάκα ἀπὸ τιτανόλιθο, σὲ διαστάσεις 4 × 3,50 μ. τὸ πάχος τῆς εἶναι 0.70 μ. καὶ τὸ βάρος τῆς ὑπολογίζεται σὲ εἴκοσι τόνους. Τὸ νερὸ διοχετευόταν κατ' εὐθεία ἀπὸ τρύπα στὸ πάτωμα, κι' ἀποκάτω βρέθηκαν τὰ χνάρια ἀπὸ κιούγκια τοῦ ὀχετοῦ, ἐνῶ στὴν Κνωσὸ οἱ γούρνες ἢ στέρνες στὰ ἱερά δὲν

είχαν διέξοδο (τὸ λουτρό τῆς βασίλισσας φαίνεται πῶς εἶχε). Δὲν ξέρομε ὅμως πῶς ἔπερναν τὰ μπάνιο τους γιατί λείψανα πήλινου ἢ πέτρινου λουτήρα δὲν εὐρέθησαν καὶ βέβαια δὲν πλημμύριζε ὅλο τὸ δωμάτιο ἀφοῦ ἔχομε σημάδια πῶς οἱ τοῖχοι ἦταν ντυμένοι μὲ ξύλο. Νὰ λοιπὸν μιὰ μηχανικὴ πρόοδος, ἢ διοχέτευση τοῦ νεροῦ, συνδυασμένη μὲ ἀχρηστὴ κ' ἐπομένως κουτὴ πολυτέλεια, τὸ μοιχοκόματο πάτωμα καὶ ἀπροσάρμοστη ἢ ἀνίκανη νὰ προσαρμόσει στὸ σκοπὸ τοῦ διαμερίσματος τίς ἄλλες συνθήκες τοῦ χτισίματος (ξύλο στοὺς τοίχους), ἐνῶ στὴν Κρήτη ἔχομε παντοῦ ὑπολογισμένο σύστημα οἰκοδομῆς, καὶ οἱ τοῖχοι, τὰ πατώματα καὶ οἱ σκεπὲς δὲν εἶναι ποτὲ τυχαῖα ἢ γιὰ λοῦσο μονάχα καμωμένες ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ὅπως βλέπομε στὸν ταχτικὸ τρόπο τοῦ τιμνωμένου στοὺς φωταγωγούς καὶ στὴ στέρνα τῆς αἰθουσας τοῦ θρόνου, ποὺ οἱ γύρω τοῖχοι εἶναι σκέτοι χωρὶς τοιχογραφίες, εὐκόλο νὰ ξαναχριστοῦν ἂν λερώσουν ἢ πιτσιλιστοῦν ἀπὸ τὸ νερό. Ἴσως αὐτὸ νὰ δείχνει πῶς ἢ συνήθεια τοῦ λουτροῦ, τουλάχιστο σὰν ξεχωριστὸ δωμάτιο, εἶναι ξένη στοὺς στεριανούς.

Τὸ καθαυτὸ μέγαρο στὴν Τίρυνθα εἶναι 11,80 μακρὸ μὲ φάρδος 9,75· στὴ μέση εἶναι ἡ στρογγυλὴ ἐστία ἀπὸ πατημένο χῶμα τριγυρισμένη ἀπὸ τέσσερις κολόνες· τὸ πάτωμα εἶναι χωρισμένο σὲ ὀρθογώνια σὰν πλακάκια, μὲ τρία σχέδια ποὺ συνκλλάζονται, τὰ δυὸ εἶναι μοναχὰ χρωματισμένα, τὸ ἓνα κίτρινο καὶ τὸ ἄλλο ἀνοιχτὸ κόκκινο χρῶμα μὲ ἀπλὸ λεπιδωτὸ σχέδιο, τὸ τρίτο ἔχει ἓνα χταπόδι μὲ ἄσπρα μάτια σὲ ἀνοιχτὸ σταχτι φόντο. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐστία ἓνα ἄβαφο ὀρθογώνιο μὲ λείψνα παλιοῦ κονιάματος ἴσως ἦταν σκεπα-

σμένο με πλάκα. Οί τοίχοι κάτω είναι από άπλη λιθοδομία με άφθονο πηλό και από πάνω γενικό χρίσμα ψιλοῦ ασβέστη και άμμου. Τό μικρό μέγαρο δέν έχει κολόνες γύρω στην έστία, και οὔτε μπροστινό ὑπόστεγο· ὁ πρόδομός του είναι και στοά· έχει ὅμως περισσότερη πολυτέλεια στην κατασκευή τοῦ πατώματος κ' ἔτσι φαίνεται πώς οί άλλες παραλείψεις προέρχονται από τό μικρότερο μέγεθος του. Στόν πρόδομο τοῦ μεγάλου έσώθηκε και θριγκός από πλάκες αλάβαστρο με τό γνωστό Κρητικό μοτίβο, τίς τρίγυφες ανάμεσα σέ μισοῦς ρόδακες.

Στή Μυκήνα τό μέγαρο είναι λίγο μεγαλύτερο ακόμα, 12,92—11,50, αλλά δέν ξέρομε αν ήταν τό πάτωμα και οί τοίχοι τόσο στολισμένοι με χρισμένο κονίαμα γιατί δέν εὑρέθηκαν τά κομάτιά του ὅπως τά προφύλαξε ἡ τύχη στην Τίρυνθα, ὅπου τά πέταξαν όταν ανακαίνιζαν τό παλάτι στό διάμεσο από δύο τειχιά. Γύρω στην έστία του πού είναι στρογγυλή με διάμετρο 3,40, δηλαδή μεγάλη σαν μικρή κάμαρα, είναι μιὰ στρογγυλή λουρίδα χρισμένη με πέντε διαδοχικά στρώματα κονίαμα από ασβέστη. Τά πατώματα γίνονται κ' ἐδῶ από στρώση χαλικιῶν με ασβέστη, χρισμένη από πάνω με ψιλότερο ασβέστη και μικρότερα σχεδόν κοπανισμένα χαλίκια. Και στα δύο παλάτια είναι ὀλοφάνερο τό άπλό σχέδιο πού διαφέρει πολύ από τά περίπλοκα παλάτια τῆς Κρήτης· οί πρόσθηκες πού ἔκαναν οί στεριανοί βασιλιάδες καθώς ἔβλεπαν τήν ανάγκη νά χωριστοῦν διάφορες ἔργασίες και ὑπηρεσίες πού ήταν πρὶν μαζεμένες, στεροῦνται κάθε ἀρχιτεχτονικό σχέδιο και ὀργανική σύνδεση με τό κέντρο. Στήν Ἄρνη τῆς Βοιωτίας, ἐπειδή δέν

είχαν κανένα περιορισμό από τὸ σχῆμα τῆς Ἀκρόπο-
λης καὶ τὰ τειχεῖα, ἢ καὶ παλιότερα χτίρια, ὅπως στὴν
Τίρυνθα, ἔκαναν κάτι ἀκόμα πιὸ ἀπλό καὶ πιὸ ἀγαρμπο-
πλάϊ στὸ μέγαρο προχωρεῖ ἕνας διάδρομος κ' ἔχει δε-
ξιά του, ἀφοῦ τελειώσει τὸ μέγαρο μιὰ ἀραδαριὰ μικρὰ
δωμάτια, λουτρὰ καὶ κελάρια· ἔτσι ὅλο τὸ παλάτι μαζί
θὰ φαινόταν ἀπ' ἔξω ἕνα ἀηδέστατο μακρυνάρι· ὅταν
χρειάζτηκε καὶ μέγαρο γυναικῶν ἢ διαδόχου, ὁ ἀρχιτέ-
χτονας, ἐνθουσιασμένος μὲ τὸ πρῶτο του κατασκευάσμα,
κόλλησε ἀπὸ πίσω ἄλλο ἕνα σὲ κάθετη διεύθυνση, ἔτσι
ποῦ ὅλο μαζί ἔγινε καθὼς λένε τὰ ἐνοικιαστήρια «μονο-
κατοικία σχήματος Γ». Πῶς πολλὲς λεπτομέρειες δανεί-
στηκάν ἢ υἱοθέτησαν οἱ στερριανοὶ ἀπὸ τοὺς Κρητικοὺς
δὲν εἶναι ζήτημα, καὶ θὰ τὸ δοῦμε ἀκόμα περισσότερο
στὶς τοιχογραφίες. Ἄλλὰ πῶς οἱ προσθήκες αὐτὲς ἔγι-
ναν σὲ ξένο σῶμα, στὸ ἀρχικὸ μεγάλο στερριανὸ μέγαρο,
ποῦ ἦταν στὴν ἀρχὴ ἕνα δωμάτιο γιὰ κάθε χρῆση, μού
φαίνεται πῶς εἶναι τὸ ἴδιο φανερό.

3. Οἱ τάφοι.

Στὶς ἀνασκαφὲς οἱ τάφοι εἶναι τὸ πιὸ συνειθισμένο
καὶ τὸ πιὸ πολύτιμο εὑρημα. Ἀπὸ τὸ σχῆμα τους, τὸν
τρόπο ποῦ εἶναι χτισμένοι, καὶ τὰ πράγματα ποῦ βρίσκον-
ται μέσα, καταλαβαίνουν τὴν ἐποχὴ καὶ τὸν πολιτισμὸ
ὅπου ἀνήκουν καὶ βγάζουν ἀκόμα συμπεράσματα γιὰ τὰ
πιὸ ἄπιαστα ἐκεῖνι γνωρίσματα ποῦ μᾶς ἐνδια-
φέρουν περισσότερο στὶς παλιὲς ἐποχές : τῆ θρη-
σκεία, τὶς θεωρίες γιὰ τὸ θάνατο, τοὺς οἰκογενειακοὺς
δεσμούς. Καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τὴν ἴδια μποροῦμε νὰ συμπε-

ράνομε από τὴν ὄψη αὐτῆ τοῦ θανάτου γιατί εἶναι κοινὴ δοξασία σὲ ὄλες τὶς παλαιϊκὲς θρησκείες πὼς ὁ πεθαμένος κάνει ἓνα εἶδος ζωῆ πού μοιάζει μὲ τὴν ἐπίγεια κ' ἔχει τὶς ἴδιες ἀνάγκες. Τέλος ἀπὸ πολλὰς ἐποχὰς δὲ μᾶς ἔχουν σωθῆ παρὰ οἱ τάφοι, χτισμένοι μὲ πέτρα μέσα στὴ γῆ, ἐνῶ οἱ κατοικίαι, καμωμένες ἀπο πιδ εὐκολοχάχαστο ὕλικό, πλίθρες καὶ πηλό, καλάμια καὶ ξύλα, ἔχουν τέλεια ἀφανιστῆ.

Σὲ ὄλες τὶς διαφορετικὲς φάσεις πού πῆρε ὁ Αἰγαιος πολιτισμὸς ἔχομε δύο χαρακτηριστικὰ πού τὸν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸν Ἑλληνικό. Οἱ νεκροὶ δὲν καίγονται, καὶ εἶναι πάντα θαμένοι διπλωτοί, μὲ τὰ γόνατα τραβηγμένα ἐπάνω καὶ τὶς κνήμες μαζεμένες κάτω ἀπὸ τοὺς μηρούς, στὴν ἀρχὴ μάλιστα ταχτικὰ ξαπλωμένοι ἀπὸ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο πλευρὸ, μὲ τὸ ἓνα χέρι κάτω ἀπὸ τὸ κεφάλι, καὶ τὸ ἄλλο τεντωμένο σὲ στάση κοιμισμένου ἀνθρώπου (Κυκλάδες)· ὕστερα ὁμοῦ (Μυκῆνες) στὴν ἴδια στάση ἀλλὰ ἀνάσκελα, εἴτε γιατί εἶχαν χάσει πιά τὴν πρώτη ἔννοια, εἴτε γιατί οἰκονομοῦσαν ἔτσι περισσότερο τόπο. Στὴν Κρήτη τέλος βρέθηκαν πολλὰ κόκαλα μέσα σὲ πιθάρια ἀναποδογυρισμένα μὲ τὸ ἀνοιγμα πρὸς τὰ κάτω· οἱ νεκροὶ ἦταν ζουπηγμένοι μέσα ἀνάποδα, ἔτσι πού μπαίνοντας στὸ χῶμα θάρχονταν μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πάνω. Δὲν ξέρομε ἂν αὐτὸ εἶναι συνέπεια καὶ ἀπομίμηση τοῦ τρόπου πού ἔθαβαν στὴν ἀρχὴ μόνο τὰ μικρὰ παιδιὰ μέσα στοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν, ὅπως βρέθηκαν στὴν Κρήτη, καὶ στὴν Τροία μάλιστα μόνο ἔμβρυα, ἔτσι πού ὁ Δαϊρπελεδ λέει πὼς μόνο οἱ ἀγέννητοι πολῖτες τῆς Τροίας ἔμειναν σὰ μάρτυρες ὡς τὰ χρόνια μας. Μπορεῖ ὁμοῦ νὰ ἦταν συνήθεια μόνο τῶν φτωχῶν καὶ

νά προήλθε από τὸ σχετικά νεώτερο ἔθιμο τῶν πιθό πλούσιων νά θάβουν μέσα σὲ λάρνακες, πήλινους δηλαδή σαρκοφάγους σὲ σχῆμα μπάνιου ἢ κουτιοῦ μὲ καπάκι, πού ἦρθε κι' αὐτὸς σὰ συντομία τῆς τελειότερης ἀπομίμησης ἐνὸς σπιτιοῦ, μὲ σκέπασμα σὰ σαμαρωτὴ σκεπὴ.

Μπορεῖ τέλος, κι' αὐτὸ εἶναι μόνο ὑπόθεση, νά δείχνουν τ' ἀναποδογυρισμένα πιθάρια ἓνα εἶδος μαγικῆς ἀποτροπῆς ἀπὸ μιὰν ἐποχὴ ἢ μιὰ λαϊκὴ δεισιδαιμονία, ὅπου περισσότερο φοβοῦνταν τοὺς νεκροὺς παρὰ τοὺς σέβονταν καὶ ἤθελαν νά τοὺς κρύψουν ἀπ' ὄλοσθε, νά τοὺς καταπλακώσουν.

Οἱ πιθό παλιοὶ τάφοι τῆς χαλκῆς ἐποχῆς βρέθηκαν στὶς Κυκλάδες, στὴ Θήρα, (πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη πού τὴ χώρισε ἀπὸ τὴ Θηρασία, τὸ Ἄσπρονῆσι, τὴν παλιὰ καὶ τὴ μικρὴ Κκημένη κατὰ τὸ 2000 π. Χ.) τὴν Ἄμοργό, τὴν Πάρο καὶ Ἀντίπαρο, τὴ Σίφνο, τὴ Σύρα καὶ ἄλλου. Εἶναι τετράπλευροι, ἀλλὰ ὄχι ὀλωσδιόλου ὀρθογώνιοι, ἢ μιὰ τους πλευρὰ εἶναι φαρδύτερη ἀπὸ τὴν ἀπέναντι καὶ φαίνεται ὅτι ἀπὸ κεῖ ἔμπαζαν τὸ νεκρό. Οἱ πιθό συνηθισμένες διαστάσεις τους εἶναι 1.20 μᾶκρος, 60—70 ἐκ. φάρδος καὶ μόλις 30 ἐκ. ὕψος. Σκαφοὶ στὸ χῶμα ἢ τὸ βράχο, ἔχουν μεγάλες ὀρθιες πλάκες στὶς τέσσερες πλευρὰς καὶ ἄλλη μιὰ γιὰ καπάκι ἀπὸ πάνω. Ἀπὸ κάτω οἱ νεκροὶ ἀκουμποῦν στὸ χῶμα, σὲ μερικὸς ἔχουν μιὰ χαμηλὴ πέτρα γιὰ προσκέφαλο. Ἄλλοι ἔχουν τὴ μιὰ πλευρὰ χτιστὴ μὲ μικρὰς πέτρες καὶ πηλὸ ἀντὶ γιὰ τὴ μεγάλη πλάκα, καὶ ἄλλου, ὅπως στὴ Σύρα εἶνε δλόκληροι χτιστοὶ καὶ ἀντιγράφουν τὸ σχῆμα σπιτιοῦ. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἔχουν ἓνα ἀνοιγμα σὰν εἴσοδο, μὲ παραστάδες καὶ κατωφλι πού ἔφραζαν ὕστερα. Ἦταν ὁμοῦ

τόσο μικροί, πού δὲ χωροῦσε νὰ μπεῖ ὁ νεκρὸς ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα, καὶ τὸν ἔμπαζαν ἀπὸ πάνω, ὥστε αὐτὸ ἦταν καθαρὰ καὶ συμβολικό. Σὲ ὄλα τὰ σχήματα, ἡ διάμετρο δὲν εἶναι παραπάνω ἀπὸ 1.50 μ.

Ἄπὸ τ' ἀγγεῖα πού βρέθηκαν μέσα, καὶ πού ἄλλα εἶναι μονόχρωμα καὶ χεροκάμωτα, τὸ πολὺ μὲ χαρσγμένα στολίδια, κι' ἄλλα τοῦ τροχοῦ καὶ ζωγραφιστά, χωρίζομε τοὺς τάφους τῶν Κυκλάδων οὐ ἀρχαιότερη καὶ νεώτερη ἐποχῇ. Ἴδιοι ἀκριβῶς βρέθηκαν καὶ στὴ Θεσσαλία πού ἡ χαλκὴ τῆς ὁμοῦ ἐποχῇ πέφτει πολὺ ὑστερότερα. Οἱ χτιστοὶ καθὼς φαίνεται εἶναι νεώτεροι ἀπὸ κείνους πού ἔχουν μονὲς πλάκες στὶς πλευρὲς, ἀλλὰ στὴ Θεσσαλία βρίσκομε δίπλα—δίπλα τὰ δυὸ εἶδη· μερικοὶ μάλιστα εἶναι χτισμένοι μὲ πλῆθρες καὶ βρέθηκαν καὶ τρία πιθάρια, ὥστε ὅλες οἱ ἐποχὲς προφτάζανε ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Στὴν ἀρχὴ τῆς χαλκῆς ἐποχῆς κι' ἀκόμα πρωτίτερα, στὴ χαλκολιθικὴ καὶ νεολιθικὴ πρέπει νὰ ὑποθέσομε πὼς συχνὰ χρησίμευαν γιὰ ταφὴ οἱ σπηλιὲς καὶ οἱ φυσικὲς τρύπες στοὺς βράχους πού οἱ μεγαλύτερες θὰ ἦταν καὶ κατοικίαι. Τέτοιαι μεγάλες σπηλιὲς εἶχαν καὶ ἱερὸ χαραχτήρα ὅπως ξέρομε γιὰ τὸ Δικταῖον καὶ Ἰδαῖον Ἄντρον (Ψυχρὸ) πού τόσο πολύτιμα δεῖγματα τῆς Κρητικῆς θρησκείας μᾶς φανέρωσαν. Τὰ προφυλαγμένα αὐτὰ μέρη φαίνονταν κατάλληλα, καὶ ἀφοῦ ἀχρῶστεψαν πιά γιὰ κατοικίαι, γιὰ νὰ ἀφήνουν τοὺς νεκροὺς καὶ βρέθηκαν πολλὰ κόκαλα ἀνθρώπων, ἀνακατεμένα μὲ ζῶων πού ἴσως ἔσφαζαν γιὰ θυσίαι, κάτω ἀπὸ τὴν παχιὰ στρώση πού εἶχαν σωριάσει αἰῶνες ὑστερότερης λατρείας καὶ τὰ κοπάδια τῶν νεώτερων Κρητικῶν πρὸ ξεχειμωνιάζου συχνὰ ἐκεῖ μέσα.

Ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν τετράγωνων χτιστῶν τάφων μὲ τις ταφῆς μέσα στὶς σπηλιᾶς προήλθε ἴσως ὁ σκαλιστὸς καὶ ὑπερα χτιστὸς θόλος, τὸ τελειότερο κατασκευάσμα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς· στὴν ἀρχὴ φαίνεται πὼς εἶναι ἰδιαίτερο γνῶρισμα τοῦ σπεριανοῦ λαοῦ, ἀλλὰ θυμᾶται κανεὶς ἀμέσως τοὺς πρωτόγονους παλαιικοὺς θόλους τῆς Ἀγ. Τριάδας καὶ τῆς Μεσσαρᾶς. Αὐτοὶ ἦταν, ὡς φαίνεται, κοινοτικὰ νεκροταφεῖα, ἢ ἴσως καὶ μόνο ὀστεοθήκες πού ἀδειάζαν τὰ κόκαλα ἀπ' ἄλλοῦ γιὰ νὰ κάνουν θέση γιὰ νέους νεκρούς. Τέτοια ὀστεοθήκη εἶναι τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ πέντε διαμερίσματα στὸ νεκροταφεῖο τοῦ Παλαίικαστρου, πού ὁ περίβολός του ἀπὸ χοντροπελεκημένες πέτρες πώρου ἔχει τις διαστάσεις μέτριου σπιτιοῦ $9.70 \times 8,25$ μ. Ὁ θόλος τῆς Ἀγ. Τριάδας καθὼς καὶ ἄλλοι 3 — 4 στὰ Κούμασα κίπου δέκα χιλιόμετρα ἀπὸ τὴ Γόρτυνα, εἶναι πολὺ παλαιοί, ἴσως τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς (2800 π. Χ.) καὶ ἑκαντοτάδες νεκροὶ ἦταν θαμμένοι ἐκεῖ μέσα. Εἶναι στρογγυλὸς μὲ διάμετρο 9 μ. καὶ χτισμένος ἀπὸ κοινὰς σχεδὸν ἀκατέργαστες πέτρες καὶ ἄφθονο πηλό· οἱ τοῖχοι του δὲ συγκλίνουν κανονικὰ, ἔτσι πού νὰ ἐνωθοῦν στὴν κορυφῇ, ὅπως κάνουν οἱ ὑστερότεροι θησαυροὶ τοῦ Ἀτρέα στὴ Μυκῆνα καὶ τοῦ Μινύα στὴν Ὀρχομενὸ, ἀλλὰ ἡ σκεπὴ ἴσως ἦταν σχηματισμένη ἀπὸ ξύλα καὶ κλάρες, ἢ πέτρες καὶ πηλό, ὡς καλύβα. Ἐνας ἐπὶ Μεσσαρᾶ εἶναι τετράγωνος. Στὸς θόλους αὐτοὺς πού ἦταν συνήθως σκαμένοι, ἀν' ὄχι ὀλόκληροι, τοῦλάχιστο στὸ μισό τους ὕψος σ' ἕνα φυσικὸ λόφο, κ' ἐπομένως χαμηλότεροι ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πεδιάδας, ὁδηγοῦσε συνήθως ἕνας διάδρομος κατηφορικὸς, κομμένος στὴν πλαγιὰ τοῦ λόφου· τὰ τοιχώματά

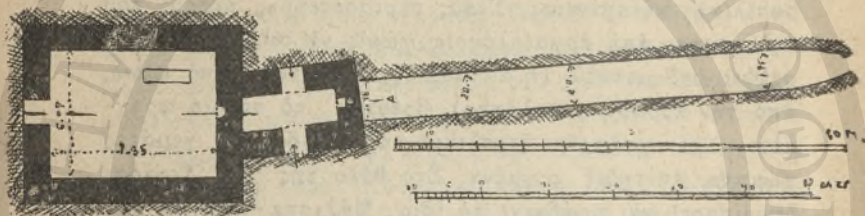
του είναι συνήθως ντυμένα με μεγάλες ίσιες πέτρες για ν' αντέχουν στην πίεση τῶν χωμάτων πού γίνεται ὄλο καὶ μεγαλύτερη πρὸς τὰ μέσα· ὁ διάδρομος αὐτὸς λέγεται «δρόμος» στὴ διεθνή ἀρχαιολογικὴ ὀρολογία.

Στις ἐποχὲς πού τὸ σχέδιο τοῦ θόλου προσαρμόστηκε στὴν πολυτέλεια μιᾶς βασιλικῆς οἰκογένειας, ὁ δρόμος καθὼς καὶ τὸ στόμιο τοῦ θόλου πρὸς αὐτὸν πού ἀποτελοῦσε τὴν εἰσοδὸ τοῦ γέμιζε με χῶματα καὶ πέτρες καὶ τὸν ἀνοίγαν μόνο κάθε φορὰ πού ἔθαβαν ἓνα μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας. Σιούς περισσότερους τάφους πού ἀνοίχτηκαν ἀπὸ ἀρχαιολόγους χωρὶς νὰ τοὺς ἔχουν ληστέψει στὸ μεταξύ, (ἢ ἂν τοὺς εἶχαν ληστέψει ἀπὸ πάνω, ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου), βρέθηκε τὸ στόμιο φραγμένο με χαλαρὴ ξερολιθιά καὶ ὁ δρόμος γεμάτος χῶματα, ἐπίτηδες ριγμένα. Στὸ θόλο τῆς Ἁγ. Τριάδας δὲν μπορεῖ νὰ συνέβαινε τὸ ἴδιο. Μάλιστα φαίνεται πὼς ὅταν γέμιζε, ἀνοίξαν μικρὰ χωρίσματα στὶς πλευρὲς τοῦ δρόμου γιὰ νέες ταφὲς καὶ δώδεκα τέτοια δωμάτια βρέθηκαν τὸ ἴδιο γεμάτα κόκαλα. Ἐνα ἀνάλογο φαινόμενο παρατηροῦμε καὶ σὲ μερικοὺς καθαυτὸ Μυκηναϊκοὺς τάφους πού οἱ κατοπινοὶ Ἕλληνες τῆς γεωμετρικῆς λεγόμενης ἐποχῆς—ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ σχέδια πού ζωγραφίζουν ἀποκλειστικὰ στὰ ἀγγεῖα—χρησιμοποίησαν τοὺς δρόμους τοὺς γιὰ ἰδιαίτερους τάφους.

Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἀπὸ τὴ Μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ ὑπάρχουν στὴν περιφέρεια τοῦ Αἰγαιοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὰ τρία συστήματα ταφῆς : σπηλιὲς καὶ κρύπτες, χτιστοὶ ἢ πλακωτοὶ τετράγωνοι, σκαλιστοὶ ἢ χτιστοὶ θόλοι. Κεὶ πὼς περισσότερο τυπικοὶ ὄντο ἢ οἰκονομικὲς συνθήκες κεὶ κάποτε μόνο καὶ μόνο ἢ μόδα ἐ-

πηρέαζε τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη κατασκευή, χωρὶς ν' ἀναγκαστοῦμε νὰ παραδεχτοῦμε ἀλλαγὴ θρησκείας ἢ ἐθνότητος.

Στὴ Μυκῆνα οἱ κάθετοι τάφοι εἶναι μιὰ τελειοποιημένη παραλλαγὴ τῶν τετράγωνων Κυκλαδικῶν, ἐνῶ τοῦτοι πάλι στὴ δευτέρα ἐποχὴ τοὺς ἐπηρέαστηκαν ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς καὶ πρόσθεσαν κάπου-κάπου τὴν εἰκονικὴ εἴσοδο πὺ εἶδαμε καὶ ἓνα εἶδος δρόμο. Οἱ θολωτοὶ τῆς Μεσσαράς

Σχ. 10. Βασιλικὸς τάφος στὰ Ἴσωπατα.

εἶναι πολὺ παλαιοὶ ἀλλὰ ἄτελοι, καὶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν οἱ θολωτοὶ τῆς Πελοπόννησος, τῆς Στερεᾶς, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Τροίας παρασταίνουν τὴν ἐξέλιξή τοὺς ἢ εἶναι ἀτόπιστο ἀνεξάρτητο γέννημα τοῦ στεριανοῦ πολιτισμοῦ, πὺ ἀργότερα μὲ τὴ σειρά του ἐπηρέασε τὸν Κρητικὸ βασιλιά τῆς Κνωσοῦ νὰ χτίσει τὸν τάφο στὰ Ἴσωπατα (σχέδιο 10). Ὅσα ὁμοῦς ἐπίδραση κι' ἂν παραδεχτοῦμε ὡς γιὰ τὸ χτίσιμο, τίς ἀναλογίες τοῦ δρόμου κλπ, πάλι βλέπομε τὴν ἀνεξάρτητη σκέψη τοῦ ἀρχιτέχτονα νὰ κρατᾶει τὸ τετράγωνο σχῆμα καὶ τίς πλαϊνὲς ἀχιβάδες στὸ δρόμο καὶ στὸ βάθος τοῦ τοίχου τὸ τετράγωνο σχῆμα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐπηρέασε καὶ τὴ στέγη, πὺ θάγινε

εἴτε σαμαρωτή, εἴτε μὲ τετραπλή κλίση, εἴτε τέλος σὰ θόλος ἀπάνω ἀπὸ τοὺς τέσσαρες ἴσιους τοίχους. Γενικὰ ἀνάμεσα στὰ τρία τοῦτα εἶδη τῶν τάφων ὑπάρχουν πολλοὶ μεταβατικοὶ βαθμοὶ ἢ συνδυασμοί. Ἡ συνήθεια π.χ. νὰ χώνουν τὸ νεκρὸ στὸ χῶμα δὲν συμβιβαζόταν μὲ τὴ μεγάλη κάμαρα τοῦ θόλου, ὅπου τὸν ξαπλώναν χάμω κ' ἔκλειναν καλὰ τὴν εἴσοδο· γιὰ τὴν ἀπλοϊκὴ πρώτη ἐντύπωση εἶναι σὰ νὰ τὸν ἀφίνεις ἔτσι στὸ ὑπαιθρο. Γι' αὐτὸ σὲ πολλοὺς σκαλιστοὺς ἢ χτιστοὺς θόλους σκάδουν, εἴτε ἓνα δεῦτερο μικρότερο δωμάτιο στὸ πλάι, εἴτε καλύτερα ἓνα ἢ περισσότερους μικρόστενους ὀρθογώνιους λάκκους χάμω, ὅπου σκεπάζουν τὸ νεκρὸ μὲ πλάκα, ξαναφτειάνουν δηλ. μέσα στὸ μεγαλύτερο τὸ μικρότερο, παλιότερο τάφο· καὶ δὲν ἔχει μελετηθῆ ἀρκετά, ἂν τὰ μέρη ὅπου παρουσιάζεται τὸ φαινόμενο αὐτὸ δείχνουν κ' ἄλλα σημάδια πὼς ἔ Μυκηναϊκὸς ἢ ὁ Μινωϊκός, (ἂν ὁ θόλος ἦρθε ἀπὸ τὴν Κρήτη), πολιτισμὸς τοὺς ἦταν στὴν ἀρχὴ ξένος.

Οἱ ἑπτὰ κάθετοι τάφοι στὴ Μυκίνα ποὺ περιλαβαίνονται μέσα στὴν Ἀκρόπολη παρουσιάζουν τὸ περίεργο γνῶρισμα ὅτι ἔγιναν καθὼς φαίνεται ὅλοι μαζύ, σὰν τὰ μέρη ἑνὸς συνόλου. Εἶναι σκαμένοι στὸ μαλακὸ βράχο καὶ τοὺς περικλείνει διπλὸς κυκλικὸς περίβολος ἀπὸ κάθετες πλάκες κογχυλιάτη· ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα ἀπὸ τὴς δυὸ σειρὰς τὴς πλάκες εἶναι 1.40 καὶ ἄλλες πλάκες ἀπὸ πάνω φράζουν τὸ κενό· ἔτσι σχηματίζεται ἓνα χαμηλὸ τειχάκι 1.50 ψηλὸ ὅπου μποροῦσε κανεὶς ν' ἀκουμπήσει καὶ νὰ κυτᾶξει στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κύκλου, ποὺ ἔχει διάμετρο 26 μ. Στάλῃθαια ὅμως δὲν εἶχε τίποτα νὰ κυτᾶξει, γιὰτὶ ὁ τοίχος αὐτὸς δὲν ἔφραζε κανένα ὑστερό-

τερο τέμενος ἀλλὰ στήριζε μόνο ἓνα τύμβο, ἓνα τεχνητὸ δηλ. λόφο ἀπὸ ριγμένο χῶμα, ποῦ τὸ εἶχαν ἐπίτηδες σωριάσει ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τάφους γιὰ ν' ἀποτελέσει τὸ κοινό τους σῆμα. Τόδε γέρας ἐστὶ θανόντων, λέει ὁ Ὀμηρος, ἀλλὰ οἱ ἀναλογίαι αὐτὲς μᾶς πλανεύουν περισσότερο παρὰ ποῦ μᾶς διαφωτίζουν, γιὰτὶ πρέπει νὰ στοχαστοῦμε τῇ χρονικῇ ἀπόστασιν ποῦ χωρίζει τοὺς τάφους αὐτοὺς τῆς μεσομυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ ὀμηρικὰ τραγούδια, καθὼς καὶ διὰ τὸ μεταξὺ εἶχεν ἔρθῃ ἡ μόδα τῶν θολωτῶν τάφων ποῦ εἶναι σκαμμένοι τὶς περισσότερες φορὲς σὲ φυσικὸ βράχο καὶ ποῦ παρουσιάζει δλωσδιόλου διαφορετικὰ γνωρίσματα· τέλος στὸν Ὀμηρὸ οἱ «θανόντες» ἔχουν ὄλοι καὶ πρὶν ταφοῦν, καὶ τῇ στάχτη τοὺς σκεπάσει τὸ «σῆμα», ἐνῶ ἐδῶ βρέθηκαν οἱ 19 νεκροὶ ὄλοι ξαπλωτοὶ σὲ στρώση ἀπὸ χαλίκια ἴσως ταριχευμένοι πρὶν ταφοῦν, τὰ πρόσωπα σκεπασμένα μὲ χρυσῆς μάσκες, μὲ χρυσῆς κορόνες στὸ κεφάλι καὶ ἄλλα φύλλα χρυσάφι τεντωμένα στὸ στήθος σὰ θώρακες. Δίπλα τοὺς βρέθηκαν ὄπλα σκαλισμένα μὲ παραστάσεις κυνηγιοῦ ἢ πολέμου, μὲ ἀσῆμι, χρυσάφι καὶ κύανο μέσα στὰ σκαλίσματα, ἔτσι ποῦ νὰ φαίνονται σὰν πολύχρωμες ἀστραφτερὲς εἰκόνες· ἓνα σωρὸ χρυσοῦ στρογγυλοὶ μικροὶ δίσκοι μὲ ἓνα χταπόδι, μιὰ πεταλοῦδα, ἢ μιὰ ροζέττα σκαλισμένα ἐπάνω τοὺς, περὶ θὰ ἦταν ραμμένα στὰ ροῦχά τοὺς ἢ καρφωμένα στὴν κάσα τοὺς, χρυσὰ κι' ἀσημένια ποτήρια, δυὸ χρυσῆς μικρὲς θεῆς κρατώντας στὰ δυὸ χέρια περιστέρια, μιὰ μικρὴ πλάκα χρυσάφι κομὴν καὶ σκαλισμένην σὲ σχῆμα μικροῦ ναοῦ, ποῦ στίς δυὸ τοὺς πτέρυγες κουνιέζουσαν περιστέρια, ἓνα σωρὸ κεφάλια βωδίων μὲ τὸ ἱερὸ Κρητικὸ διπλοπέλεκο σφηνω-

μένο ανάμεσα στα κέρατά της κι' ατελείωτα άλλα πολύτιμα πράγματα.

Ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τάφους, καὶ σὲ διάφορα ἐπίπεδα, γυρισμένες πρὸς ἄλλη διεύθυνση ἀπὸ τοὺς νεκροὺς βρέθηκαν δέκα στήλες ἀπὸ τὴν ἴδια πέτρα πού εἶναι καμωμένος ὁ περίβολος· ἄλλες εἶναι σκαλισμένες καὶ ἄλλες ὄχι, καὶ ἀποδίνουν τὶς ἀσκάλιστες στοὺς γυναικίους τάφους· τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι σίγουρο. Οἱ τάφοι τοῦτοι εἶναι ἐξαιρετικὰ μεγάλοι· τὸ μᾶκρος εἶναι ἀπὸ 3—5 μ., τὸ φάρδος τοὺς ἀπὸ 3—6.75, ἀλλὰ οἱ πλευρὲς τοὺς εἶναι χτιστὲς μὲ ἀρκετὰ χοντροὺς ξερότοιχους, ἔτσι πὺ τὸ φάρδος τοὺς ἐλαττώνεται κατὰ 1.20 μ. Οἱ ξερότοιχοι αὐτοὶ δὲ φτάνουν ὡς ἐπάνω, ἀλλὰ σταματοῦν στὴ μέση, τοῦ τάφου καὶ στήριζαν τὰ δοκάρια πὺ βαστοῦσαν τὴν πέτρινη πλάκα πὺ τοὺς ἐσκέπαζε, ὥστε τὸ μεγαλύτερο βάθος τοὺς δὲ χρησίμευε σὲ τίποτα· ἦταν ἔτσι μιὰ βασιλικὴ πολυτέλεια. Στὸ χῶμα τὸ ριγμένο ἀπὸ πάνω, πὺ εἶναι κοκινόχωμα, φερτὸ ἀπ' ἄλλου, βρέθηκαν ἀνακατωμένα κόκαλα, ἀπὸ τὰ σφαχτὰ τῆς θυσίας καὶ τοῦ ἐπικήδειου δείπνου, κι' ἄλλα κρανία καὶ ἀνθρώπινοι σκελετοὶ σὲ τέσσερις στρογγυλὲς γοῦδες θ' ἀνήκαν στοὺς σκλάβους πὺ ἔσφαξαν μαζί. Τέτοιοι ἀκριβῶς τάφοι μ' ἐπιχωμάτωση ἀπὸ πάνω καὶ ὄλα τᾶλλα γνωρίσματα δὲν ἐδρέθησαν πουθενὰ ἄλλου. Εἶναι παλιότεροι ἀπὸ τὸ τειχάκι τοῦ τύμβου καὶ τοῦτο πάλι πὺ παλιὸ ἀπὸ τὸ τεῖχος γύρω στὴν πύλη τῶν λεονταριῶν καὶ ἀπὸ τὴν πύλη τὴν ἴδια, ὥστε ὑποθέτουν ἀπ' αὐτὸ καὶ ἄλλα σημάδια πὺς δταν ἐχτίστηκαν ἦταν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη. Ἴσως στὸ μεταξὺ ἄλλαξε ἡ βασιλικὴ γενιά, ἡ δυναστεία.

Πολὺ διαφορετικὴ εἰκόνα μᾶς δίνουν οἱ ὀριζόντιοι

τάφοι, οἱ στρογγυλοὶ (θόλοι) ἢ τετράγωνοι ποὺ χιτίζον-
ται ὠριαμένως ὕστερα ἀπ' αὐτοὺς δεῦρο ἀπὸ τὴν Ἀκρό-
πολη. Μόνο γύρω στὴ Μυκῆνα βρέθηκαν ἐξήντα, κ' ἓνα
σὺν ἄλλοι γύρω στὸ Ἄργος, τὴ Σπάρτη, τὸ Θορικό,
τὰ Σπάτα καὶ τὸ Μενίδι στὴν Ἀττικὴ, τὴ Χαϊρώνεια
καὶ τὸ Δραχμάνι στὴ Βοιωτία, τὸ Διμήνι καὶ τὸ Βόλο
στὴ Θεσσαλία καὶ τέλος στὴν Τροία ὅπου ἕως ὅλοι
φαίνονται ὕστερότεροι τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀκολούθησεν τὴν
καταστροφή τῆς ἐχτῆς πολιτείας. Εἶναι κάπως αὐθαί-
ρετο βέβαια νὰ τοὺς βάλομε ὅλους μαζὶ σὲ μιὰ κατηγο-
ρία, γιατί ἔχουν πολὺ μεγάλες διαφορὲς μεταξύ τους καὶ
ὡς γιὰ τὸ σχῆμα, τὸ μέγεθος καὶ τὴν οἰκοδομικὴ, καὶ
ὡς γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὸν πλοῦτο τῶν εὐρημάτων ποὺ ἔ-
κλειναν. Καταντάει νὰ μένει τὸ μόνο κοινὸ τους γνώρι-
σμα πὼς εἶναι σκαμμένοι ὀριζόντια στὸ βράχο ἢ λόφο
καὶ πὼς τοὺς πλησιάζει κανεὶς ἀπὸ «δρόμο». Στὴν ἀρχὴ,
τὸ εἶδος αὐτὸ ἢ ταφὴ θὰ ἦταν προνόμιον τῶν πλούσιων
ἀρχόντων γιατί χρειάζεται καὶ τόπο καὶ κόπο πολὺ,
ἀλλὰ στὴν πλαγιὰ τοῦ Παλαμῆδιου στὸ Ναύπλιο καθὼς
καὶ στὴν Ἐπίδαυρο βρέθηκε ὀλόκληρον νεκροταφεῖον ἀπὸ
τέτοιους τάφους, μικροὺς καὶ ἀκανόνιστα χιτισμένους, μὲ
φτωχικὰ ἀναθήματα καὶ κοντούς, μόλις 3—5 μέτρα ὀρί-
σμου, φαίνεται λοιπὸν πὼς ἔγιναν καθολικὴ συνήθεια
στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ στὴν Κρήτη ὅπου εἶχαν χρησιμο-
ποιηθῆ ἄλλοτε γιὰ κοινοτικὴ ὀστεοθήκη ἐπαφάν νὰ βρι-
σκονται σὲ τόση χρῆση τὴν ὕστερομινωϊκὴ ἐποχῇ.

Δυστυχῶς οἱ πῶς μεγάλοι καὶ περίφημοι ἀπ' αὐτοὺς
ποὺ οἱ ἀρχαῖοι ὀνόμασαν θησαυροὺς, μπερδεύοντάς τους
μὲ ἄλλα γνωστὰ ἱστορικὰ χτίσματα, εἶχαν λεηλατηθῆ
ἀπὸ πολὺ παλιούς χρόνους καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα

τούς παράλαβε άδειανούς. Ὁ γνωστός θησαυρός τοῦ Ἄτρεά ἢ τάφος τοῦ Ἀγαμέμνονα, ἔχει ἓνα δρόμο 36 μέτρα μακρῆ καὶ 6 φαρδῆ· οἱ τοῖχοι τοῦ διαδρόμου, ἰσοδομικοὶ μὲ τεράστιους ἀγκόλιθους κάπου — κάπου φτάνουν κοντὰ στὴν πόρτα 14 μ. ὕψος. Ἡ πόρτα ἢ ἴδια εἶναι 5.42 ψηλὴ καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς πέτρες ποὺ σχηματίζουν τὸ ἀνώφλι ἔχει 9 μ. μᾶκρος, 5 φάρδος καὶ 1 πᾶχος. Ὑπολογίζουν τὸ βᾶρος τῆς σὲ 120 τόνους. Μέσα ἔχομε 33 ἀπανωτῆς σειρὲς πελεκητῆς πέτρες, τέλεια προσαρμοσμένες, ποὺ συγκλίνοντας σχηματίζουν ἓνα θόλο μὲ σχεδὸν ἀκριβῶς ἴδια διάμετρο καὶ ὕψος, 15 μ. Ὀλόκληρος σχεδὸν αὐτὸς ὁ τοῖχος σκεπαζόταν ἀπὸ χαλκοὺς ρόδακες καὶ μπρούτζινα καρφιά. Τὸ πλαῖνὸ δωμάτιο εἶχε τὶς πλευρῆς ντυμένες μὲ ξερότοιχο κι' ἀπὸ πάνω μὲ πλάκες ἀλάσαστρο· ἴσως μιὰ κολόνα βαστοῦσε τὸ ταβάνι. Ὁ νεκρὸς φαίνεται πῶς ἦταν θαμμένος μέσα στὸ λάκκο ποὺ ὑπάρχει στὴ μέση, ὅπως καὶ στὸ λεγόμενον τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας ποὺ δὲν ἔχει πλαῖνὸ δωμάτιο. Ἐκεῖ ὁ λάκος συνδέθηκε ἀργότερα μὲ ὕδραγωγεῖο ποὺ ἔβγαζε ἔξω τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, ἢ ἴσως τὶς σπονδῆς καὶ τὰ αἵματα τῶν σφαχτῶν, ἀφοῦ ὁ τόπος εἶχε γίνει ἱερό. Τὸ ἀνώφλι τοῦ εἶναι ἀπὸ τρεῖς πλάκες γυαλιστερὸ πράσινο μάρμαρο.

Ὁ θησαυρὸς τοῦ Μινύα στὴν Ὀρχομενὸ ἔχει ἀπάνω —κάτω τὶς ἴδιες διαστάσεις μὲ τοῦ Ἄτρεά, 14.20 διάμετρο καὶ 13.60 ὕψος· τὸ ταβάνι τοῦ πλαῖνοῦ δωματίου ποὺ εἶναι ἐπίπεδο καὶ ὄχι θολωτὸ εἶναι ὄλο σκαλισμένο μὲ σπεῖρες, ρόδακες καὶ κρῖνα, θαύμα διακοσμητικῆς τέχνης· τὸ ἀνώφλι τοῦ εἶναι μονοκόματο.

Κονιὰ στὸ νεκρὸ ἔδαζαν ὅπως εἶδαμε ὄλα τὰ πολύ-

τιμα πράματά του, καθὼς καὶ καθημερινά. χρειάζομενά ἀντικείμενα. Τὰ δπλα φυσικά τῶν ἀντρῶν πηγαίνουν μαζὶ τοὺς στὸν ἄλλο κόσμο. Πῶς πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὁμῶς αὐτὸ τὸν ἄλλο κόσμο, κι' ἂν εἶναι ὁ ἴδιος σὲ ὄλες τὶς ἐποχὲς καὶ τοὺς τόπους τοῦ Αἰγυπτιακοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἄλλο ζήτημα. Τὶς ἄγριες συνήθειες τῶν κἀθετων Μυκηναϊκῶν τάφων δὲν τὶς βρίσκουμε πούθενά ἄλλοῦ· σ' ἓνα μόνο θολωτὸ τάφο στὴν Ἐπίδαυρο βρέθηκε ὀλόκληρος σκελετὸς ἀλόγου. Θυσίαι ὁμῶς ἀπὸ τὰ συνειθισμένα σφαχτὰ θὰ γίνονταν παντοῦ καὶ οἱ κεφαλῆς τῶν βοδιῶν θ' ἀντιπροσωπεύουν εἴτε τὰ ζῶα ποὺ σφάχτηκαν ἀληθινά, σὰ γιὰ νὰ τὰ θυμᾶται ὁ νεκρὸς γιὰ πάντα, εἴτε θὰ εἶναι εἰκονικὴ ἀντικατάστασις βρίσκομε κι' ἄλλα τέτοια ὁμοιώματα θυσιῶν καὶ ἀφιερωμάτων, π. χ. σπαθιά καὶ μαχαίρια πολὺ ψιλὰ κ' εὐκολόσπαστα, ἢ δαχτυλίδια τόσο φτενά ποὺ δὲ φοριοῦνται.

Τὰ κἀθε λογῆς ἄγγεια εἶναι τὸ πιὸ συνειθισμένο εὐρημα μέσα στοὺς τάφους· παρασταίνουν τὰ προσωπικά χτήματα τοῦ νεκροῦ ἢ τοῦ χρειάζονται γιὰ νὰ κάνει τὶς συνειθισμένους σπονδὲς καὶ ταξίματα στοὺς θεοὺς ἢ τέλος εἶναι ταξίματα σ' αὐτὸν τὸν ἴδιο, σὰν εὐνοϊκὸ δαιμόνιο ποὺ λατρεύουν ἢ σὰν ἐκδικητικὸ βρυκόλακα ποὺ φοβοῦνται· ὄλες αὐτὲς οἱ ἀποφες εἶναι ἀληθινὲς καὶ δικαιολογημένους καὶ κάποτε συνδυασμένους ὄλες μαζὺ. Στὸν τάφο τῆς Κρήτης πλεονάζουν τὰ πράματα ποὺ προσφέρουν μόνον γιὰ θυσίαι, τὰ ἱερὰ κέρατα, τὰ διπλοπέλεκα, τὰ κοχύλια, ὄλα μικρὰ ἀπὸ πηλὸ ἢ φλεβωτὸ πολὺτιμο ἢ διάφανο μάρμαρο, ἢ τέλος μικροσκοπικὰ ἀπὸ πετράδια, χρυσάφι ἢ γιαιλόσπαστα. Δὲν εἶνε ζήτημα πῶς τοῦλάχιστο στοὺς τέλος, ἂν ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ, ὁ νεκρὸς ὁ ἴδιος

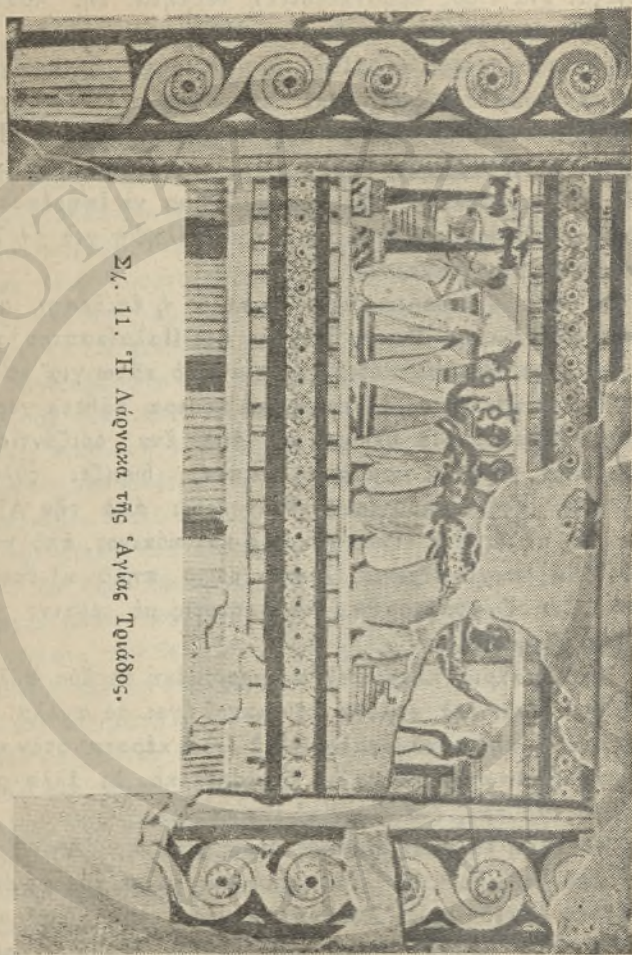
γίνεται ένα είδος προστατευτική θεότητα· τῆς προσεύχονται καὶ τῆς κάνουν θυσίες. Πολύτιμα σημάδια γιὰ νὰ μᾶς τὸ ἀποδείξουν εἶναι τὰ χνάρια τοῦ ξαναοίγματος σὲ πολλοὺς τάφους καὶ τὰ κόκαλα τῶν σφαχτῶν ποὺ βρίσκονται σὲ ἄλλο ἐπίπεδο παρὰ στὸ ἀρχικό. Πολὺ πιθανὸ ἢ Αἰγυπτιακὴ θρησκεία μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ φροντίδα καὶ προσήλωση στὰ νεκρικὰ ἔθιμα νὰ ἐπηρέασε καὶ νὰ ἔδωσε βάθος στὴν Αἰγυπτιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ ζωὴ κατόπι ἀπὸ τὸ θάνατο.

Σὲ δύο ὑστερομινωϊκὲς λάρνακες ἢ ἐπίδραση αὐτὴ εἶναι ὀλοφάνερη. Ἡ μιὰ βρέθηκε στὸ Παλαιόκαστρο· στηριγμένη σὲ τέσσερα πόδια, τρύπια ἀπὸ κάτω γιὰ νὰ γίνεται ὁ ἀπαραίτητος ἀερισμὸς, μὲ τέσσερα κάθετα χερούλια σὲ κάθε μακριὰ πλευρὰ κι' ἀπὸ ἓνα ὀριζόντιο σὲ κάθε ἄκρη, μὲ ψηλὸ σαμαρωτὸ καπάκι, θυμίζει ξύλινες νεκρικὲς κασέλες ποὺ ἴσως εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ὁ πηλὸς τῆς εἶναι χοντρὸς καὶ κόκινος, ἀπὸ πάνω ἔχει ὅμως παχὺ στρώμα λευκοκίτρινο πηλὸ κ' ἐκεῖ ἐπάνω εἶνε ζωγραφισμένες παραστάσεις μὲ κόκινος καὶ μαῦρα χρώματα.

Κάθε μακριὰ πλευρὰ εἶναι χωρισμένη σὲ δύο φύλλα· στὸ ἓνα εἶναι μιὰ κολόνα ποὺ καταλήγει σὲ φύλλα καὶ ἄνθη· μεσ' ἀπ' αὐτὰ βγαίνουν τὰ ἱερὰ κέρατα· στὸν κορμὸ τῆς εἶναι σφηνωμένο ἓνα διπλοπέλεκτο. Σὲ ἄλλα φύλλα ἓνας γρύπας, ἓνα φάρι κ' ἓνα πουλί.

Ἡ ἄλλη λάρνακα εἶναι ἢ περίφημη τῆς Ἁγ. Τριάδος ἀπὸ μαλακὸ κυανόλιθο, χρισμένη μὲ παχὺ κονίαμα ἀσβέστη (σχέδ. 11). Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά μιὰ γυναίκα μὲ τὸ ἱερατικὸ μεσοφούστανος ποὺ θυμίζει δέρμα ἠηρίου, σκύβει χύνοντας σπονδὴ ἀπὸ ἓνα δοχεῖο ποὺ κρατεῖ σ'

Σκ. 11. Η Δύσωνκα τῆς Ἀγίας Τριάδος.

Ένα δίχερο κάρδο καρφωμένο σὲ μιὰ βάση ἀνάμεσα ἀπὸ δύο κολόνες σὰν κορμούς φοινικιάς, στηριγμένες κι' αὐτὲς σὲ βάσεις πού μιμοῦνται τὰ νερά πολύχρωμων μαρμάρων. Στὶς κορυφές τους εἶναι σφηνωμένο ἀπὸ ἓνα διπλὸ διπλοπέλεκο κι' ἀπὸ πάνω ἓνα πουλί, ἴσως τὸ ἱερὸ περιστέρι πού παρασταίνει τὴν ἐπιθυμητὴ ἐπιφοίτηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Πίσω τῆς μιᾶς ἄλλῃ γυναῖκα μὲ τὸ συνειθισμένο ροῦχο βαστάει ἓνα ξύλο στὸν ὤμο ἀπ' ὅπου κρέμονται μπρὸς καὶ πίσω τῆς ἓνας δίχερους κουβάς μὲ ἄλλες προσφορές. Πίσω ἀπ' αὐτὴν ἓνας ἄντρας μὲ γυναικεῖο μακρὸ φόρεμα κρούει ἓνα ἐφτάχορδο ὄργανο ἐνῶ ἀπὸ πίσω του ἄλλο πρόσωπο κρατεῖ ἓνα σφαχτό.

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά ἓνας ἄντρας πού φορεῖ τὸ παραδαλωτὸ ἱερατικὸ μεσοφούστανο τῆς πρώτης γυναῖκας, στέκεται προσφέροντας ἓνα ὁμοίωμα καρβιοῦ μπροστὰ σ' ἓνα χαμηλὸ βωμὸ ἢ βάση χτίριου, πού ἓνα δέντρο εἶναι φυτρωμένο πίσω του κ' ἓνας χαμηλός, ἀλλὰ πολυεργασμένος τοῖχος, ζωγραφισμένος μὲ σπεῖρες καὶ κυματιστὲς γραμμὲς παρασταίνει ἓνα ὑπαίθριο τέμενος, ἢ ἓνα τάφο. Μπροστὰ ἀπ' αὐτὸν μιὰ χαμηλότερη ἐλύγιστη μορφὴ εἶναι ἴσως ὁ νεκρὸς πού βγῆκε ἀκούοντας τίς μαγικὲς ἐπικλήσεις καὶ τὰ τραγούδια καὶ καταδέχεται νὰ δεχτῆ τίς προσφορές.

Ἡ λάρνακα αὐτὴ εἶναι ζωηρὰ χρωματισμένη μὲ κίτρινο, μαδί, κόκκινο, πράσινο, καὶ μαῦρο χρῶμα, θαυμάσια διατηρημένα στὸ ἀσπροκίτρινο φόντο, καὶ πολλοὶ πιστεύουν πὼς δλόκληρη ἢ παράσταση εἶναι μιὰ ἐκλεκτικὴ προσαρμογὴ στὴν Κρητικὴ λατρεία τοῦ Αἰγυπτιακοῦ «βιβλίου τῶν νεκρῶν». Ὁ πεθαμένος εἶναι πιά σωστὴ ἀνθρωπόμορφη θεότητα καὶ γιὰ χατήρι τοῦ μπῆκαν σὲ

κίνηση όλες οι θρησκευτικές και μαγικές τελετές που χρησιμεύουν για το κάλεσμα του θεού.

Τα παλιά ανεικονικά σύμβολα της κολόνας και του διπλοπέλεκου φέρνουν στο νοῦ τῆ Μεγάλη Θεά· μία από τις σπουδαιότερες ιδιότητες της ήταν και ἡ χθόνια μορφή της, ἡ βασιλεία της στὸν κάτω κόσμο, και λατρεύοντας τὸ νεκρό, λατρεύουν ιδιαίτερα αὐτὴ τὴν ἴδια.

4. Οι τοιχογραφίες.

Ἡ τοιχογραφία εἶναι πολὺ δύσκολη τέχνη. Χρειάζεται μεγάλη εὐκολία στὸ χέρι και μεγάλη πνευματικὴ ἐτοιμότητα· ἀκόμα μεγαλόπνοη σύλληψη καὶ ἐλαστικὴ, ἀλλὰ και αὐστηρὴ προσαρμογὴ στὸ ἀρχιτεκτονικὸ σύνολο. Προϋποθέτει ἄλλες τέχνες, τὴ ζωγραφικὴ και τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, και δὲν μπορεῖ νὰ μὴ δεχτῆ τὴν ἐπίδρασή τους, καθὼς και τὴν κατώτερη τεχνικὴ τοῦ ἀσπριστή. Τέλος ἔχει μεγάλη εὐθύνη γιατί τὸ λάθος δὲ σβύνεται, και δὲ χαλαίει μόνο τὸ ἔργο ἑνὸς τεχνίτη, ἀλλὰ ἓνα δωμάτιο ἢ μιὰ στοὰ που ἄλλος ἔχτισε και ἄλλοι θὰ

καθήσουν· και δὲ γίνεται μονόχερα ἀλλὰ ἔχει βοηθούς. Γιαὶ ὅλα τοῦτα εἶναι ἰδιαιτέρα κοινωνικὴ τέχνη και ἀνθίξει μόνο σὲ συγκροτημένες κοινωνίες· και πάλι ὄχι σὲ ὄλες· ἢ ὄρεξη και ἢ ἀνάγκη νὰ βλέπουν μπροστά τους στολισμένες, εὐχάριστες ἐπιφάνειες γεννιέται σὲ ἀνθρώπους ποὺ εἶτε ἀγαποῦν ὑπερβολικά και δίνουν ἐξαιρετικὴ σημασία σὲ ὄρισμένες παραστάσεις — π. χ. θρησκευτικῆς, — εἶτε χαίρονται τὸ χρῶμα και τὴν ποικιλία μόνα τους, ἀπὸ ἀπλή αἰσθητικὴ τάση, ἀπὸ ἀγάπη στὴν ἴδια τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Και τὰ δύο μποροῦμε ἴσως νὰ τὰ ποῦμε γιὰ τοὺς ἀρχαίους Κρητικούς, ἀλλὰ ὄρισμένως τὸ δεύτερο. Ὅλα τους μᾶς δείχνουν πῶς τὴν ἴδια τὴ ζωὴ, ἀπὸ τις χαμηλότερες ὡς τις ἀνώτερες λειτουργίες της, τὴν ἔχουν ἀνεβάσει στὸ ἐπίπεδο τέχνης.

Εἶπα Κρητικούς, γιὰτι ὅλα τὰ προῖστορικά λείψανα τοιχογραφίας ποὺ ἔχομε, εἶτε βρέθηκαν καθαυτὸ στὴν Κρήτη, εἶτε εἶναι ἀποδειγμένα ἔργα ἀπὸ Κρητικὰ ἔργαστήρια ἢ ἀντιγραφές τους. Σὲ τοῦτο λοιπὸν τὸ ἐπίπεδο ἔχομε μιὰν ὄρισμένη πηγὴ και ἱστορικὰ καθορισμένο τρόπο ποὺ ξαπλώθηκε.

Ἀπὸ τις ἀρχές τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς, ἴσως και πρὶν, χρίζουν τοὺς τοίχους μὲ δύο ἀπανωτές στρώσεις, και ἢ δεύτερη εἶναι ψιλὸς ἀσβέστης καθαρὸς, σδυμένος ἀπὸ κάψιμο ἀσβεστοῦχας πέτρας. Οἱ ἀπλές ἴσιες χρωματιστές γραμμές, μαθιές, κόκινες και μαῦρες ἀποτελέσαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ συχνὸ μοτίβο καὶ ἐξακολούθησαν και μέσα στὰ παλάτια, στὰ κελάρια, τὰ προπύλαια κλ. ὡς τις τελευταίες ἐποχές. Εἶδαμε πόσο ἀγαποῦσαν στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς τις πολύχρωμες φλεβωτές πέτρες, και πόσο τις εἶχαν χρησιμο-

ποιήσει για ἄγγετα ὠρισμένως θὰ τις μεταχειρίζονταν και για οἰκοδομική σέ πλουσιότερα σπίτια και βρέθηκαν πολλές τέτοιες βάσεις για κολόνες και ὀρθοστάτες. Τὰ πρῶτα ἴσως τοιχογραφικά σχέδια πού ἔχομε εἶναι τέτοια τετράγωνα χωρισμένα στὸν τοῖχο και με ζωγραφισμένα νερά και φλέρες τοῦ μαρμάρου σέ κίτρινο, σταχτόμαυρο, ἄσπρο, χλωμό σταχτί προς τὸ γαλάζιο και κόκκινο, ἀντιγραφές δηλ. ἀπὸ ἀληθινά. Στὸ μεσομινωϊκὸ παλάτι φαίνεται πὼς ἀνήκει και τὸ μαβὶ ἀγόρι πού μαξεύει ἀνθοὺς ζαφοῤῆς· τὸ βάθος εἶναι κεραμιδι κι' ἀπὸ παντοῦ, ἀπὸ κάτω, ἀπὸ πάνω, ἀπὸ τὰ πλάγια, ἀπὸ δαντελλωτοὺς κοκινόμαυρους βράχους, ξεπετιοῦνται ἢ κρέμονται λουλούδια με ἄσπρα πέταλα, μαβιά στημόνια και κίτρινους κόμπους για σπόρους.

Τὸ σῶμα τοῦ νέου, σκυμένο ὄλο και σχεδὸν ξαπλωμένο πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀρπάζει σ' ἓνα πήδημα ἑναέριο τὰ λουλούδια με τὸ ἓνα χέρι, και με τ' ἄλλο τὰ τοποθετεῖ σ' ἓνα κἀνθαρο, ἓνα χαμηλὸ καλάθι, πλεχτὸ μαβί, με κόκκινη και ἄσπρη λουρίδα στὰ χεῖλη. Τὸ σῶμα ὄλο εἶναι σκοῦρο μαβὶ και φαίνεται γυμνὸ ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ διπλὴ στενὴ κόκκινη ζώνη και κόκκινα βραχιόλια στὸν καρπὸ και στὰ ἐπάνω μπράτσα· ἢ λιγνὴ μέση και τὰ ψιλὰ χεῖρια και πόδια εἶναι θαρρεῖς φορμαρισμένα ἔτσι ἀπὸ τὴν κίνηση πού κάνει, και μόνο ἂν σοῦ τὸ ποῦν καταλαβαίνεις πὼς οἱ ἀναλογίες ἔχουν λάθη.

Ἡ τοιχογραφία τούτη, μῦθο πού περιέχει μιὰ ζωντανὴ μορφή και φυσικά σχέδια εἶναι καθαρὰ διακοσμητικὴ· τὰ χρώματα μόνο κατὰ τύχη, ὅπως τὰ πέταλα τὰ ἀνθῶν, ἀνταποκρίνονται σι' ἀληθινά τους, ἢ χαρὰ ὅμως ἀπὸ τὰ πλούσια κορεσμένα χρώματα και τὴν ἰδιαί-

τερη χάρη ἔν ταραύζεται καθόλου ἀπὸ τὸν ἀφύσικο αὐτὸ χαραχτήρα. Ἀργότερα ζωγραφίζονται συνθηματικὰ πὰ τὰ ἀντρικὰ σώματα κόκινα σκοῦρα κκι τὰ γυναικειὰ ἄσπρα.

Ἡ ἐξέλιξη τῶν διαφόρων χρωμάτων ποὺ μεταχειρίζονται οἱ τοιχογράφοι προχωρεῖ παράλληλα καὶ στὴν κεραμεικὴ καὶ πολλὲς φορὲς εἶναι δύσκολο νὰ καθορίσομε ποιά τεχνικὴ ἐπηρέασε τὴν ἄλλη. Τὰ χρώματα στὴν τοιχογραφία τούτη καὶ ἡ διάταξή τους καθὼς καὶ τὰ σχήματα τῶν καλαθιῶν θυμίζουνε τὰ περίφημα πολύχρωμα Καμαραϊκὰ ἀγγεῖα τῆς Ἰδίας ἐποχῆς καὶ οἱ κοκινόμαυροὶ βράχοι μὲ τὸ ἄσπρο περιγράμμά τους, τὸν τρόπο ποὺ οἱ ἀγγειογράφοι μιμοῦνται ἀπάνω στὸν πηλὸ τὸ σομακί, τὴ μυγδαλωτὴ πολύχρωμη πέτρα ποὺ βλέπανε πιθανώτατα σὲ τοίχους, βάσεις γιὰ κολόνες ἢ ἄλλα ἀγγεῖα, ὥστε ἐδῶ ἡ τοιχογραφία πέρνει πίσω δ,τι δα-νεῖστηκε ἢ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν πέτρα.

Ὅσο γιὰ τὰ σχήματα. ἡ τοιχογραφία προηγήθηκε στὶς ζωντανὲς μορφές, τὰ ζῶα καὶ τὰ φυσικὰ μοτίβα, γιὰτὶ ἡ πολύχρωμη κεραμεικὴ ποὺ ἀκμάζει στὴ 2η μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ δὲ μεταχειρίζεται παρὰ γεωμετρικὰ σχέδια ἢ τὸ πολὺ σχηματοποιημένα φύλλα καὶ ἀνθούς. Ἡ σχηματοποίηση αὐτὴ ἔγινε, φαίνεται, ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς καὶ ἀκόμη κι' ἀργότερο, στὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου νατουραλισμοῦ, εἶναι δύσκολο νὰ πιστοποιήσομε τὴν ταυτότητα ἐνὸς φυτοῦ. Μόνο στὴν ἐποχὴ τοῦ ξεπεσμοῦ, ποὺ πέφτει μαζὶ μὲ τὴν ἀκμὴ τῆς Μυκηναϊκῆς τέχνης, ἔχομε πλείο ἀποτύπωμα τοῦ ζωϊκοῦ καὶ φυτικοῦ βασιλείου στ' ἀγγεῖα.

Στὴν τοιχογραφία ὅμως εἶναι τὰ πράματα ἀλλιῶς

κλαδιά και φύλλα, ιδιαίτερα τὰ ἱερὰ κλωνάρια τοῦ λω-
 τοῦ και τοῦ κρίνου, καστανὰ καὶ σταχτοπράσινα τῆς ἐ-
 λιᾶς, ἢ κόκκινα, ἄσπρα και μαῦρα τῆς μυρτιάς, καθῶς
 και ζῶα και οἱ ἀνθρώπινες μορφές, ἐπαιζαν ἀπὸ νωρὶς
 ἕνα ρόλο και δίπλα στὶς ἀπλές ἀρχιτεχτονικὲς διακο-
 σμητικὲς λουρίδες, ἔχομε εἰκόνες δλόκληρες ἀπὸ πομπές,
 ταυρομαχίαι ἢ θέατρα. Σ' ἕνα μεγάλο διάδρομο, νότια
 ἀπὸ τὰ κελάρια, πολλὰ κομάτια κονίαμα μὲ λαμπερὰ
 χρώματα εἰκονίζουσι τὸ κάτω μέρος, πόδια και ἄκρες τῶν
 ρούχων πολλῶν προσώπων, ἄλλα ἄντρες κι' ἄλλα γυναῖ-
 κες σὲ φυσικὸ μέγεθος· τὸ φύλο κάθε μορφῆς ξεκρίνεται
 ἀπὸ τὸ συμβατικὸ κερμιδι χρῶμα γιὰ τὴ σάρκα τῶν
 ἀντρῶν και ἄσπρο τῶν γυναικῶν. Ἀπὸ δευαπέντε ἀπά-
 νω—κάτω χωριστὰ πρόσωπα ἔχομε λείψανα ἢ κομάτια
 στὴν ἀριστερὸ τοῖχο, και στὴν ἄλλο θὰ ἦταν κάποια ἀνά-
 λογη παράσιαση, ἄλλὰ τὰ χρώματα εἶναι πολὺ σδυ-
 σμένα· σ' ἕνα κομάτι δυὸ νέοι γυμνοὶ μὲ μόνον τὸ γνω-
 στὸ Κρητικὸ περίζωμα στοὺς γοφούς, μὲ ἀσημένιαι και
 χρυσὲς ζῶνες, παραστημέναι μὲ κίτρινο και γαλάζιο
 χρῶμα, σύμφωνα μὲ τὴ συμβατικὴ παράδοση, κι' ἕνα εἰ-
 δος ποδιᾶς μπροστὰ, ἀπὸ διάφανο διχτυωτὸ μὲ κρεμαστά-
 ρια χάντρες, κουβαλοῦν δυὸ μεγάλα μαρμάρινα ρυτὰ σὲ
 χωνωτὸ σχῆμα, μὲ ἀσημένιαι βάσεις και πιασίμια. Ὁ
 καλύτερος ὅμως τύπος τέτοιου ὑπήκοου ποῦ προσφέρει
 ἀναγκαστικὲς ἴσως δωρεές, εἶναι ὁ γνωστὸς ρυτοφόρος
 ἀπὸ ἕνα διάδρομο παράλληλο μὲ τὸν προηγούμενον (σχέδ.
 12)· τὸ ντύσιμό του εἶναι τὸ ἴδιον, φορεῖ ἀσημένια λαιμα-
 ριὰ και σκουλαρίκια και στὴν ἀριστερὸ του καρπὸ ἕνα
 βραχιόλι μὲ ἀχάτη· τὸ ρυτὸ του εἶναι ἀπὸ ἀσημι, δε-
 μένον μὲ χρυσάφι· εἶναι τὸ πρῶτον ἀντρικὸν πρόσωπον ποῦ

Σχ. 12. 'Ο γυτοφόρος.

ξεσκάφτηκε και τὸ κρανίον του εἶναι ὕψιβραχυκέφαλο, τὰ μαλλιά του κατσαρὰ και κατὰμαυρα, τὸ μάτι και τὰ χεῖλιά του λίγο φουσκωτὰ πρὸς τὰ ἔξω.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦτες καθὼς και οἱ γρῦπες τῆς αἰθουσας τοῦ θρόνου(εἰκόνα πρώτη) και τὸ περίεργο θαλασσινὸ τοπεῖο μὲ τὰ δυὸ δελφίνια και τὰ πολλὰ μικρόψαρα πού κολυμποῦν πρὸς διαφορετικὰς κατεύθυνσεις, τοὺς βράχους μὲ τὰ κοράλια, τὸν ἀφρὸ πού ξεπετιέται ἀπὸ τὴς οὐρῆς, και τὴς ζωνῆς και πολλὰς ἀπόχρωσες τοῦ γαλάζιου, τοῦ κίτρινου και τοῦ μαύρου ἀπάνω στὸ ἄσπρο φόντο, πού γεμίζει μὲ γαλανὰς κυματιστὰς γραμμὰς γιὰ νὰ δείξει τὴ θάλασσα, εἶναι τῆς πρώτης ἢ δεύτερης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τοὺς ἴδιους χρόνους, τὴν τελειότατη ἀκμὴ τῆς ἀναχτορικῆς ζωῆς και τέχνης, εἶναι τὸ ὠραιότατο κομάτι, γεμάτο γερὸ νατουραλισμὸ και λεπτότατο γούστο, πού παρασταίνει ἕνα λιβάδι σπαρμένο κρίνους μὲ ἄσπρα πέταλα και μπουμπούκια, κίτρινους στήμονες και σέπαλα και πράσινο φύλλωμα σὲ σκοῦρο κόκκινο φόντο· μερικὰ πέταλα εἶναι σκόρπια, σὰ νὰ τὰ φύσηξε ὁ ἀνεμος, "Ὅπως και τὸ θαλασσινὸ τοπεῖο, βρέθηκε στὰ ἰδιαιτέρα διαμερίσματα τῆς βασίλισσας· ἴσως χρησίμευε σὰν κι' αὐτὸ νὰ δίνει ἀέρα και χρῶμα, τὴν ἀπατηλὴ εἰκόνα μακρινῆς προοπτικῆς σὲ κανένα περιορισμένον χωρὸν αὐτῆς, ὅπου θάδβαινε ἢ ἀρχόντισσα γιὰ δροσιά, ἢ τοῦ θὰ εἶχε μπρὸς στὰ μάτια τῆς, ὅσο ὕφαινε ἢ δεχόταν τὴς γυναϊκῆς τῆς. Ὁ κρίνος, σὲ σχηματοποιημένη μορφή, παίζει τὸν ἴδιον ἑρὸν ρόλον στὴν Κρητικὴ θρησκεία πού ἔχει ὁ λωτὸς στὴν Αἰγυπτιακὴ. Σὲ ἄλλο φωταγωγὸ βρέθηκαν πληθὸς σπασίδια ἀπὸ τὸ χρῆσιμο τοῦ τοίχου, δια λαμπρὰ ζωγραφισμένα και πολλὰ κομάτια ἀνάγλυφης τοιχογραφίας

πού παρκαταίνει μέρος από ένα πουλί (αν και το άμφισθητόν τώρα). Ἡ φτερούγα είναι σέ χαμηλὸ ἀνάγλυφο μὲ ζωηρὰ κόκκινα, γαλάζια καὶ κίτρινα χρώματα, τὰ φτερά τῆς οὐρᾶς εἶναι χαραγμένα μέσα. Ἄλλο τοπτείο

Σχ. 13. Τοιχογραφία τῆς Παριζιάνας.

φαίνεται πὼς παράσταιναν τὰ κομάτια ἀπὸ τὸ Ν. Α. σπίτι πὸ ἦταν ἴσως κατοικία κανενὸς μεγάλου ἠρησκευτικοῦ λειτουργοῦ· κ' ἐδὼ μυρτιάς κ' ἐλιᾶς κλώνάρια, κ' ἀνεμιστά, τρυφερὰ πράσινα χόρτα ἔχουν ξεφύγει τῆ

σχηματοποίηση. Τὴν ἴδια τέχνη δείχνουν οἱ δυὸ ἐξαιρετικές γυναικεῖες μορφές τῆς χορεύτρας καὶ τῆς Παριζιάνας (σχέδιο 13) πρὸ τὴν ὀνόμασαν ἔτσι γιὰ τὸ πονηρό, ἀνοιχτό τῆς μάτι, τὰ βαμένα κατακόκκινα χεῖλια, τὴν περίπλοκη χτενισιά τῆς καὶ τὸ διάφανο κοντομάνικο μπουστάκι τῆς, μὲ τὸ τρυπητὸ κέντημα στὸ λαιμὸ ἀπ’

Σχ. 14. Τοιχογραφία τῆς Ἁγ. Τριάδας. Ἁγιογόγατα.

ἔπου φαίνεται ἡ ἄσπρη σάρκα. Ἄν ὁ μέγας φιλόσοφος στὸν ἕνα τῆς ὤμο εἶναι πραγματικὰ ἱερὸ σύμβολο προσκυνήματος, θὰ βρῆσκειται ἴσως ἀκόμα σὲ πολὺ προκαταρκτικὸ στάδιο τῆς μύησης· ἡ χορεύτρια ὅμως, μὲ τὰ μάτια κατεβασμένα, κυριεμένη ἀπὸ θρησκευτικὴ ἔκσταση, μὲ τὸ ἕνα χέρι ἐπάνω στὸ στήθος, στριφογυρίζει καὶ τὰ μαλιά τῆς ἀνεμίζουν σὲ μακριές κοτσίδες. Ἡ τοι-

χογραφία τέλος τῆς ἀγ. Τριάδας ἔπου μιὰ ἀγριόγατα ἢ αἰλουρος παραμονεύει πίσω ἀπὸ λιγαριῆς καὶ καλάμια, ἓνα πουλί πού φτερακάζει ἀξέγνωιαστο (σχέδιο 14), εἶναι τὸ ἀνώτατο γέννημα μιᾶς τέχνης πού ἤξερε νὰ ζωντανεύει μὲ ἀνθρώπινη ψυχὴ τῆ φύση. Φαίνεται πῶς ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἓνα μέρος ἀπὸ μεγαλύτερο σύνολο, καὶ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τεχνίτη τὸ ἔχουν ἀναγνωρίσει μῆσα σὲ ἄλλες συνθέσεις.

Ἐκτὸς τοῦ πολὺ πρὶν ὅμως, ἀπὸ τὴν τρίτη μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ, ὅταν πρωτοχτίστηκε τὸ δεύτερο παλάτι μετὰ τὴ γεωγική καταστροφὴ κατὰ τὸ 1700 π. Χ., οἱ τοιχογραφίες ἔχουν μεγάλη ἔχτιση. Τότε συνδέονται ἀκόμη στενότερα μὲ τὴν ἀρχιτεχτονικὴ καὶ τὴν πλαστικὴ. Στὸ νότιο προπύλαιο κομμάτια ἀπὸ καφετιὰ καὶ σταχτοπράσινη πέτρα εἶναι σκαλισμένα σὲ μιὰ σειρὰ ἀνάγλυφους ρόδακες καὶ σπεῖρες, τέλεια ἐργασμένα· τὸ ἴδιο, ἀπάνω ἀπὸ τὰ κελάρια, μιὰ ζωφόρα σκαλισμένη σὲ πορφυρὸ πῶρο, μὲ σπεῖρες ἀντὶς γιὰ τρίγλυφα.

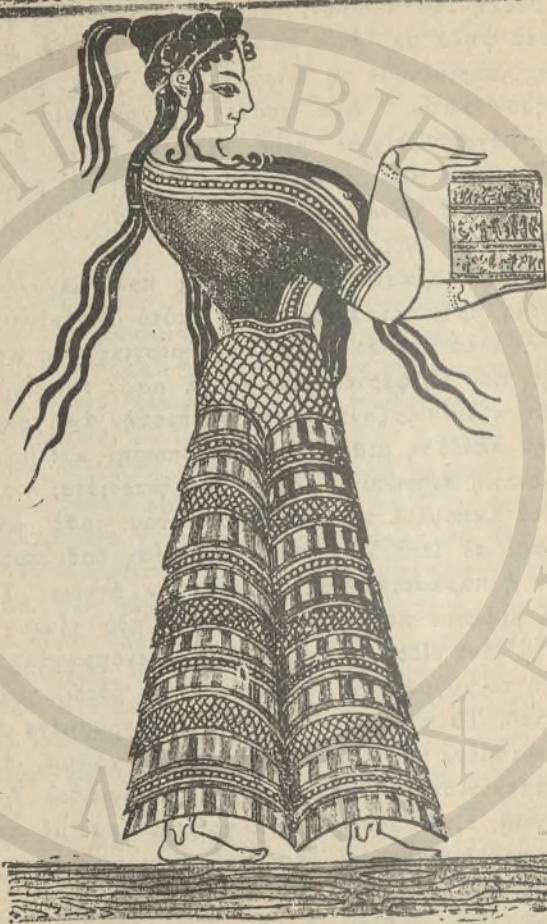
Οἱ ἀπάνω ζωφόρες στοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους ἔχουν τὰ ἴδια μοτίβα καὶ μὲ τὶς ἴδιες ἀναλογίες σὲ ζωηρὰ χρώματα, ζεστὸ κόκκινο, ἄσπρο, μαῦρο καὶ πορτοκαλί. Ἡ ἐναλλαγὴ τῶν κορεσμένων χρωμάτων στὸ συνειθισμένο βαθὺ κεραμιδί χρῶμα τοῦ φόντου, δίνει χάρη καὶ ἀνεξάντλητο θέλγητρο ἀκόμα καὶ στὶς ἀπλὲς γραμμὲς (dado) καὶ στὰ σχηματοποιημένα κλωνιὰ ἐλιάς ἢ μυρτιάς μὲ τὰ γαλάζια, καστανὰ ἢ σταχτοπράσινα φύλλα. Τὰ χρώματα πού μεταχειρίζονται στὶς τοιχογραφίες ἐπηρεάζουν καὶ τὶς πλάκες ἀπὸ πορσελιάνη πού παρασταίνουσι σπίτια, ὀχυρώματα καὶ τοπεῖα. Δὲν μπορεῖ ὅμως ἡ ἀληθινὴ ἀρχιτεχτονικὴ νὰ μὴν ἐπηρέασε τὴν

τόσο συχνή ἀπεικόνιση τῶν κιόνων καὶ τῶν προσόψεων διαφόρων ἱερῶν, ἀπ' ὅπου μαθαίνομε πολλά γιὰ τὴ διαίρεση καὶ τὸ χτίσιμο τῶν ἐπάνω μερῶν ποῦ δὲ μᾶς ἐσώθηκαν. Τὸ σχῆμα, τὸ χρῶμα καὶ ἡ διάμετρο στὶς κολόνες, οἱ ξυλοδεσιές καὶ ἡ θέση τους, τὰ κιονόκρανα καὶ ἡ σκεπή, ὅλα αὐτὰ φαίνονται πολὺ καθαρὰ στὶς δύο τοιχογραφίες τῶν ἱερῶν ποῦ ἔχομε. Ἐέλος, ὅπως καὶ στὰ ἀγγεῖα τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς, τὰ χρώματα τῆς τοιχογραφίας συνδυάζονται μὲ τὸ στρογγυλὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ σκληρὸ γύψο, καὶ ἀπὸ τὴν βορειοανατολικὴ γωνιὰ τοῦ παλατιοῦ, ὅπου ὑποθέτει ὁ Ἐδζανς πὼς θίε ὀπῆρχε μεγάλη καὶ σημαντικὴ αἴθουσα γιὰ τελετὲς θρησκευτικῆς, βρέθηκαν πολλὰ χέρια καὶ πόδια ἀνδρῶν καὶ βωδιῶν μὲ τέλεια, ἴσως κάπως ὑπερβολικὴ ἀνατομία, καὶ δύο κεφάλια βωδιῶν: τὸ ἓνα σὲ μισὸ ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος, ἀπὸ μαῦρο στεατίτη ντυμένο μὲ φύλλα χρυσαφί, μὲ μάτι ἀπὸ ἄσπρη πύστα καὶ κόκκινη ἱριδα· τὸ ἄλλο ἀπὸ σκληρὸ χρωματισμένο γύψο, κι' ἄλλο ἓνα κομάτι ἀπὸ πορσελάνη, τόσο ζωντανὰ καὶ μὲ τόση ἐκφραστικὴ δύναμη ποῦ λαμὰ ἴσως τέχνη ἀπὸ τότε δὲν ἔφτασε. Τὰ κομάτια αὐτὰ εἶναι ἀπὸ συνολικῆς συνθέσεις ποῦ παράστειναν ταυρομαχίες, τὸ συνειηρισμένο, ἀγαπητὸ καὶ ἱερὸ ἄθλημα τῶν Κρητικῶν. Ὁ ταῦρος εἶναι τὸ ἱερὸ ζῷο τοῦ θεοῦ ποῦ τοῦ προσφέρουν θυσία, ποῦ ὅμως καὶ τὸν ἀντιπροσωπεύει, καὶ ἡ πάλη μαζύ του εἶναι ἓνα εἶδος ἀγίας κοινωνίας. Ἄλλοτε τὸν πιάνουν ἄγριο μὲ τὸ βρόχο σὲ παρθένα δάση καὶ λαγκάδια. Ἄλλοτε τὸν ξεγελοῦν ὅσο πίνει νερό, ἄλλοτε τὸν ἐρεθίζουν νὰ τρέχει καὶ νὰ κουτουλάει καὶ γυμνασμένοι νέοι (ἴσως αἰχμάλωτοι ξένοι ἢ παιδιὰ εὐγενικῆς γενιάς), ὄρμουν κατεπάνω του, τὸν

ἀρπάζουν ἀπὸ τὰ κέρατα καὶ πηδοῦν ἀπὸ πάνω, ἐνῶ νέα κορίτσια, ταυρομάχες γυναῖκες, ντυμένες ἀκριβῶς τὴν ἴδια στολή τῶν ἀγώνων, τὸ στενὸ σφιχτὸ περίζωμα καὶ τὰ δετὰ ψηλά σαντάλια ποὺ φτάνουν ὡς τὴ μέση τῆς κνήμης, περιμένουν τὴ σειρά τους ἢ τοὺς βοηθοὺν νὰ πηδήξουν κάτω. Ἐνα κομάτι τοιχογραφίας ἀπὸ τὸ ἄπάνω μέγαρο δείχνει μισὸ κεφάλι ἄγριου βωδιοῦ με πολὺ κατσαρὸ μαλί, κοκκινοζωσμένο μάτι καὶ γαλάζια κέρατα, κι' ἀπὸ πάνω, σὲ κομάτι κίτρινου γύψου, τάνεμιστὰ σγουρὰ ἐνὸς ταυρομάχου.

Τὸ ζῶο παρασταίνεται συνήθως πολὺ μεγαλύτερο ἀναλογικὰ πρὸς τὸν ἄνθρωπο, κι' αὐτὸ δὲν εἶναι βέβαια ἄγνοια, ἀλλὰ ἓνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ τῆς Κρητικῆς τέχνης, ποὺ τὴ φέρνει τόσο κοντὰ μας: συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ δὲ γνιάζονται γιὰ τὴν πιστὴν ἀντιγραφὴ ὅσο γιὰ τὴν ἀπόδοση μιᾶς ζωηρῆς ἐντύπωσης, καὶ μόνο ἡ μικροσκοπικὴ ἀνθρώπινη μορφή ποὺ ξεπετιέται ἀνάστροφα πρὸς τὰ καπούλια τοῦ τεράστιου ζώου, μᾶς μεταδίνει κάτι ἀπὸ τὸ ἱερὸ βῆος ποὺ θάνοιωθαν ὅσοι προετοιμάζονταν ἢ παράστεκαν σὰ θεατῆς στὸν ἀγῶνα. Τέτοιους θεατῆς βλέπομε πολλοὺς στὰ πλήθη ποὺ εἶναι ἱστορισμένα μ' ἓνα εἶδος καλλιτεχνικῆς στενογραφίας σὲ μιὰ μεγάλη τοιχογραφικὴ σύνθεση ἀπὸ τὴ βόρεια μεριά τοῦ παλατιοῦ. Τὰ πρόσωπα δὲν εἶναι περιγραμμένα ἓνα ἓνα καὶ γεμισμένα με τὸ κόκκινο ἢ ἄσπρο χρῶμα, ἀλλὰ σὲ μιὰν ἀκανόνιστη σχετικὰ μεγάλη κεραμιδιὰ ἢ ἄσπρη ἐπιφάνεια, εἶναι σχεδιασμένα γρήγορα καὶ με πρόχειρο τρόπο πολλὰ πρόσωπα, ἔτσι ποὺ τὸ χρῶμά τους δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ φόντο.

Στὴν ἴδια σύνθεση, ἢ σὲ κάποιαν ἀνάλογη οἱ ὀρι-

Σχ. 15. Τύπος γυναικείας φορεσιάς της Υ. Μ. εποχής (Τρίκυνθα).

στοκράτισσες κυρίες δὲν εἶναι ἀνακατεμένες μετὰ τὸ πλῆθος, ἀλλὰ κυτᾶζουσι κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο ἢ τὸ μπαλκόνι κάποιου θεωρείου. Εἶναι ντυμένες μ' ἐπιμέλεια καὶ μετὰ τὴ συνειθισμένη φορεσιὰ τῶν Κρητικῶν γυναικῶν ποῦ διαδόθηκε καὶ σ' ἕλη τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Στερεὰ (Θήβα) καὶ κυριάρχησε ἀποκλειστικὰ στὸ τέλος τῆς ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς (σχ. 15) : λιγνὴ μέση σφιγμένη μετὰ κορσέ· φαρδεῖα πολύπτυχη φούστα ποῦ ἀνοίγει κάτω σὰν καμπάνα εἴτε ἀπὸ τίς πολλὰς σοῦρες, εἴτε ἀπὸ τὰ τεχνητὰ στεφάνια ἀπὸ ξύλου ἢ σύρμα ραμμένα ἀπὸ μέσα (κρινολίνα). Ἡ φούστα αὐτὴ σπάνια εἶναι μονόχρωμη, τότε εἶναι ριγωτὴ τοῦ μακροῦς, τότε ἀπὸ ὑφασμα νταμωτό, τότε εἶναι σχηματισμένη ἀπὸ ἀπανωτὲς σειρὰς φραμπαλάδες· ἄλλοτε τίς ἴσκιες σειρὰς κόβουσι φύλλα λοξὰ ἢ ποδιῆς ἢ κεντητὰ πανῶ. Τὸ ἐπανωκόρμι συνήθως ἀπὸ χοντρότερο ὑφασμα σὲ ἄλλο χρῶμα εἶναι σφιχτό, ἴσως στητὸ μετὰ μπανέλες, καὶ πιάνει τὴν πλάτη, τοὺς ὤμους καὶ τὸ μισὸ μπράτσο, ὡς τὸν ἀγκῶνα, τὰ μπροστινὰ φύλλα τοῦ ὄμους δὲν κλείνουσι, ἀλλὰ τὸ στηθος μένει γυμνὸ ἢ κάποτε σκεπάζεται μετὰ πλαστρόνι ἢ πουκαμισάκι ἀπὸ ψιλότερο ὑφασμα.

Ἡ κεντητὴ ἢ πρόσθετη παρυφή ποῦ κλείνει τὸ λαιμὸ ἀπὸ πίσω ἐξακολουθεῖ συνήθως καὶ στοὺς ὤμους καὶ στὰ μανίκια ποῦ κόβονται μονοκόματα μετὰ τὴ ράχη καὶ τὰ πλαϊνὰ φύλλα, δὲν ἔχουσι λοιπὸν ραφή γύρω στὴ μασχάλη, ἀλλὰ ἐνώνονται σὰ συνέχεια μετὰ τὴ ραφή τοῦ ὄμου. Στὸ μπουστο αὐτὸ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴν ἀναγνωρίσει τὸ παμπάλαιο κοντογοῦνι τῶν χωρικῶν σὲ πολλὰς μεριῆς τῆς Εὐρώπης καὶ στὰ Βαλκάνια· ὅσο γιὰ νὰ

ὑποστηρίξομε ὁμῶς πῶς τοῦτο εἶναι ἐπιβίωση ἀπὸ ἐκεῖνο, ἐγὼ τουλάχιστο δὲν τολμῶ νὰ τὸ κάνω.

Τέτοιες λοιπὸν κυρίες, κουδεντιάζοντας μεταξύ τους μὲ ναζιάρικες πόξες κ' ἐπιτηδευμένες κινήσεις, κυτάζουσι ἀπὸ τὸ ἀνοιχτὸ θεωρεῖσι τοὺς τὴν πολύβοη σκηνὴ τῆς ταυρομαχίας. Ἐνα ἀνάλογο κομάτι τοιχογραφίας μὲ δύο μορφὰς βρέθηκε σὶν 4^ο κάθετο τάφο τῆς Μυκῆνας· τὸ χρῶμα τῶν μαλλιῶν τοὺς ἔχει φύγει καὶ φαίνονται σα φαλακρές, σ' ὅλα ὁμῶς τᾶλλα μοιάζουν σὰν ἀδερφές μὲ τὶς Κρητικὰς καὶ εἶναι δικαιολογημένη ἢ ὑπόθεσις πῶς ἡ τοιχογραφία τούτη βγῆκε ἀπὸ Κρητικὸ ἐργαστήρι. Ὅπως εἶδαμε, οἱ τάφοι τῆς Ἀκρόπολης στὴ Μυκῆνα εἶναι παλιότεροι ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς καὶ ἀντιπροσωπεύουσι ἀκριβῶς τὴν περίοδο πού ὁ στεριανὸς πολιτισμὸς, πρωτόγονος Ἰσα μὲ τότε, ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κρητικόν, δηλ. τρίτην μεσομινωϊκὴν ἐποχὴν, πού ἀπ' αὐτὴν χρονολογοῦνται καὶ οἱ μικρογραφικὰς τοιχογραφίας.

Ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ στὴν ἀκόλουθη περίοδον ἔγινε τέλεια σχεδὸν ὑποδούλωσις τοῦ στεριανοῦ στὸν Κρητικὸν πολιτισμόν, ἂν ὁμῶς ἦταν πολιτικὴ κατάχτησις, ἂν ἐηλ. εἴμαστε δικαιολογημένοι ὅταν μιλάμε γιὰ Μινωϊκοὺς ἄρχοντες στὴν Πελοπόννησον, ὅπως τὸ κάνουν οἱ Ἕλληες ἀρχαιολόγοι, εἶναι ἄλλο ζήτημα. Μοῦ φαίνεται λίγο δύσκολον νὰ τὸ παραδεχτοῦμε ἂν θυμηθοῦμε τὸ διαφορετικὸν τύπον τῆς κατοικίας : οὐ Ἰσα—Ἰσα ἀπὸ τῶρα κ' ὕστερα ξαπλώνεται τόσο πολὺ στὴ στεριανὴ Ἑλλάδα, τὴ συνεχισμένη διαφορετικὴ ντυσιὰ τῶν ἀντρῶν πού φοροῦν κοντὰ χιτῶνα ὡς τὰ γόνατα ζωσμένο στὴ μέση καὶ μὲ μισὰ μανίκια, ἀντὶ γιὰ τὸ Κρητικὸν περιζῶμα καὶ τὸ γυμνὸ κορμί, τὰ γένεια τοὺς, τὰ κοντὰ τοὺς μαλλιά, τέλος τὶς διαφορετικὰς σκη-

νές που παρασταίνουν οί τοιχογραφίες τους μ' ὄλη τήν
ὀλόγδια τεχνοτροπία.

Τίς περισσότερες τοιχογραφίες μᾶς τίς ἔδωσαν οί ἀ-
νασκαφές στήν Τίρυνθα ἔπου βρέθηκαν τὰ κομᾶτια τους
ἀνάμεσα σέ δυὸ τειχιά, ἀπό τὸν καιρὸ που ξαναφτιανό-
ταν τὸ παλάτι. Πρὶν μιλήσομε γι' αὐτές, που εἶναι ὅλες
σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ξεπεσμοῦ, ἔταν ἡ μακριὰ κ' ἄ-
ξια παράδοση δὲν μπορούσε πιά νὰ ξαναπάρει δύναμη
ἀγγίζοντας τὸ πατρικό της Κρητικὸ χῶμα, γιατί ἡ Κρή-
τη ἦταν καταστρεμμένη, ἴσως καὶ ὑποδουλωμένη, πρέπει
νὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τίς τοιχογραφίες τῆς Μήλος.
Αὐτές χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου Κρη-
τικοῦ ξαπλώματος στὰ νησιά, καὶ ἴσως εἶναι σύγχρονες
μὲ τὸ πρῶτο παλάτι τῆς Κνωσός, δηλ. μὲ τὴν δεύτερη
μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ ἢ καὶ ἀκόμη πρωτῆτερα, γιατί βρέ-
θηκαν σὲ μικρὰ δωμάτια τῆς δεύτερης πολιτείας, πιθα-
νὸ πεσμένα ἀπὸ ψηλότερο πάτωμα. Ἡ Κρητικὴ ἐπί-
δραση εἶναι ὀλοφάνερη· γιὰ τὸ περιφημότερο μάλιστα
κομᾶτι, τὰ χελιδονόψαρα, ὑπάρχουν σημάδια πὼς ἦρθε
καμωμένο ἀπὸ τὴν Κρήτη γιατί οί ἄκρες του εἶναι λει-
σμένες σὰ νὰ εἶχε πρῶτα μπεῖ σὲ ξύλινο κάδρο. Ἡ ντό-
πια τέχνη δὲν ἔφτανε καθὼς φαίνεται μακρύτερα ἀπὸ τίς
ἴσιες, ἀστόλιστες ἐπιφάνειες ἀπὸ πορφυρὸ ἢ ἄσπρο γύ-
φο. Διακοσμητικὰ ἔχομε πολλὰ κομᾶτια βαθυκόκινου
χρώματος μὲ ἄσπρα κρίνα, ἄλλα μικρὰ καὶ ἄλλα με-
γάλα, σχηματοποιημένα καὶ στὰ δυὸ μεγέθη ἀλλὰ μὲ
σταχτὲς ἢ γαλάζιες γραμμὲς σὲ ἄσπρο ἢ ἀνοιχτοκίτρινο
φόντο, ἄλλα μὲ κόκκινα τετράγωνα καὶ βουλες, ἄλλα τέ-
λος μὲ σπεῖρες, τὸ χαρακτηριστικὸ μοτίβο τῆς τρίτης
μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς· τὸ ἕνα μάλιστα σχέδιο τῆς Φιλα-

κωπῆς εἶναι πλουσιώτερο κ' ἐξαιρετικὰ ὠραιότερο ἀπὸ τὶς σπεῖρες τῆς ἀνατολικῆς μεριᾶς τοῦ παλατιοῦ τῆς Κνωσός. Οἱ κύκλοι εἶναι ἀνοιχτοχάλαζοι σὲ βαθὺ σταχτι φόντο· στὸ κέντρο, τὸ μάτι κάθε σπείρας κι' ἀνάμεσά τους, σὰ τετραγωνικὰ διαστήματα, κι' ἀπὸ πάνω καὶ κάτω, ρόδακες μὲ ὀχτῶ ἄσπρα πέταλα καὶ κόκινες γραμμές, σὰ σκιές μέτα τους, κόβουν τὴ σταχτιὰ μονοτονία. Αὐτὲς οἱ σπεῖρες μποροῦν μόνο νὰ συγκριθοῦν μὲ τὶς ἀπαράμιλλες διακοσμητικὲς ζωοφόρες τῆς Τίρυνθας.

Ἐκτὸς ἀπὸ διακοσμητικὲς συνθέσεις ἔχομε, ἔξὸν ἀπὸ δυὸ μεγάλες ἀνθρώπινες μορφές, ἕναν καθισμένον ἄντρα ποὺ βαστάει τὴν ἄκρη ἑνὸς ὑφάσματος μὲ μαυρὲς καὶ μαδιῆς ρίγες καὶ φορεῖ χρυσὰ βραχιόλια καὶ παρδαλὸ περίζωμα· κ' ἕναν ἄλλον ποὺ σώζονται μόνο τὸ κεφάλι, ὁ λαιμός, ἡ χρυσὴ τραχηλιὰ καὶ τὰπάνω μπράτσα· ὅλες οἱ ἄλλες εἶναι θαλασσινὰ τοπεῖα. Τὸ φόντο εἶναι ἄλλοῦ ἄσπρου καὶ ἄλλοῦ κόκινου, καὶ ἡ θάλασσα δείχεται μὲ γαλάζιες γραμμές, στεφάνια καὶ ἀφρόφουσες· μόνο σ' ἕνα κομμάτι εἶναι ἡ θάλασσα γαλανή. Τὰ χελιδονόψαρα εἶναι μέρος ἀπὸ τέτοιο θαλασσινὸ τοπεῖο ποὺ θάπιανε 85—90 ἐκ. μᾶκρος. Τὸ ὕψος του εἶναι 23 ἐκ. καὶ ἀπὸ πάνω καὶ κάτω ὀρίζεται ἀπὸ τὸ συμβατικὸ σχέδιο τῶν βράχων ποὺ εἶναι συνειθισμένον στὴν Κρήτη· θὰ ἦταν καθὼς φαίνεται κόκκινοι, ἀλλὰ τὸ χρῶμα τους ἔχει τώρα χαθῆ, ντυμένοι μὲ σφουγγάρια καὶ τὰ περιέργα ἐκεῖνα ριγωτὰ θαλασσινὰ αὐγά. Τὰ ψάρια κι' οἱ ἀφρόφουσες εἶναι γαλάζιες, οἱ κοιλιές τους καὶ μέρος ἀπὸ τὰ φτερά τους κίτρινα καὶ τὸ ἄλλο μέρος καθὼς καὶ οἱ ρίγες τῶν αὐγῶν θὰ ἦταν κόκινες. Πέρα ὡς πέρα μιὰ κίνηση δια-

περνάει ὅλη τὴ σύνθεση, ἀλλὰ οἱ λεπτομέρειες τὴν ἀντιζιγιάζουν καὶ δίνουν τὴν ἐνότητα ἐκείνη τῆς ποιικιλίας, ποὺ συνδυασμένη μὲ τὴν ἀνατομικὴ ἐκρίθεια καὶ τὰ ζωηρὰ χρώματα κάνουν τὰ χελιδονόψαρα τῆς Φυλακωπῆς ἕνα ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ Κρητικὰ ἀριστουργήματα.

Στὶς τοιχογραφίες τῆς Τίρυνθας παρατηροῦμε μιὰ μεγάλη ἀντίθεση ἀπάνω ἀπὸ λεπτομερειακὰ ξεχωρίσματα περιόδων καὶ σχολῶν: οἱ καθαρὰ διακοσμητικὲς ζωοφόρες εἶναι θαυμάσιες καὶ προδίνουν ἐξαιρετικὴ, πρωτόγονη ἢ ἐκφυλισμένη, (οἱ ἀκρότητες στὸ σημεῖο τοῦτο συναντιοῦνται), χαρὰ καὶ ἐφευρετικὴ στὸ συνδυασμὸ τῶν ἀπλῶν σχημάτων καὶ χρωμάτων. Οἱ σύνθεσες, μὲλη τους τὴν πολυτέλεια, εἶναι κακότεχνες, οἱ μορφές ἄψυχες, οἱ κινήσεις λανθασμένες.

Καθὼς τὰ κομμάτια βρεθῆκανε στὴ στρώση ποὺ ὑψώσε τὸ ἐπίπεδο τῆς αὐλῆς καὶ τὰ τειχιὰ, δὲν ξέρομε γιὰ κανένα, ποῖο μέρος τοῦ παλατιοῦ ἐστόλιζε. Ἡ τεχνικὴ εἶναι πολὺ ἀναπτυγμένη, ὁ γῆφος ἐξαιρετικὰ ἄσπρος, φιλόκοκος καὶ στερεός· τὰ χρώματα μπαίνουν τὸ ἕνα ἀπάνω ἀπὸ τ' ἄλλο, ἔτσι ποὺ στὸν ὦμο π. χ. ἐνὸς κυνηγοῦ ἔχομε τέσσερα ἐπανωτά, τὸ γαλάζιο τοῦ φόντου, τὸ κόκκινο τῆς γυμνῆς σάρκας, τὸ μαῦρο τῶν μαλλιών ποὺ πέφτουν ἀπάνω καὶ τέλος τὸ κόκκινο τῆς αἰχμῆς τοῦ δόρατος. Τὸ χρῆσμα εἶναι ὑγρὸ καὶ ἀφοῦ τελείωσε τὸ ζωγράφισμα ἰσιώνεται μὲ κάποιον ἐργαλεῖο· οἱ μορφές εἶναι πέρα ὡς πέρα μεγάλες. Ὁ ρυθμὸς εἶναι Κρητικὸς, σὰ καλύτερα κομμάτια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ στάση, τὸ μάτι, τὸ σχηματισμὸ τοῦ κεφαλιοῦ καί, ὅπως λέει ὁ Rodenwaldt, εἶναι σὰ νὰ ἔντυσε κανεὶς Κρητικὰ σώματα μὲ ξένους χιτῶνες, ὅπου οἱ ραφές καὶ τὰ κεντήματα εἶ-

ναι κι' αὐτὰ Κρητικά. Ὁ χιτώνας ποὺ φοροῦν οἱ ἄνδρες (καὶ οἱ γυναῖκες ὅταν πᾶνε κυνήγι) δὲν εἶνε οὔτε τὸ Κρητικὸ ντύσιμο, οὔτε τὸ Ὀμηρικόν, ἀλλὰ ἡ προελληνικὴ στεριανὴ φορεσιὰ ποὺ περιγράψαμε παραπάνω. Ὡς γιὰ τὰ θέματα, βλέπομε μεγάλη προτίμηση σὲ σκηνὲς κυνηγιοῦ καὶ ἀρματοδρομίας, καὶ τὸ ἄλογο παρουσιάζεται μὲ ὄλο του τὸ μεγαλεῖο σὲ πολλὰ κομμάτια, χωρὶς νὰ ἔχει ποτὲ τὴν ζωντανὴν ἔκφραση τῶν βωδίων ἢ τῶν ἀγριμιῶν τῆς Κρήτης. Στὶς δεύτερες μάλιστα τοιχογραφίες ποὺ προσέρχονται ἀπὸ μιὰν ἀνακαίνιση τοῦ νεώτερου παλατιοῦ ὕστερα ἀπὸ πυρκαγιά, τὰ χρώματα εἶναι πιὰ ὀλωσδιόλου ἀφύσικα καὶ γελοῖα· τὰ ἄλογα ρόδινα, τὰ σκυλιὰ μὲ κίτρινες, ρόδινες ἢ γαλανὲς πιτσιλάδες, ἓνα ἐλάφι μενεξελὶ μὲ ρόδινα κέρκτα, ἄλλο μὲ γαλάζια. Τὸ ἀνοιχτὸ γαλάζιο ἐπικρατεῖ τώρα στὰ φόντα, ἐνῶ στὴ προηγούμενη περίοδο ἓνα καθαρὸ σταχτί δίνει κάποια συγκρατημένη ἀριστοκρατικότητα. Ἄλλο ἓνα γνώρισμα τῆς τεχνικῆς κατάπτωσης εἶναι ὅτι οἱ μορφὲς δὲν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸ φόντο μόνον μὲ τὸ χρῶμα τους, ποὺ ἀκολουθεῖ μιὰ ἐλαφριὰ κίτρινη προσχεδιασμένη γραμμὴ, ἀλλὰ εἶναι περιγραμμένες χοντρά μὲ μαῦρο. Τέλος τὰ χρώματα δὲν εἶναι καθαρὰ καὶ κορεσμένα ὅπως πρὶν, ἀλλὰ θαμπὰ καὶ ἀκάθαρτα ἂν καὶ σὲ πλουσιώτερες ἀπόχρωσες (μενεξελί, ἀνοιχτὸ κόκκινο, γαλανόν).

Ἡ παράδοση ὅμως κρατεῖ πάντα καλὰ καὶ μᾶς δίνει μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἔχταση τῶν πρώτων τοιχογραφιῶν στὴν Κρήτη, ἂν καὶ οἱ μεγάλες μορφὲς καὶ τὸ μᾶκρος μπορεῖ νὰ εἶναι κι' αὐτὰ ὑπερβολὴ τοῦ ἐκφυλισμένου γούστου ἢ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς στεριανῆς καλαισθησίας. Ἄλλως τε καὶ οἱ τεράστιοι

μονοκόματοι τοίχοι τῶν μεγάρων χωρὶς πόρτες καὶ ἄλλα ἀνοίγματα ζητοῦσαν ἐκτακτικὴ διακόσμηση.

Στὴν πρώτη περίοδο (πρῶτη καὶ δευτέρα ὑστερομινωϊκὴ ἐποχὴ) μιὰ ζωοφόρα μὲ ἄρματα ποῦ ἴσως πηγαίνουν κυνήγι, εἶναι ἀπὸ τὰ καλλύτερα δείγματα τοιχογραφίας ποῦ ἔχομε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γενικά· ἡ ἐπιφάνεια εἶναι τέλεια λειασμένη, τὸ σχέδιο σίγουρο, ἡ σχηματοποίηση ἐλάχιστη· ἡ διακοσμητικὴ τάση φανερῶνεται μόνο στὴν ἐναλλαγὴ τῶν χρωμάτων στᾶλογα καὶ τὰ χόλαρα· τὸ ἓνα εἶναι μαῦρο μὲ κόκκινα χόλαρα, τὸ ἄλλο ἀντίθετα. Σ' ἓνα ἄλλο κομμάτι ἀδύνατες κεφαλῆς ἀλόγων μὲ φτενὰ χεῖλια καὶ δόντια ἄσπρα καὶ κίτρινα, παρυσταίνουν ἴσως ἰδιαίτερη ράτσα ἢ εἶναι ἀπήχηση ἄλλης σχολῆς, γιατί καὶ τὸ φόντο εἶναι ἀσυνείηστο, ρόδινο μὲ μαῦρα μικρὰ τόξα σὰ νερὰ μαρμάρων.

Πολλὲς ἄμεσες ἀπήχησες κρητικῆς θρησκείας καὶ συνήθειας βρίσκομε σὲ ἀρχιτεχτονικὲς τοιχογραφίες ποῦ παρασταίνουν ἱερὰ μὲ τὶς δύο πλαϊνὲς πτέρυγες καὶ τοὺς χαρακτηριστικοὺς κίονες ποῦ πλαταίνουν πρὸς τὰ ἐπάνω, καθὼς καὶ σὲ μιὰ σκηνὴ λατρείας, ὅπου οἱ προσκυνητὲς εἶναι δαιμόνια σὰν τὰ συνειθισμένα ἀπὸ τὶς δαχτυλιδόπετρες τοῦ Ζάκρου. (Σχέδιο στὸ τέλος προηγ. κεφ.).

Τὰ φυτὰ δίνουν πάντα τὴν ἐντύπωση ἀπλῶν διακοσμητικῶν μοτίβων, γιατί τὸ πράσινο εἶναι τὸ τελευταῖο χρῶμα ποῦ βρέθηκε κ' ἔτσι ἀναγκάζονται νὰ ἰκανοποιοῦνται μὲ προσεγγίσεις ἢ νὰ υἱοθετοῦν τέλεια διαφορετικὸ πῖνακα χρωμάτων, ὅπου τὰ φύλλα εἶναι κόκκινα, μαῦρα, σταχτιά, καστανὰ ἢ ἄσπρα. Ἀργότερα, ποῦ ἔχουν πράσινο, ἔχουν πιά χάσει κάθε φυσιοκρατικὴ αἰσθησιμότητα, καὶ τὰ δέντρα εἶναι ἀπλοῖ κύκλοι βαλμένοι στὴν ἄκρη

ἀπὸ ἓνα στηλιάρι καὶ γεμάτοι κοιλίδες καὶ πιτσιλάδες πού παρασταίνουν τὰ φύλλα, ἢ ἔχομε κορμούς ρόδινοὺς ἢ ἄσπρους μὲ μαυρὲς ὀριζόντιες ρίζες, σὰ χωριάτικη κάλτσα ἢ φύλλα γαλάζια τριγυρισμένα ἀπὸ κίτρινο κύκλο. Τέλεια ὅμως καὶ ἀξεπέραστα ὁπουδήποτε εἶναι τὰ καθαρὰ διακοσμητικὰ κομμάτια τῆς πρώτης περιόδου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ πλᾶ κυματιστὰ νερὰ πού ἀντιγράφουν χρωματιστὰ μάρμαρα ὅπως στὴν Κρήτη, σὲ φύλλα χωρισμένα μὲ κόκκινες γραμμὲς καὶ σὲ πλούσιαν ἐναλλαγὴ κόκινων, γαλάζιων, σταχτιῶν καὶ ἄσπρων χρωμάτων, περνώντας ἀπὸ ἄλλα πού ἀντιγράφουν τὸ σωμακί ἢ τραβοῦν ἴσιες φαρδιὲς κορδέλες ἀπὸ διάφορα χρώματα (γαλάζιο—κίτρινο—κόκκινο—ἄσπρο) καὶ καταλήγοντας στὴν ἐλεύθερη χρησιμοποίησιν τοῦ ρόδακα, τῆς 8-σχημῆς ἀσπίδας καὶ τῆς σπειρας. Ἡ ζωοφόρος μὲ τίς ἀσπίδες εἶναι 64 ἐκ. ψηλὴ μὲ μιὰ κορδέλα πράσινες σπείρες ἀποκάτω, πολὺ ἀσυνείθιστη· οἱ μεγάλες ἀσπίδες παρασταίνονται σκεπασμένες μὲ δέρματα, σταχτί, μαυρο καὶ καστανὸ σ' ἐναλλαγὴ· στὴ μέση μιὰ γραμμὴ ἄσπρες σπείρες κόβει τὸ σταχτί ὀδοντωτὸ κέντημα, πού κόβεται κι' αὐτὸ ἀπὸ τίς ἀσπίδες.

Τὰ χρώματα εἶναι ἡσυχὰ καὶ πλούσια, οἱ γραμμὲς ἐξαιρετικὰ σίγουρες. Οἱ σπείρες πού ἀγεθοκατεβαίνουν εἶναι ἀπόκομμα ἀπὸ διακόσμηση μιᾶς ἐπιφάνειας ὅπως τὸ ταβάνι τοῦ Ὁρχομενοῦ· οἱ ἀπλῆς τους ἀλλὰ ἐξακολουθητικὲς γραμμὲς καὶ τὰ μυτερὰ φύλλα πού φυτρώνουν σ' ἐφαπτόμενη διεύθυνση καὶ γεμίζουν τὰ κενὰ παρασέρνουν τὸ μάτι σὲ ὄλο νεώτερη ἐξερεύνηση καὶ τὰ πλούσια χρώματα δίνουν μιὰ ἐνεργητικὴ γεμάτη χαρὰ.

Ἀπὸ τίς τοιχογραφίες τῆς δεύτερης ἐποχῆς (γ' Γ.Μ.)

κερδίζομε πολλές πληροφορίες και λεπτομέρειες για τή ζωή και τὸ ντύσιμο, τὶς συνήθειες και τή θέση τῆς γυναίκα, πολύτιμες για τὴν ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ στεριανοῦ και γενικὰ τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ. Ἡ ράτσα τῶν σκύλων π. χ. στὸ κυνήγι τοῦ κάπρου και ὁ τρόπος ποὺ πιάνεται τὸ ζῶο στὸ δίχτυ (ποὺ εἶχε προσχεδιασθῆ στὸ ὑγρὸ κονίσιμα καθὼς ἐπέεζαν ἀπάνω του σκοινιά ἢ ἀλθρινὰ δίχτυα), συμφωνεῖ ὅλως διόλου με τὴν περιγραφή ποὺ κάνει ὁ Ξενοφώντας στὸν Κυνηγετικὸ, ὅπου λέει πὺς για νὰ ἐξερεθίσουν τὸν κάπρο και νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ φωλειά του μεταχειρίζονταν ἀκόμα στὴν ἐποχὴ του Κρητικὰ σκυλιά.

Ἡ ἀπεικόνιση ἱερῶν και δαιμόνων, διπλοπέλεκων και κεράτων και ἰδιαίτερα ἡ στάση, ἡ φορεσιά και ἡ χειρονομία τῶν μεγάλων γυναικείων μορφῶν (σχ. 15) ποὺ παίρνουν μέρος στὴν περίφημη πομπή, μοιάζει τόσο ἀπόλυτα με τα Κρητικὰ μνημεῖα (ὡς και τὸ κουτὶ ποὺ κρατεῖ με τόσο μεγαλεῖο στὰ δυὸ τεντωμένα τῆς χέρια με τὰ λιγνὰ δάχτυλα ἢ μιὰ κυρία ἔχει τὰ ἴδια σχέδια ποὺ φαίνονται σὲ Κρητικὰ και Μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα), ποὺ πρέπει νὰ πιστέψομε ἢ σὲ πιστὸς ἀντιγραφὲς ἢ στὸ ἴδιο πνεῦμα, τὴν ἴδια θρησκεία ποὺ ἐμφύχωνε τοὺς τεχνίτες και στὶς δυὸ χῶρες. Ἡ πίστη τῶν Μυκηναίων εἶναι μοῦ φαίνεται ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ στεριανοῦ πολιτισμοῦ ποὺ δὲ λύνεται με ἀπλή παραπομπή στὴν ὁμοιότητά τους με τὴν Κρήτη. Ἰδια πομπὴ ἔχομε σὲ τοιχογραφίες τῆς Θήβας με κυρίες τὸ ἴδιο κακοσχεδιασμένες, ἔτσι: ποὺ μοιάζουν ξεπλατωμένες και με τὶς ἴδιες ναζιάρικες πόες στὴ συνειδητὴ τους μεγαλοπρέπεια. Ἡ ντυσιὰ εἶναι καθαρὰ Κρητικὴ, ἀλλὰ τὸ χιένισμα πὺς περίπλοκο: μιὰ κόκκινη κορδέλα δεμένη γύρω στὸ κεφάλ-

λι χωρίζει μπροστά ἕξη μπούκλες, καὶ ἄλλα τόσα μακρὰ κατσαρὰ πού τὰ δυό-τρία πέφτουν στοὺς ὄμους, ἄλλα δυό πίσω καὶ τὸ κεντρικὸ εἶναι δεμένον πίσω σὲ κότσο μὲ ἄλλη καρδέλα· ἀπὸ τὸν κότσο περισσεύουν καὶ πέφτουν πίσω τρεῖς κοντύτερες οὐρὲς σὲ ἀνυπόφορη ἀκαταστασία γιὰ τὸ σημερινὸ μας γούστο. Ἐἶνε φανερὸ πὼς ἡ περίπλοκη αὐτὴ χτενισιά, περασμένη καὶ μὲ σειρὲς μαργαριτάρια, εἶναι στεριανὴ μόδα, γιὰτὶ στὴν Κρήτη δὲν ἔχομε κότσο πουθενά. Τὸ πόδι εἶναι γυμνὸ κι' ἀνασηκωμένο, τὸ περίγραμμά του κόκκινο καὶ μιὰ περίεργη ἄσχοπη τοξωτὴ γραμμὴ ἀπὸ πάνω εἶναι ἡ παρεξηγημένη ἀντιγραφὴ ἀπὸ σειρὲς μαργαριτάρια ἢ χάντρες πού στολίζουν τὰ Κρητικὰ πόδια.

Ἡ πόδεση ἄλλοῦ εἶναι διάφορη· ἡ χαμηλὰ σαντάλια πού κλείνουν τὰ δάχτυλα καὶ τὴ φτέρνα καὶ δένονται μὲ ἀνεβαστὲς λουρίδες ὡς τὴ μέση τῆς κνήμης, ἡ εἶδος ἄσπρες γκέτες μὲ μαύρη ἄκρη ἐπάνω καὶ κάτω πού ἀφί-νουν τὸ πόδι γυμνὸ ἢ καὶ τὰ δυό. Οἱ γκέτες αὐτὲς δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὴς Ὀμηρικὲς (Ἀχαιϊκὲς) κνημίδες, ὅπως θὰ φαινόταν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς, καὶ γενικὰ πρέπει νὰ εἶμαστε προσεχτικοὶ καὶ σὲ ἄλλες λεπτομέρειες πού θυμίζουν κατοπινὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, ὅπως οἱ τρίγλυφες στίς ἀρχιτεχτονικὲς τοιχογραφίες. Ἡ ὁμοιότητα εἶναι ἐπιφανειακὴ. Φαίνεται πὼς τὴς γκέτες τὴς φοροῦσαν στὸ κυνήγι γιὰ νὰ μὴ πληγόνεται ἡ γάμπα ἀπὸ τοὺς βάλτους· γυμνὸ θὰ ἔμενε τὸ γυναικεῖο πόδι στίς πομπὲς πού θὰ γινόνταν ὅλες μέλα στὴν περιφέρεια τοῦ παλατιοῦ καὶ στὴν καθημερινὴ ζωὴ· ἄλλιῶς δὲ θὰ μεταχειρίζονταν τόσο πολὺ τὰ μεσομινωϊκὰ γύψινα χρίσματα

καὶ ἀσβεστώματα στὸ πάτωμα. Εἶδαμε τέλος στὶς Κρητικὲς τοιχογραφίες ποὺ παρασταίνουν τὰ ἱερὰ ταυροκαθάψια τὸ δετὸ σαντάλι καὶ στοὺς ἄντρες καὶ στὶς γυναῖκες. Ἀπὸ τὴν Κρήτη θὰ ἦρθε ἴσως ὁ θεσμὸς νὰ εἶναι οἱ γυναῖκες ὁλότελα ἰσότιμες μὲ τοὺς ἄντρες σὲ κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς, κυνήγι, ἀθλήματα καὶ πλούσιες γιορτὲς καθὼς καὶ στὴν ἐργασία (φαίνεται πῶς στὰ Γουρνιά δουλεύανε καὶ στὴν ἀγγειοπλαστικὴ καὶ σ' ἄλλες βιομηχανίες), καὶ μάλιστα στὴ θρησκεία νὰ εἶναι ἡ κυριότερη λειτουργικὴ μορφή καὶ σὰ θεότητα καὶ σὰν προσκυνητῆς, καθὼς καὶ ἡ συνήθεια νὰ συναλλάσσονται τὰ ροῦχα ὄχι τόσο ἀνάλογα μὲ τὸ φύλο, ὅσο μὲ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν ἀσχολία τῆς στιγμῆς. Στὴν Κρήτη ὅπου οἱ ἄντρες εἶναι σχεδὸν τέλεια γυμνοί, φοροῦν τὸ μακρὸν τελετουργικὸ ροῦχο στὶς πομπὲς ἢ τὶς ἱερατικὲς ἀσχολίες, ἢ κάποτε καὶ τὴ φραμπαλωτὴ φοῦστα. Οἱ γυναῖκες πάλι ὅταν κάνουν σπονδὰς βάζουν γύρω στὴ μέση τους τὸ ἱερὸ δέρμα τοῦ θηρίου ποὺ θὰ τὶς ταυτίσει μὲ τὴ θεὰ καὶ μένει τὸ ἅπῃν σῶμα τους γυμνὸ, ἢ ζώνουν μόνον τὸ περίζωμα καὶ τὰ δετὰ σαντάλια στὶς ταυρομαχίες, ἢ τέλος τὴ στιγμὴ ποὺ ἀρραβωνιάζονται, φοροῦν τὸ μονοκόμματο μαντύα μὲ τὶς πολλὰς πιέτες ἀπὸ τοὺς ὄμους καὶ κάτω ποὺ δὲ δείχνει καθόλου οὔτε μέση οὔτε γοφούς, τόσο διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κομψὴ κορσεδωμένη σιλουέτα τους, καὶ ποὺ θυμίζει καὶ ἴσως προῆλθε ἀπὸ Βαβυλωνιακὸ ντύσιμο. Στὴν Πελοπόννησο τέλος βάζουν οἱ γυναῖκες στὸ κυνήγι τὸν κοντὸ, χειριδωτὸ ἄζωνο χιτῶνα τῶν ἀντρῶν καὶ τὶς χοντρὲς γκέτες καὶ πιάνουν τὰ γκέμια ἢ τὸ τόξο. Τὸ ροῦχο λοιπὸν εἶναι στὸν Αἰγαιακὸ πολιτισμὸ περισσότερο ζήτημα εὐκαιρίας καὶ δουλειᾶς.

παρά φύλου και ἴσως βροῦμε ἀργότερα και τὴ στολή τοῦ ἐργάτη, τοῦ σκαφτιᾶ ἢ τοῦ μάγειρα φορεμένη ἀπὸ γυναικες και ἄντρες και θὰ μπορέσομε νὰ πάρομε ἄλλο ἓνα μάθημα πραχτικῆς ἰσότητας τῶν δύο φύλων ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς Κρητικούς.

3. Ἡ κεραμεική.

Τὰ πήλινα, και δεῦτερα τὰ πέτρινα, μετάλλινα, γυάλινα ἢ ὅ,τι ἄλλα ἀγγεῖα παίζου σπουδαῖο ρόλο στὴν ἀρχαιολογία, γιατί κρατοῦσαν και μεγάλη θέση στὴ ζωὴ τῶν ἀρχαίων και προϊστορικῶν λαῶν. Τὰ μετάλλινα εἶναι τὰ πιὸ σπάνια γιατί σὲ ἀκόλουθες ἐποχές τὰ ξαναλουώνου και γι' αὐτὸ τὰ ζητοῦν μ' ἐπιμονή για τὴν ὀλική τους ἀξία, ἔτσι ποὺ ἔχου βρεθῆ μόνο σὲ κλειστοὺς κι' ἀλεηλάτητους τάφους, ποὺ εἶναι λίγοι. Τὰ πήλινα ὁμως, εὐκολόσπαστα καθὼς εἶναι, φτιάνουται σὲ μεγάλες ποσότητες και τὰ σπασιδιά τους, ὅσο μικρά κι' ἄν εἶναι, μπορεῖ νὰ δώσου πολὺτιμες πληροφορίες στὸν εἰδικὸ για τὴν ἐποχὴ και τὴν τεχνικὴ ὅπου ἀνήκου. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πῶς τὰ πήλινα ἀγγεῖα και ἡ στρώση τους σὲ βᾶθος εἶναι οἱ δύο πρῶτες πηγές τῆς χρονολογικῆς κατάταξης και ὄλων τῶν ἄλλων ἀρχαιολογικῶν εὐρημά-

των, πού φυσικά ἀφοῦ μιὰ φορά καθοριστοῦν σίγουρα, μᾶς βοηθοῦν νὰ κατατοπίσομε καὶ νεώτερα ἀγγεῖα ἢ κομμάτια τους. Στὴν προϊστορική ἀρχαιολογία ἡ μελέτη τῶν ἀγγείων εἶναι τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ τὸ πιὸ μπερδεμένο κεφάλαιό, γιατί εἶναι ἓνα εἶδος πού ὑπάρχει ἀπὸ ἀνάγκη παντοῦ καὶ ἀπὸ μιᾶς ἀοχῆς, πού μεταφέρεται εὐκολὰ καὶ πού ἀντιγράφεται τὸ ἴδιο· πέρνοντας τὸ ξένο γέννημα, κάθε τόπος τὸ προσαρμόζει λίγο — πολὺ στὸ δικό του κ' ἔτσι γεννιοῦνται νόθες παραλλαγές κάθε λογῆς· τέλος ἡ ἐξέλιξή του ὀρίζεται ἀπὸ πολλοὺς παρᾶγοντες, τὴν ποιότητα τοῦ ὑλικοῦ, τίς γνώσεις γιὰ τὰ χρώματα, τὰ πράματα πού εἶναι προορισμένο νὰ περιέχει, τὴν ἐμπορική ζήτηση, τὰ μηχανικὰ μέσα τῆς παραγωγῆς του, τὰ ξύλινα, μετάλλινα, πέτρινα πρότυπα πού ἀντιγράφει, καὶ ἄλλα πολλά.

Τὴ συνεχισμένη ἐξέλιξη τῆς ἀγγειοπλαστικῆς μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσομε ξεχωριστὰ κατὰ τοὺς τόπους τῆς Αἰγαίας περιφέρειας μόνο ὡς τὴν 3η μεσομινωϊκή ἢ τὸ πολὺ τὴν πρώτη ὑστερομινωϊκή ἐποχή. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, χάρις στὴν μεγάλη πολιτική καὶ καλλιτεχνική ἐπίδραση τῆς Κρήτης, ἔρχεται σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴ λεκάνη τοῦ Αἰγαίου μιὰ ἐνότητα πού κρατεῖ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν ξεπεσμό τῆς Κρήτης, μὲ κέντρο τὴν Ἀργολίδα καὶ ἴσως μαζί τῆς τῆ Σπάρτης. Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ διαδοχική ἐξέλιξη τῶν ρυθμῶν ἀπὸ τὴν πιὸ ἀρχαία γνωστὴ ἐποχή, ἴσως ἀπὸ τὸ 10.000 ἢ 8.000 π. Χ. εἶναι τὰ δύο—τρία πηγᾶδια πού ἀνοίξε ὁ Ἔβανς στὴν κεντρική καὶ τὴ δυτικὴ αὐλὴ τοῦ παλατιοῦ στὴν Κνωσό καὶ ἄλλοῦ, ὅπου τὸ σκάψιμο ἔφτασε τὰ 13 ἢ 14 μ. πρὶν συναντήσῃ τὸν παρθένο βράχο.

Ἡ ὄλη ἢ μεταξὺ στρώση ἦταν ἀπὸ ἐρείπια καὶ σωριάσιμα-
 τα τῶν διαφόρων ἐποχῶν πού ἐπέρασαν ἀπὸ τότε, καὶ τὸ
 μεγαλύτερο πάλι μέρος τῆς στρώσης τὸ ἀποτελοῦν τὰ
 πήλινα σπασίδια. Νεολιθικὰ λείψανα ἔχομε καὶ ἀπὸ ἄλλα
 μέρη τῆς Ἑλλάδας, π. χ. τῆ Θεσσαλίας, (σφ. 16) ἀλλὰ παραδέ-
 χονται σήμερα γενικὰ πῶς αὐτὰ εἶναι πολὺ ὑστερότερα
 ἀπὸ τὰ Κρητικά, γιὰτὶ ἐκεῖ ἄρχισε ὁ χιλικὸς αἰῶνας
 μόλις τὴν ὑστερομινωϊκὴ ἐποχῇ. Τὰ πρῶτα νεολιθικὰ
 Κρητικά ἀγγεῖα εἶναι ἀπὸ μαῦρο ἢ σταχτόμαυρο πηλὸ
 ἀκάθαρτο, ἀνακατωμένο μὲ ἀμμόκοκκους ἢ καὶ μὲ κοπα-
 νισμένα κοματάκια πέτρα· ὁ πηλὸς αὐτὸς ψήνεται σὲ ἀ-
 νοιχτὴ φωτιὰ καὶ γυαλίζεται μὲ τὸ χέρι ἀπὸ μέσα κι'
 ἀπέξω, γιὰτὶ τὰ σχήματα εἶναι πολὺ ἀνοιχτά, μὲ σκέ-
 τους ἴσιους πύτους, χωρὶς πόδι. Ἡ πρώτη πρόοδος εἶναι
 μιὰ ἀπόπειρα νὰ χαράξουν ἀπλὰ στολίδια, γραμμὲς ἢ
 γωνιές, μ' ἓνα μυτερὸ ἐργαλεῖο· τέλος τὰ χαραγμένα
 αὐτὰ σημάδια τὰ γεμίζουν μὲ ἄσπρο χῶμα ἢ κιμωλία
 καὶ ἡ ἀνίθεση τῆς ἄσπρης γραμμῆς πρὸς τὸ σκοῦρο φάντο
 θάδωπε μεγάλη χαρὰ στὸν προῖστορικὸ τεχνίτη. Σιγὰ—
 σιγὰ τὰ τοιχώματα λεπταίνου καὶ στρογγυλεύου καλύ-
 τερα καὶ τὰ γυαλίζουν ὄλο καὶ πιὸ πολὺ, ὥσπου φτά-
 νου σὲ μιὰν ἀνταύγεια σχεδὸν μεταλλικὴ καὶ σὲ καθα-
 ρότατο μαῦρο χρῶμα· ἀντὶς γιὰ χαρακτιές μὲ μυτερὸ ἐρ-
 γαλεῖο πού πολλὰς φορὰς ξύνει ἄγκραμπα τῆ γυαλιστερῆ
 ἐπιφάνεια, μεταχειρίζονται κάποτε κανένα στρογγυλεμένο
 στὴν ἀκρὴ κοκολάκι καὶ πρὶν ψηθῆ ὁ πηλὸς χαράζου
 μ' αὐτὸ πολλὰς πυκνὰς γραμμὰς ὥσπου ὅλη ἡ ἐπιφάνεια
 γίνεται σὰν τὸν ἄμμο ἀπ' ὅπου ἔχει φύγει τὸ φιλό, ἀλ-
 λεπάλληλο κύμα· ἡ γυαλάδα στὴν κυμειτιστὴ αὐτὴ ἐπι-
 φάνεια κάνει σκιὰς καὶ φωτερὰς λαμπερὰς γραμμὰς.

Σχ. 16. Πολύχρωμα άγγεϊα από τή Θεσσαλία.

Λίγο πρὶν φανερωθοῦν τὰ μετάλλινα ἐργαλεῖα, ἔχομε λεπτότατα τοιχώματα ἀπὸ καθαρὸ σταχτὴ πηλὸ καὶ τέλεια λειασμένη μάζη ἐπιφάνεια, γυαλιστερὴ σὰν πορσελάνη. Ἡ ἐπιτηδειότητά στὸ χάραγμα φτάνει στὸ σημεῖο νὰ δοκιμάσει τὰ σχέδια φύλλων καὶ κλαδιῶν. Στὴν Αἴγυπτο ἡ προ-αιγυπτιακὴ Λιθυκὴ φυλὴ, ἐγκαταστημένη στὸ Δέλτα, φτιάχνει ὅμοια ἀγγεῖα καὶ κατόπι ἀπὸ τὴν πρώτη καὶ τὴ δευτέρη Δυναστεία· ἴσως μάλιστα τάγγεα μὲ τίς γεμιστὲς χαρακιὲς νὰ πῆγαν ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Ἡ ἔξοχη αὐτὴ στὸ εἶδος τῆς ποιότητά ξέπεσε ἀπὸ δύο αἰτίες : τὴν ἐφεύρεση τῶν χρωμάτων καὶ τοῦ πινέλου καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μετάλλινων ἐργαλείων. Τὸ μαῦρο χρῶμα πετύχαινε τώρα πρὸ γρήγορα ἂν ἄλειθαν πρῶτα γραμμὲς καὶ ὕστερα ὅλη τὴν ἐπιφάνεια μὲ μπογιά, ἀντὶ νὰ τρίβουν τόσες ὥρες· χαρακιὲς βέβαια δὲν ἔπιαναν ἀπάνω στὴ βαφή, ἀλλὰ ἡ βοῦρτσα τοῦ πινέλου κάνει εὐκολώτερα ὅλων τῶν εἰδῶν τίς γραμμὲς, ἀκόμα καὶ στρογγυλὲς μὲ ἄλλο χρῶμα, κ' ἔτσι γεννήθηκε ἡ τεχνικὴ τοῦ ἀνοιχτοῦ στὸ σκοῦρο ποὺ κράτησε πολὺν καιρὸ στὴ νεολιθικὴ παράδοση τῆς ἄσπρης διακόσμησης σὲ μαῦρο γάνωμα καὶ δύσκολα τόλμησε τίς στρογγυλὲς γραμμὲς, ἀλλὰ ἔμεινε κάμποσο στὰ ἴσια γεωμετρικὰ σχήματα, εὐθεῖες, λοξές καὶ τεθλασμένες γραμμὲς σὲ διάφορους συνδυασμοὺς, τρίγωνα, ζίγ-ζάγ, γωνίες, ὀδοντωτά, νταμωτά καὶ διχτυωτά σχέδια. Στὴν ἀρχὴ ἡ νέα τούτη τεχνικὴ ἦταν πολὺ ἀδέξια καὶ οἱ δύο ρυθμοί, ὁ νεολιθικὸς καὶ τούτος, ἐξακολούθησαν γιὰ αἰῶνες ἴσως πλάι-πλάι καὶ στὴν Κρήτη καὶ στὴν Αἴγυπτο.

Τὴν ἴδια ἐξέλιξη βλέπομε καὶ στὶς Κυκλάδες, ἀλλὰ

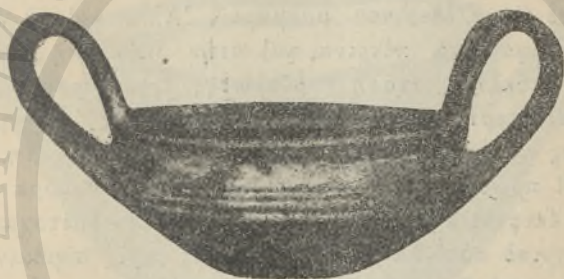
οἱ γεμισμένες χαρακιές εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴν σὲ ἔδαφος στρωμένο μὲ τὸ γυαλιστερό μαῦρο ἢ βαθύ καστανό βερνίκι. Καθαρὸ νεολιθικὰ λείψανα δὲ βρέθηκαν, ὅπως εἶδαμε, στὶς Κυκλάδες. Τὰ σχήματα ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ Κρητικά, εἶναι πρὸ πρωτόγονα καὶ ἀντιγράφουν μορφές ζώων ἢ ἀνθρώπων. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (1ης καὶ 2ης πρωτομινωϊκῆς) εἶναι τὸ χαμηλὸ στρουμπουλὸ δοχεῖο μὲ τὸ ραμφόσχημο χεῖλος ποῦ οἱ ἐργάτες στὶς ἀνασκαφές ὀνόμασαν πάπιες καὶ τῆνομα τοῦς ἔμεινε· ἄλλα πάλι ἔχουν ψηλὰ σκεπάσματα σὰν ἐλόκληρο πλακωτὸ κεφάλι πουλιοῦ, καὶ ἄλλα ἀντιγράφουν τὰ Κυκλαδικὰ κουτιά ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο (πυξίδες), καὶ εἶναι τετράγωνα σὰν αὐτὰ καὶ σὰν τὰ σπίτια, τὰ πρότυπά τους. Τὰ σφαιρικὰ σχήματα ποῦ ἀργότερα θὰ φτάσουν σὲ τέτοια κομψότητα ἀρχίζουν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Σύγχρονα φανερώναται στὴν Τροία I τὸ πέρα ὡς πέρα σταχτὶ χρῶμα στὰ λεπτὰ ἀγγεῖα, ποτήρια ἀνοιχτά, ρηχὰς φιάλες, γαβάθες καὶ κροντήρια, ποῦ προϋποθέτει μεγάλη ἀσκηση καὶ ποῦ ἀργότερα στὴν Ἑλλάδα χαρακτηρίζει τὸ Μινωικὸ ρυθμὸ, ποῦ ἔχει τὸ κέντρο τοῦ στὸν Ὀρχομινὸ καὶ στὴν Ἀσπίδα τοῦ Ἄργους.

Γιὰ νὰ μείνει ὁ πηλὸς σταχτῆς, χροιάζεται νὰ ψηθῆ ἀριὰ καὶ σταθερὰ σὲ φούρνο κλειστό, ὥστε νὰ μὴν ἔρθει σ' ἐπαφή μὲ τὸν ἀέρα, γιὰ τὸ δξυγόνο ὀξειδώνει τὰ σιδηροῦχα συστατικὰ τοῦ πηλοῦ καὶ τὸ χρῶμα γυρίζει σὲ κόκκινο, οὔτε πάλι νὰ παραμείνει στὸν καπνὸ γιὰ τὸ μαυρίζει. Τὸ λαμπερὸ λοιπὸν κόκκινο ἢ τὸ κίτρινο ἢ τὸ καπνισμένο μαῦρο τῆς Ἰδίας τεχντροπίας δὲν εἶναι διαδοχικὰ στάδια ἢ τελειοποίηση τοῦ ἀρχικοῦ σταχτιοῦ, ἀλλὰ ἀποτυχημένες προσπάθειες νὰ τὸ μιμηθοῦν, καὶ οἱ

χρονολογικές σειρές που ἐβασίζονταν στη διαφορά τούτη πέφτουν φυσικά ὅλες. Ὁ Forsdyke πού ἐμελέτησε τὸ ζήτημα λεπτομερειακά, πιστεύει πὼς δὲν κατώρθωσαν στὴν Ἑλλάδα νὰ φτειάσουν ἀληθινὸ τέτοιο εἶδος καὶ πὼς ὄλα ὅσα βρέθηκαν στὸν Ὀρχομενὸ καὶ ἄλλοὺ εἶναι φερμένα ἀπέξω, ἀπὸ τὴν Τροία ἢ γειτονικά της κέντρα. Εἶναι δύσκολο ὅμως νὰ παραδεχτῆ κανεὶς καὶ πὼς αὐτὸ σημαίνει, ὅτι οἱ Μικρασιάτες Τρῶες εἶχαν καταχτήσει τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴ Βόρεια Πελοπόννησο. Ἡ σταχτιὰ αὐτὴ τεχνικὴ δὲν ἔχει ἄλλη χάρη ἀπὸ τὴν πραχτικὴ της δυσκολία, ἀλλὰ φαίνεται πὼς ἀποτέλεσε σταθερὴ παράδοση στὰ Τρωϊκὰ μέρη, γιατί στὴν ἔχτη Πολιτεία ἔφτασε στὸν τελειότατο βαθμὸ τῆς ἐξέλιξῆς της παράγοντας ἓνα ἀσημένιο σταχτι ἀριστοκρατικὸ καὶ τέλεια λεῖο χρῶμα. Ἡ σεχνικὴ τούτη τέλος εἶναι συνδεμένη μὲ ὀρισμένα σχήματα ποτηριῶν πού ἀντιγράφουν μεταλλικὰ πρότυπα καὶ γι' αὐτὸ τὸ σῶμα τους ἔχει ἀπότομη καμπὴ στὴ μέση σὰν νὰ ἦταν καμωμένο ἀπὸ δυὸ κομμάτια (ὅπως τὰ μεταλλικὰ πού βιδώνονταν) καὶ τὰ χερούλια εἶναι πλακωτὰ σὰν κορδέλες καὶ σηκωμένα ψηλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ ἀγγείου (σχ.17). Ἀπὸ τὰ σχήματα αὐτὰ προῆλθε πολὺ ἀργότερα, ἴσως χίλια τόσα χρόνια, τὸ περίφημο «δέπις ἀμφεκύπελλον» πού ἔμεινε ὡς τὸν Ὅμηρο πάντα μεταλλικό καὶ τὸ «ποτήρι τῆς σαμπάνιας» πού χαρακτηρίζει τὴν ὑστερομυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ πού βρίσκεται σὲ ἀφθονες ποσότητες στὴν Ἰαλυσοῦ τῆς Ρόδου καὶ στὴν Κύπρο.

Στὴν Κρήτη φαίνεται πὼς δὲ βρέθηκαν οὔτε τὰ σχήματα οὔτε τὸ χαρακτηριστικὸ σταχτι χρῶμα. Μὲ τὴν Τροία ἢ Κρήτη δὲν ἔχει πολλὴ ἐπικοινωνία παρὰ ἀρ-

γότερα και πάλι μόνο ἐμπορική, γιατί εισάγει ἀπὸ τὸ ἀσῆμι πού παράγουν ἄφθονα τὰ γύρω βουνά της. Τώρα στὴ 2η καὶ τὴν 3η πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ τὰ μετάλλινα ἐργαλεῖα πού ὄσο πάει καὶ τελειοποιῦνται, κόβουν τὶς πολύχρωμες φλεβωτὲς πέτρες καὶ φτιάχνουν ἀγγεῖα σχετικὰ μικρά, σφαιρικὰ ἢ σὰν ἀνοιχτὲς γαδάθες μὲ κομψότατη τομὴ σὰν καρὶνα καραβιοῦ, καὶ ὁ τεχνίτης προσπαθεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὶς φλέβες καὶ τὰ νερά τῆς

Σχ. 17.

πέτρας γιὰ φυσικὸ διακοσμητικὸ σχέδιο. Τὰ πρωτόγονα αὐτὰ βάζα πού φαίνονται ἀντιγραμμένα ἀπὸ Αἰγυπτιακὰ πρότυπα (σχέδιο) εἶναι θαύματα στὸ εἶδος τους. Μόνο στὸ Μόχλο βρέθηκαν κάπου 150 τέτοια, ἀπὸ γτόπιο σωμακί, πορφυρίτη, διάφανο ἢ πηχτὸ στεατίτη, πράσινο ἢ μαῦρο, καὶ λιπαρίτη, τὸ ἠφαιστειόγονο αὐτὸ γυάλι πού βρίσκεται μόνο στὰ Λιπαραῖα νησιὰ κοντὰ στὴ Σικελία, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν πρασινόμαυρο πορφυρίτη μὲ τὸ κρύσταλλο πού λέγεται «Λακεδαιμόνιος λίθος» γιατί ἔρχεται μόνο ἀπὸ κεῖ. Γὰ σχήματά τους εἶναι διαφορό-

τατα, κανάτια και στενόμαυρα άνθοδοχεία, σταμινιά άνοιχτά με χερούλια και κάτι πολύ σύγχρονα δοχεία σαν αυτά που βάζουν τις σάλτσες, και «τσαγέρες» με φαρδύ στριγγυλό στόμιο, που έρχεται ίσα-ίσα από πάνω με τὰ χείλη του δοχείου και που μας θυμίζει καθαρά τις πάπιες άπ' όπου ξετυλίχτηκε. Μαζί τους βρέθηκαν και άπλουστερα πήλινα δοχεία, πιατάκια ή κανάτια και σε πολλά πέτρινα βλέπομε καθαρά τήν τάση νά μιμηθοῦν τὸ μαῦρο τους γυαλιστερό γάνωμα και τὰ άσπρα στολίδια με τις φλέβες του μαρμάρου. Ἐλλά και τὰ πήλινα αντιγράφουν τὰ πέτρινα, και στην Βασιλική αναπτύχθηκε δλόκληρη σχολή παρδαλωτής άγγειογραφίας, όπου ή γυαλιστερή επιφάνεια είναι ὄλο κόκινες και μαυρες βούλες που μιμοῦνται τὸ σομακί ή τὸν πορφυρίτη.

Οί πρώτες άπόπειρες νά μιμηθοῦν τή σκοῦρα γεολιθική επιφάνεια με βαφή φαίνεται πως δέν επέτυχαν, και τὸ τεχνικό αὐτὸ λάθος, ὅπως πολλές φορές συμβαίνει, ἐδήγησε στη δημιουργία νέας τεχνικής, τῆς μαύρης γυαλιστερῆς διακόσμησης ἐπάνω στο φυσικό χρώμα του πηλου(σχ.18). Ἀπό τώρα και πέρα οί δυο τεχνικές, τῆς άσπρης διακόσμησης στο σκοῦρο, και τῆς μαύρης ή βαθυκάστανης στο άνοιχτό, προχωροῦν πάντα παράλληλα μέσ' άπ' ὄλους τοὺς αἰῶνες τῆς Κρητικῆς άγγειογραφίας. Ἐλλοτε στήριζαν και σ' αὐτή τή διάκριση πολλά χρονολογικά ξεχωρίσματα, ἀλλά αναγκάστηκαν νά παραδεχθοῦν πως οί πρωτόγονες αὐτὲς ἐποχὲς εἶχαν μακρινή ἐξέλιξη πίσω τους και πως δέν ήταν ὑποχρεωμένες νά μας προσφέρουν ἀπλή, ἐνιαία εἰκόνα του μονοκόματου πολιτισμοῦ τους. Οί δυο ρυθμοί συνδυάζονται ἀργότερα στο τελειότερο γέννημα τῆς Κρητικῆς άγγειογραφίας, τὰ καμαραϊ-

κα ἀγγεῖα καὶ τὰ «αὐγότσουφλα» καὶ ξεχωρίζονται κατόπι γιὰ τεχνικούς καὶ ἐμπορικούς λόγους. Ἐνῶς ἀπὸ τὴν 3η πρωτομινωϊκῆ ἐποχῇ ὅπου κατορθώνεται καὶ ἡ τέλεια ἀντιγραφὴ τοῦ νεολιθικοῦ γανώματος καὶ ἡ λεῖα ἀδιαπέραστη ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ χρώματος τοῦ πηλοῦ, οἱ δύο τεχνικὲς ξετυλίγονται παράλληλα, μὲ τὰ ἴδια σχέδια στὴ διακόσμηση, τὰ ἴδια σχήματα καὶ τὶς ἴδιες τεχνικὲς τελειοποιήσεις.

Σχ. 18.

Στὴν ἐποχῇ τούτῃ παρατηροῦμε πῶς ἐντατικῆ ἐπίδραση τῶν Κυκλάδων καὶ ἴσως μέσ' ἀπ' αὐτὲς καὶ τοῦ Τρωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μετὰ τὰ πρωτόγονα χεροκάμωτα χοντρά ἀγγεῖα μὲ τὰ χαραγμένα ἰστολίδια καὶ τὸ ἄτελο ψήσιμο ποὺ βρέθηκαν στοὺς κάθετους τάφους σχεδὸν ὅλων τῶν νησιῶν, βλέπομε σημάδια μαύρης γυαλιστερῆς βαφῆς σὲ πολλὰ ἀπὸ τὴ Μήλο, τὴν Πάρο καὶ τὴν Ἄμοργό· τὰ σχέδια πληθύνονται καὶ παρουσιάζονται οἱ πρῶ-

τοι έντυποι γύροι τὰ σκιοινιά γύρω στό σώμα του άγ-
 γείου με λοξές γραμμές επάνω τους όπως οί γραμμές ά-
 νάμεσα στα δυό ή τρία στριμένα νήματα ένός άληθινού
 σκιοινιου. Η διακόσμηση αυτή θα παίξει άργότερα με-
 γάλο ρόλο στους τεράστιους πύθους των παλατιών, χω-
 ρίς να είναι βέβαιο πώς τό πρώτο τους σχέδιο ήρθε από
 τὰ νησιά. Σύγχρονα με τό χοντρό αυτό είδος βρίσκονται
 λεπτότερα πράματα με λεία ισόπαχα τοιχώματα και
 άραιό κόκκινο, καστανό ή μαύρο βερνίκι, στα μικρά μάλι-
 στα κομάτια, φλυτζάνια και μικρές γαβάθες, φαίνονται
 τὰ χνάρια της δούρτσας, και πολλά είναι γυαλισμένα
 κι' από μέσα. Όπου τὰ άπλά γεωμετρικά σχέδια είναι
 ζωγραφισμένα κατ' εὐθεία επάνω στον πηλό, μπορούμε
 να ποῦμε πώς προέρχοντα: ή τουλάχιστο πώς έγιναν με
 την επίδραση της Σύρας (Χαλαντριανή), γιατί στη Μήλο,
 που από δω κι' εμπρός παίρνει την πρώτη θέση στις Κυ-
 κλάδες, ο ντόπιος πηλός θρύβεται εύκολότερα και πίνει,
 και γι' αυτό τὰ σχέδια είναι πάντα επάνω σε άσπρη ή
 καστανή άλοιφή που σκεπάζει όλο τό άγγείο. Τή ση-
 μαντική αυτή θέση της τή χρωστάει ή Μήλο στα όρυ-
 χεία του όψιανου που βρίσκονται άφθονα σ' όλη της την
 επιφάνεια και είναι μοναδικά στό Αίγαίο. Η όψιανή πέτρα
 είναι είδος ήφαιστειόγενος γιαλι που κόβεται μόνο του
 σε πολύ μυτερές και κοφτερές σκληθρες και ή κατεργα-
 σία του χωρίζεται σε δυό μέρη: πρώτα να χωρίσουν
 από τ' όρυχείο όσο τό δυνατό καταλληλότερα κομάτια
 για ν' αποκόβονται ύστερα εύκολα οί σκληθρες αυτές·
 δεύτερο, μέσα στα έργαστάσια να ένμεταλλευθοῦν ένα
 κομάτι όσο τό δυνατό περισσότερο, να κόψουν δηλ, όσο

πιό πολλές και μεγάλες σκληθρες μπορούν και ν' αφήσουν όσο γίνεται μικρότερο άχρηστο πυρήνα.

Στή νεολιθική εποχή και στή μισή σχεδόν χαλκή μεταχειρίζονταν σ' όλο τὸ Αἴγαιο και ὡς και στήν Αἴ-γυπτο, τὸν ὄψιανὸ γιά κάθε κοφτερή χρήση· μαχαίρια, μύτες δοράτων και βελῶν, πριόνια και ξυράφια. Ὁ λό-γος πού τή χρησιμοποιοῦσαν και ἀφ' οὗ γνώρισαν τὰ με-τάλλινα ἐργαλεῖα ἦταν πῶς βγαίνει εὐκολα ἀπὸ τὸ βρά-χο και δὲ θέλει πολλή κατεργασία, μένει ἐπομένως φτη-νή, κ' ἓνα σπασμένο ξυράφι ἀπὸ ὄψιανὸ ξανακερδίζεται πιό εὐκολα παρά ἓνα χάλκινο. Ὁ χαλκὸς ἄλλως τε στήν πρωτομινωϊκή εποχή ἦταν καθὼς εἶδαμε πολὺ μα-λακὸς ἀκόμα, και μόνον στήν κατοπινὴ μπόρεσαν νὰ τὸν ἀνακατέψουν με ἀρκετὴ ἀναλογία κασίτερου (7—10 σ)ο πού ἔφερναν ἴσως ἀπὸ τὴν Ἑγγλία (οἱ ἀρχαῖοι τὴν ὀνόμαζαν «Κασσιτερίδας νήσους», μέσο τῆς Ἑδρια-τικῆς.

Ἐξ αἰτίας τῆς σπουδαίας τῆς αὐτῆς θέσης ἡ Μῆλο σχετίστηκε νωρίς με τὴ Κρήτη. Στή δεύτερη και τρίτη πρωτομινωϊκή περίοδο, δὲ βλέπομε ἀκόμα ἐμπορεύματα, φερμένα ἀπὸ τὴν Κρήτη· ἡ κεραμεικὴ ἀκολουθεῖ δική τῆς δρόμο. Τὸ γυαλιστερὸ μαῦρο γάνωμα σ' ὀλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου τείνει νὰ γίνει ὄλο και πιό πηχτὸ και θαμπὸ γιὰτὶ ὁ πηλὸς ἔχει τόσους πόρους πού τὸ πίνουν· και δὲν εἶναι ἀποκλειστικὰ μαῦρο, ἀλλὰ και κόκκινο ἢ καστανὸ, ἀνάλογα με τὴ δύναμη τῆς φωτιᾶς και τὴ ρευστὶα πού βάζουν στήν μπογιά. Τὰ χαραχτὰ στολίδια με τὴν ἄσπρη γέμιση ἐπιμένουν ἀκόμη ἀλλὰ εἶναι λιγότερα. Ἡ τεχντροπία αὐτὴ εἶναι βέβαια ντό-πια τῆς Μῆλος, ἀλλὰ και ἐσῆκοιν μεγάλο μέρος τῆς

Μικρασίας, στην Αίγυπτο και τη νότια Ευρώπη. Τὰ κυλινδρικά και τετράπλευρα κουτιά (πυξίδες) με σκέπασμα σαν όροφή γίνονται τώρα συχνότερα καθώς και οί πάπιες, που δὲν ξέρομε ἂν εἶναι μίμηση τοῦ ζωντανοῦ πουλιοῦ· δὲν τὸ ἀποκλείομε ὁμῶς βλέποντας πόσα ἄλλα ζωντανὰ, ἰδιαίτερα θῶδια ἢ τὰ κεφάλια τους, καθώς και ἀνθρώπινες μορφές ἀντιγράφουν τ' ἀγγεῖα στὰ σχήματά τους. Στὴν ἀνατολικὴ Κρήτη βρέθηκε ἕνα ἀγγεῖο που ἀντιγράφει ἕνα γυναικεῖο κορμὶ και κεφάλι· τὰ στήθη της ποὺ κρατεῖ με τὰ δύο της χέρια εἶναι σαν ἀνοιχτὲς κάβουλες ἀπ' ὅπου τρέχει τὸ ὑγρὸ και στὴν πλάτη ἔχει ἕνα μεγάλο χεροῦλι. Ὅλο τὸ σῶμα εἶναι στολισμένο με κάθετες και ὀριζόντιες γραμμές, γωνίες και σπειρές. Δὲν εἶναι ζήτημα πὼς ἢ θάρβαρη αὐτὴ μορφή καθώς κ' ἕνα ἄλλο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Κνωσὸ ποὺ τὸ ὅπάνω του μέρος παρασταίνει πουλὶ με ἀνοιχτὸ ράμφος, προέρχεται ἀπὸ Κυκλαδικὴ ἐπίδραση· ἀλλὰ στὸ Χισαρλίκ, στὴν Τροία, τ' ἀγγεῖα με ἀνθρώπινες μορφές και με πολὺ ἐντατικὰ δηλωμένα ἄκρα, μύτη, αὐτιά, στήθια, φαλλό, εἶναι τὸ πιὸ συνειθισμένο σχῆμα στὴν ἐποχὴ ταύτη, και ἀργότερα οἱ προεξαχῆς αὐτὲς μένουν σαν διακοσμητικοὶ κῆμποι σὲ πάρα πολλὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔχασαν πιά τὴν ἀρχικὴ ζωντανὴ μορφή. Ἄλλο ἕνα σημάδι ἀξίζει νὰ προσεχτῆ : στὴ Μήλο και στὴν Τροία βρέθηκαν στοὺς πάτους πολλῶν ἀγγείων ἀποτυπώματα ἀπὸ πλεχτὲς ψάθες ἢ βοῦρλα και φαίνεται πὼς τίς μεταχειρίζονταν εἴτε γιὰ νὰ στεγνώνουν τ' ἀγγεῖα ἀπάνω τους. εἴτε σαν ἕνα εἶδος ἀρχαϊκὴ ἀντικατάσταση τοῦ ἀνύπαρχτου ἀκόμα τροχοῦ. Βαστῶντας δηλ. ὁ τεχνίτης τὸ μισοπλασμένο ἀγγεῖο με τὴ βάση ἀκουμπισμένη στὸ πλέγμα, τὸ στριφογύριζε γρήγορα με

τὸ χέρι καὶ τοῦ ἔδινε κανονικώτερο σχῆμα. Τέτοια ἀποτυπώματα δὲ βρέθηκαν ἄλλου. Μερικὲς ἄλλες ἀναλογίες, καθὼς τὰ χερούλια στὰ κρεμαστὰ βάζα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην, τὴν Τροία καὶ τὶς Κυκλάδες, καθὼς καὶ ἡ καταπληχτικὴ ἰσότης τῶν τούβλων ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο καὶ μερικὰ ἄλλα, μᾶς κάνουν νὰ ὑποθέσωμε κάποια συνεχιζομένη ἐπαφὴ καὶ φυλετικὴ συγγένεια τῶν Κυκλάδων μὲ τὴν Τροία ἀπὸ τῆ μιὰ καὶ μὲ τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην ἀπὸ τὴν ἄλλη, πρὶν ἔρθουν οἱ καθαυτὸ Μινωϊκὲς ἀποικίαι καὶ σχηματίσουν τὸν ἑτεοκρητικὸ πυρῆνα ἀπὸ τῆ μεσομινωϊκῆ ἐποχὴ καὶ ὕστερα.

Στὴν κεντρικὴν Κρήτην γίνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴν μιὰ ἐπιλογὴ σὲ ὅλες τὶς ξενικὲς ἐπίδρασεις ποῦ, ἂν καὶ ἀσυνείδητα, ἔχει ὄλα τὰ γνωρίσματα μιᾶς σκόπιμης αἰσθητικῆς πορείας. Τὰ ἀνθρωπόμορφα καὶ ζωόμορφα βάζα, τὰ τεράστια στόμια, οἱ ψηλοὶ γυριστοὶ λαιμοί, δὲν πιάνουν, παρὰ περαστικὰ στὴν 3ῃ πρωτομινωϊκῆ ἐποχῇ ποῦ παρασταίνει ἔτσι κι' ἄλλοιῶς κάποιο σχετικὸ ξεπεσμό στὰ χρωματιστὰ σχέδια καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων. Ὁ ξεπεσμός αὐτὸς εἶναι μόνο φαινομενικὸς καὶ σκεπάζει τὸ κρυφὸ χώνεμα καὶ ὠρίμασμα ὄλων τῶν πολυποικίλων ἐπιδράσεων ποῦ δέχεται τότε. Ἀπὸ τὴν Αἴγυπτον ποῦ βρισκόταν πολιτικὰ στὴν ταραγμένη περίοδο μεταξὺ τῆς 6ης καὶ τῆς 11ης δυναστείας, παίρνει ἡ Κρήτη νέα ὄρμη ἀπὸ τὴν ἐπαφὴν τῆς μὲ τὸ πρωτόγονο, προδυναστικὸ στοιχεῖο, τῆ Λιβυκῆ φυλῆς, γύρω στὰ βαλτόνερα τοῦ Δέλτα. Ἀπὸ τὶς Κυκλάδες δέχεται τ' ἀλλόκοτα σχήματα ποῦ πλουτίζουν τὰ δικά της, τῆ σπεῖρα καὶ ἴσως τὴν ἀρχὴν τῆς πολυχρωμίας.

Ὅταν ἄρχισε στὴ Μῆλον ἡ χρῆσις τῶν χρωμάτων

ἀντὶ γὰρ τὰ χαραχτὰ κοσμήματα, ξεχωρίζονται τρεῖς σύγχρονες τεχνοτροπίες : ἡ πρώτη, σὲ ἄσπρη ἀλοιφή στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια καὶ γύρω στὸ λαιμό, κ^ο ἀπὸ μέσα ἐπάνω ἀπὸ τὸν κόκκινο ἢ σταχτὴ θρυπτερό πηλό, ζωγραφίζει γυαλιστερά μαῦρα γεωμετρικὰ κοσμήματα, ποὺ γυρίζουν σὲ καστανὸ ἢ κόκκινο, ἀπὸ τὴν ἄνιση φλόγα· συνήθως δὲν εἶναι στολισμένη ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου, ἀλλὰ μόνο τὸ ἐπάνω μέρος ὡς τὰ χερούλια, ποὺ εἶναι προσκολλημένα μὲ περίεργο τρόπο· ἡ ἄκρη τους περασμένη ἀπὸ μιὰ τρύπα ἐξέχει ἀπὸ μέσα. Κάτω ἀπὸ τὸ σχέδιο ἡ ἀλοιφή εἶναι ἀνάμελα βαλμένη. Τὰ σχέδια εἶναι καμιά φορὰ κύκλοι ἐνωμένοι μὲ ἐφαπτόμενες γραμμές, ποὺ σχηματίζουν πρωτόγονη σπείρα, φαροκόκαλο, λουρίδες κάθετες ποὺ χωρίζουν τὴ διακοσμημένη ἐπιφάνεια σὲ φύλλα ἢ ὀριζόντιες ποὺ τὴ χωρίζουν σὲ ἀπανωτὲς ζωφόρους. Σ^ο αὐτὲς βλέπομε δίπλα στὰ γεωμετρικὰ, καὶ σχέδια κλαδιῶν ἢ φύλλων καὶ μερικὰ πουλιά, τετράποδα ζῶα ἢ ψάρια. Οἱ σειρὲς ἀπὸ κρεμαστάρια ποὺ παρασταίνουν φύλλα ἢ (ἕνα) γατίτσες καθισμένες στὰ πισινὰ τους, εἶναι ἴσως λείψανα τοῦ ἀνθρωπόμορφου σχήματος καὶ ἀντικαταστοῦν τὰ γιορντάνια στὸ λαιμό τοῦ προσώπου. Ἄλλα συνειθισμένα διακοσμητικὰ σχέδια εἶναι τὸ τετράφυλλο τριφύλι, φύλλα, χάντρες, τρίγωνα μὲ καμπύλες πλευρές, σπείρες σὰν τῶν Ἴονικῶν κιόνων, δίσκοι, ρόδακες κλπ. Τὰ σχήματα εἶναι πρῶτ' ἀπ' ὅλα πιθάρια μικρὰ καὶ μεγάλα, μὲ ἀνοιχτὸ χεῖλος, χαμηλὴ κοιλιά καὶ χερούλια γιὰ κρέμασμα, ὕστερα ραμφόσχημα κανάτια, φλυτζάνια μὲ χερούλι ἢ χωρίς, σὰν ἀνάποδα κουδούνια μὲ γωνιώδηκα, καὶ ὕστερα στρογγυλὰ φεστόνια καὶ τόξα στὴ σειρά, Τέλος κερνοί, δηλ. δύο·

τρία ἢ τέσσερα ποτήρια ἢ σφαιρικά δοχεῖα στημένα σὲ μιὰ κοινὴ βάση σὰ δίσκο ἢ ἐνωμένα κι' ἀπὸ τὰ χεῖλη. Τὰ δοχεῖα αὐτὰ εἶναι συχνὰ στοὺς τάφους καὶ ἐξακολούθησαν καὶ στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ, τὸνομά τους εἶναι ἕλλως τε ἑλληνικό. Φαίνεται πὼς προορίζονται γι' ἀνάμιχτες θυσίαι, σπονδῆς ἀπὸ πολλῶν λογίων ὕγρα καὶ καθὼς εἶναι συνεδεμένα μὲ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν, κράτησαν γιὰ τοὺς Ἕλληνας τὸ κρυφὸ μυστήριον ποὺ χάρακτηρίζει κάθε κληρονομημένο τους ἔθνος ἀπὸ τὴν Αἰγυπτιακὴ ἐποχὴ. Στὸ χερούλι ἢ στὴ βάση ἔχουν ἓνα τυπωμένο σημάδι, γράμμα ἢ σύμβολο τοῦ ἀγγειοπλάστη ποὺ μᾶς δείχνει τὴν πρώϊμη ἀνάπτυξη τῆς γραφῆς.

Ἡ δευτέρη τεχνολογία, λίγο ὑστερότερα ἀρχινομένη, ἀλλὰ ἐξακολουθώντας σύγχρονα μὲ τὴν ἄλλη, ἔχει σχέδια σὲ θαμπὸ μαῦρον σὰν ἀπὸ σκόνη, ἀπάνω σὲ κρῦο ἄσπρο φόντο σὰν κιμωλία. Τὸ θαμπὸ μαῦρον σχέδιον ἐγκλιματίστηκε στὴ Μῆλο, γιὰ τὸ γυαλιστερὸ χλοῦσε ἀπάνω στὸν πορώδικο καὶ θρυφερὸ πηλό της ποὺ στὴν τάξη τούτη εἶναι χοντρός, βρωμερὸ σταχτι ἢ ἀνοιχτὸ κόκκινο. Στὴν Κρήτη δὲν τὸ ἔχομε καθόλου, ἀλλὰ στὴ στεριανὴ Ἑλλάδα ἀποτελεῖ τὴ μιὰ ἀπὸ τίς δυὸ τεχνολογίας ποὺ ἐπικρατοῦν (σὲ διαφορετικὸ ἔμως φόντο παρὰ τίς Κυκλάδες) πρὶν ἀπὸ τὴν πλατεῖα ἐπαφὴ μὲ τὴν Κρήτη. Τ' ἀγγεῖα στὴν τεχνολογία τούτη ἔχουν τὰ ἴδια γραμμικὰ σημάδια καὶ τὰ ἴδια χερούλια μὲ τὰ πρὶν καὶ εἶναι ἀμφορεῖς μὲ στενεμένο λαιμὸ, κανάτια μὲ στενὸ ράμφος ἢ φαρδιά κάνουλα, φλυτζάνια μονὰ ἢ διπλά, σὰν κερνοί. Ὅσο πάνε, προτιμοῦν τὰ καμπυλόγραμμα σχέδια καὶ κατανοοῦν στὰ φυτικά καὶ ζωϊκὰ μοτίβα, ἐλεύθερα σχεδιασμένα ἀλλὰ πάντα μὲ διακοσμητικὴ πρόθε-

ση. Ένα καράβι με τὰ κουπιὰ τὸ τιμόνι καὶ τ' ἀνοιχτὰ πανιά του ἔχει ἀπὸ πάνω καὶ στὰ διάμεσα κενὰ κρεμαστὲς σπεῖρες· ἓνα πουλί πετάει μέσ' ἀπὸ σταυρούς, τρίγωνα, ἀστέρια καὶ ζιγζαγωτὲς γραμμὲς. Τίποτα δὲν πρέπει νὰ μένει ἀδειανὸ στὴν κοσμημένη ἐπιφάνεια καὶ λίγο ἐνδιαφέρει τὸν τεχνίτη ἂν τὰ παραγεμίσματα συμφωνοῦν μετὸ κύριο σχέδιο. Ἡ τάση αὐτὴ διατηρήθηκε ὡς τὴν ὑστερομινωϊκὴ ἢ μυκηναϊκὴ περίοδο καὶ κυριάρχησε τότε ἀποκλειστικῶς. Στὴν Κρήτη ὅπου οἱ ζαντανῆς, συνθετικὲς παράστασις δὲν ἐμπῆκαν στ' ἀγγελία παρὰ τὸν καιρὸ τῆς παρακμῆς, ἔχομε πιὸ νηφάλια ἀνθήση τῆς συνολικῆς διακόσμησης· ἐκτὸς ποῦ τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα δὲν εἶναι ποτὲ τόσο ἀταίριαστα μεταξύ τους, τὸ κενὸ παίζει πολλὰς φορὲς τὸν ἴδιο ἂν ὄχι καλύτερο διακοσμητικὸ ρόλο, ὅσο τ' ἀστράκια καὶ οἱ ἀναποδογυρισμέναι γωνίαι τῆς Κυκλαδικῆς τέχνης.

Ἡ τρίτη τέλος τεχνοτροπία εἶναι μονάχα ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν πιὸ πρωτόγονη ἐποχὴ τοῦ σκούρου γανώματος καὶ παρουσιάζει γυαλιστερὸ μαῦρο ἢ κόκκινο φόντο μετ' ἄσπρα στολίδια. Ἐὰν καὶ σύγχρονη μετὶ τῆς ἄλλης, δέχεται ἴσως εὐκολότερα τὴν ἐπίδραση τῆς Κρητικῆς πολυχρωμίας ποῦ ἀρχίζει στὴν ἐρχόμενη μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ καὶ φτάνει τόσο ἀξεπέραστη τελειότητα καὶ καλλιτεχνικὴ ἀξία. Στὴν μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ παρουσιάζεται παντοῦ ὁ τροχὸς καὶ ὁ κλειστὸς φουρνος τοῦ ἀγγειοπλάστη· εἶναι δύσκολο νὰ δρῖσομε ἀκριβῶς πότε καὶ ποῦ πρωτοφανερῶθηκαν· ὁ φουρνος πάντως εἶναι πρωτότερα στὴν Κρήτη, ἀλλὰ ἡ πρώτη Μ. Μ. ἐποχὴ εἶναι, στὴν Κνωσὸν τουλάχιστο, σχετικὰ φτωχὴ σ' εὐρήματα ἀπὸ τὴν τεράστια ἰσπεδῶση

πού έγινε στην αρχή της επόμενης για να θεμελιωθή το πρώτο παλάτι.

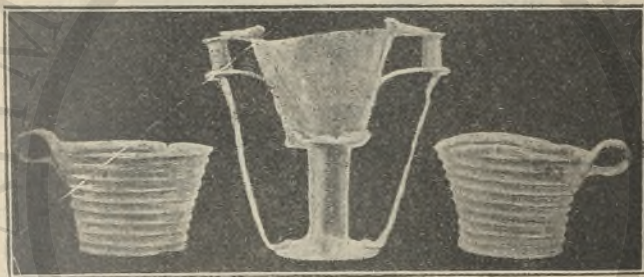
Στην Τροία ο τροχός και ο φοῦρνος παρουσιάζεται μαζί στη δεύτερη περίοδο της δεύτερης πολιτείας, ἀκριβῶς δηλ. στην αρχή της Μ. Μ. ἐποχῆς, ἀλλὰ ἡ πρώτη τους παραγωγή δὲν εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὰ προηγούμενα χεροκάμωτα, ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο χοντροκομμένη καὶ ἄσκημη: κάτι ρηχὰ στρογγυλά πιάτα μὲ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια πού φαίνεται πὼς γίνονταν γρήγορα καὶ φτηνά. Στὴν Κρήτη ἔχομε τὶς πρώτες ἀρχές της πολυχρωμίας: ἀπᾶνω στὸ γυαλιστερό κατάμαυρο φόντο, καὶ δίπλα στὸ παραδομένο ἄσπρο τῆς κιμωλίας τοῦ σχεδίου, ἔρχεται τὸ κόκκινο στὴν ἀρχὴ γιὰ λεπτομέρειες καὶ ὕστερα τὸ κίτρινο: τὸ ἄσπρο παίρνει τὸ ζεστὸ χρῶμα τῆς κρέμας καὶ οἱ συνδυασμοὶ πληθαίνουν, τὰ σχέδια ὁμῶς ξανάρχονται σὲ κάποια λιτὴ αὐστηρότητα καὶ τὰ ὑπερβολικὰ σχήματα τῆς προηγούμενης ἐποχῆς, τῆς 3ης πρωτομινωϊκῆς, ξεπέφτουν. Τὸ πλούσιο καλλιτεχνικὸ γούστο ἐκμεταλλεύεται τώρα ὅλες τὶς κληρονομίες τῶν περασμένων ἢ ἀντιγραφή τῶν πολύχρωμων πέτρινων ἀγγείων πού ἡ ἀνατολικὴ Κρήτη ἐξακολουθεῖ νὰ παράγει, γίνεται τώρα πὺρ εὐκολη καὶ πιστὴ μὲ τὰ πολλὰ χρώματα: ἡ ἀρχαϊκὴ ἀναδίωξη τῶν χαραχτῶν νεολιθικῶν σχεδίων στὸ τέλος τῆς πρωτομινωϊκῆς βρίσκει ἀντάξια ἀπομίμηση στὰ πρώτα πολύχρωμα ἀγγεῖα πού ἀντιγράφουν τὶς χαρακτιές μὲ ἀνοιχτὰ χρώματα καὶ τὰ τρυπητὰ σημάδια ἀπὸ μυτερὸ ἔργαλειο ἢ ἀπὸ τὸ νύχι τοῦ χεριοῦ μὲ πεταχτὲς πινελιές. Ἡ ἀνέγλυφη ὁμῶς διακόσμηση δὲ φεύγει ὅπως διόλου ἀπὸ τὴ μέση, ἀλλὰ ἐπιζητεῖ πλάι-πλάι μὲ τὴ ζωγραφιστὴ καὶ δημιουργεῖται ἡ πολύχρωμη πιτσιλωτὴ τεχ-

νοτροπία όπου βουλες, χαρακιές και ἀγκαθωτά δοντάκια, κ' ἐξογκώματα συναλλάζονται σ' ἀτελείωτη ποικιλία με γραμμές, φεστόνια ἢ κουκίδες, ἀνοιχτές στό σκοῦρο φόντο ἢ σκοῦρες στό ἀνοιχτό. Γιατί ἡ πολυχρωμία δὲν υἱοθέτησε ἀκόμη τὸ σκοῦρο φόντο, ἀλλὰ προήλθε ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν δύο· ἔτσι π. χ. σὲ μαύρη λουρίδα ἐπάνω στό φυσικὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ, βλέπομε ἄσπρες ἢ κίτρινες σπεῖρες και τὸ μάτι τους πάλι κόκκινο, γαλάζιο ἢ καστανό. Ἡ ἀνάγλυφη τεχνοτροπία καταλήγει τέλος στὰ μεγάλα κομπωτὰ πιθάρια ποὺ ἡ ἐπιφάνειά τους κόβεται ἀπὸ πλεχτὰ πεταχτὰ σχέδια σκοιινῶν και μεγάλους κόμπους ἀνάμεσα, ποὺ μαζί με τὰ χερούλια ποὺ εἶναι σειρὲς ἀπὸ πάνω ὡς κάτω, ἀλλὰ σὲ διαφορετικὲς θέσεις, δημιουργοῦν ἓνα πλούσιο και μεγαλόπρεπο σύνολο.

Ἡ τρίτη τέλος πηγὴ ἀπ' ὅπου ἐμπνέεται ἡ πολύχρωμη μεσομινωϊκὴ κεραμεικὴ εἶναι τὰ πρότυπα ἀπὸ πολύτιμο μέταλλο ποὺ στὴν Κρήτη δὲν εὐρέθησαν ἐξὸν ἀπὸ τὰ πρωτομινωϊκὰ τοῦ Μόχλου, γιατί και τὰ παλάτια και οἱ τάφοι εἶχαν τὸ περισσότερο λεηλατηθῆ χιλιάδες χρόνια πρὶν. Στὰ περίφημα ὅμως ποτήρια τοῦ Βαφειοῦ, στό ἀσημένιο τῶν Μυκηνῶν (Σχ.19) και σὲ ἄλλα στὴν Ἑλλάδα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Μ.Μ. ἐποχῆς, ἔχομε ὠρισμένως Κρητικὴ τεχνοτροπία κ' ἐχτέλεση, και φανταζόμεστε εὐκόλα τὰ ἄπειρα χρυσὰ και ἀσημένια σεραβίτσια τοῦ τραπεζιοῦ τῶν Μινωϊκῶν ἀρχόντων. Ἡ ἀπομίμησή τους στὸν πηλὸ τείνει σὲ ὄλο και λεπτότερα τοιχώματα και ὅσο γίνεται πιὸ καθαρὲς γωνίες στὴν ἔνωση τοῦ πάτου με αὐτά. Πολλὲς φορές τὸ χρῶμα ἀποδίνει τὸ φῶς ἢ τὴ σιὰ ποὺ προξενεῖ ἡ μεταλλικὴ ἀντανάκλαση, κ' ἔχομε ἓνα ποτήρι ἀσπροκίτρινο ἀπὸ τὴ μιὰ

μεριά και καστανόμαυρο από την άλλη αντιγράφουν πολλές φορές με χρωματιστές βούλες και τα μεταλλικά καρφιά που κολούν το χερούλι ή το λαιμό του αγγείου.

Πριν από τις μεγάλες ανασκαφές στην Κνωσό, είχαν βρεθῆ τέτοια αγγεία ιδιαίτερα στην σπηλιὰ Καμάρες όπου ήταν ιερό και τα ονόμασαν από τότε Καμαραϊκά. Η τεχνοτροπία όμως ήταν καθαρά Κνωσική και όπου άλλοι βρίσκονται είναι ή εισαγμέ-

Σχ. 19. Χρυσά ποτήρια.

να από κει ή ντόπια που τα μιμούνται. Στην δεύτερη Μ. Μ. περίοδο τα σχέδια ξεκαθαρίζονται και τα φυτικά ή ζωντανά στοιχεία σχηματοποιούνται τέλεια και υποτάσσονται στο διακοσμητικό σύνολο. Κάτι πελαργοί, γυπες, πεταλοῦδες ή σκαραβαῖοι που βρίσκονταν που και που στην 1η Μ. Μ. εξαφανίζονται ὅλως διόλου. Τα τρία ἄλλα στοιχεία που παράλαβε από την προηγούμενη ιστορική εξέλιξη ή κεραμεική, τα γραμμικά, στρογγυλά και φυσικά σχέδια, ἐνοποιούνται σὲ πλούσιο σύστημα και συναλλάζονται χωρὶς νὰ δίνουν την ἐντύπωση κανε-

νός πηδήματος (Σχ. 20). Γραμμίες και λουρίδες λοξές ή κάθετες, σπείρες, κύκλοι, ρόδακες, διπλοπέλεκκα, φύλλα και κλώνοι, φοινικιές, κισσοί και νούφαρα συμπλέκονται σε φυσικά και ανώτατα διακοσμητικά σύνολα.

Σχ. 20. Διακοσμητικά μοτίβα
της Μ. Μ. εποχής.

Στά χρώματα έχει προστεθή τὸ πορτοκαλί, τὸ καστα-
νὸ κ' ἓνα ἀριστοκρατι-
κὸ στᾶχτοχάλαζο. Ἀπὸ
τὰ πιδουνειθισμένα σχή-
ματα εἶναι τὸ ἄπλὸ
φλυτζάνι μεδξύτατη γω-
νιά στὴν ἐνωση τοῦ πά-
του, καὶ με ἄπλῆς λο-
ξῆς χρωματιστὲς λουρί-
δες στὴ μαύρη ἐπιφά-
νεια (Σχ. 21). Ἀμφιβάλ-
λει κανεὶς ἂν ποτὲ ἦπιαν
κανένα ὑγρὸ ἀπὸ τὰ ψι-
λόφλουδα σὰν τσόφλι
αὐγοῦ τοῦτα φλυτζάνια·

ἐξὸν ἀπὸ τὸ μαυρο γάνωμα, τᾶλλα χρώματα εἶναι πολὺ εὐκο-
λόσβυστα, ἰδιαίτερα τὸ ἄσπρο ποὺ βγαίνει με τὸ χέρι, ἀλλὰ
πολὺ καθαρὸ καὶ κορεσμένα. Πρέπει καλύτερα νὰ τὰ θεωρή-
σομε ἀντικείμενα ἀριστοκρατικῆς πολυτέλειας ποὺ σόλι-
ζαν τὰ πλούσια παλάτια καὶ σπίτια καὶ τὰ ἐμπορεύονταν
στὸ ἐξωτερικὸ (Μῆλο, Αἴγυπτο). Στὸ Κασὺν κοντὰ στὴ
Θήβα, ἔταν χτιζόταν ἡ μεγάλη πυραμίδα Χαδάρα στὴ
XII δυν. φαίνεται πῶς ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες ἦταν
Κρητικοὶ καὶ στὸ συνοικισμὸ ποὺ ἰδρύθηκε γύρω στὴν
πυραμίδα βρέθησαν ἀρκετὰ ἀπλότερα καὶ χρήσιμα γιὰ
τὴν καθημερινὴ ζωὴ Καμαραϊκὰ ἀγγεῖα. Στὴ Μῆλο βρί-

σκονται πλαί πλαί με όλες τις προμυκηναϊκές τεχνοτροπίες από την εποχή που τα καμπυλόγραμμα σχέδια αγωνίζονται να μπουν πλαί στα γεωμετρικά στην ντόπια όμως τεχνική δεν μπήκε κανένα άλλο χρώμα έξον από το κόκκινο ή το καστανό, που στην αρχή τονίζει μόνο μερικές λεπτομέρειες στο μαύρο σχέδιο και ύστερα γίνεται το κύριο χρώμα επάνω στο γάνωμα της επιφάνειας.

Σχ. 21.

μόνο που τώρα προσθέτουν το γιάλισμα, στην ύστερομινωική μάλιστα εποχή συναγωνίζονται οι ντόπιοι την αθρόα εισαγωγή των σχετικά ξεπεσμένων πολύχρωμων ή σκούρων Κρητικών αγγείων ξαναεφαρμόζοντας το γιάλισμα με το χέρι επάνω από το τελειωμένο σχέδιο.

Στο τέλος της 2ης Μ. Μ. εποχής παρατηρούμε μια νέα τάση που ίσως επηρεάστηκε από τη σύγχρονη τοιχογραφία : τα φύλλα και οι κλώνοι καμπυλώνονται και λυγίζουν, τα λούλουδα πέρνουν μια φυσική ασυμμετρία και όμορφάδα. 'Ο νατουραλισμός ξεμυτίζει δειλά κάτω από τη συμβατική διακόσμηση το χέρι του πρώτου που

τὸν ἔμπασε στὰ βασιλικά ἐργαστᾶσια τῆς Κνωσῆς θὰ ἦταν μεγάλου τεχνίτη· τὸ περίφημο βάζο τοῦ νούφαρου εἶναι ἡ τελειότερη συμπύκνωση τῶν δύο τεχνοτροπιῶν (σχέδιο 15). Ὁ κάλυκας ἑνὸς τεράστιου σχηματοποιημένου νούφαρου ἀποτελεῖ τὴ βύση τοῦ δοχείου, μὲ μαύρα σέπαλα καὶ μὲ μιὰ κόκκινη φλέβα ποῦ χωρίζει τὰ μαύρα φαρδιὰ πέταλα ποῦ ἀγκαλιάζουν ὅλο τοῦ

Σχ. 22. Βάζο μὲ τὸ χταπόδι.

τὸ σῶμα. Τὰ μεσιανὰ πέταλα εἶναι ἄσπρα καὶ τὸ φόντο, ποῦ φαίνεται ὅμως μόνο ψηλότερα γιατί τὰ πυκνὰ φύλλα σκεπάζουν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια πρὸς κάτω, εἶναι ζωηρὰ κόκκινο, στὴν περίπλοκη ζωφόρο ποῦ ζῶνει τὸ ἀπάνω μέρος τοῦ βάζου συμπλέκονται ἄσπροι κύκλοι σὲ κόκκινο καὶ μαύρο φόντο σχεδὸν σὰν ὀχτώσχημες Μυκηναϊκῆς ἀσπίδες καὶ στὰ διάμεσα τὸ ἕρῳ διπλοπέλεκο μισὸ ἄσπρο καὶ μισὸ κόκκινο. Τὰ ἴδια μπορεῖ νὰ παρατηρήσουμε στὸ περίφημο βάζο τοῦ χταποδιοῦ (Σχ. 22). Σὲ

ἄλλα ἀγγεῖα τὰ μυτερὰ φύλλα ποῦ ἀποτελοῦν παλιὸ διακο-
σμητικὸ μοτίβο καθὼς βγαίνουν τὸ ἓνα ἀπὸ τῆλο γίνονται
τώρα πιὸ φυσικὰ καὶ

βγαίνουν ἀπὸ ἓνα κεν-
τρικὸ κλῶνο (σχ. 23).

ἄλλοῦ λιγεράβλαστάρια
χώνονται ἀνάμεσα σὲ
σταυρωτὲς σπειρες ἢ

λοξὰ κλαδιὰ γερμίζου-
ν τὴν κύρια ἐπιφάνεια·

τέλος ὀλόκληρης φρι-
νικίας σὲ τριπλῆ ἐπα-
νάληψη (σχέδιο 17) ὑ-

ψώνει τὸ μεγαλόπρεπο
κορμὸ της καὶ τὰ ἰσό-

μετρα ἀνεμιστὰ της
κλωνάρια μὲ κάποια

ἀλύγιστη ἀκόμη ἀλλὰ
ταιριαστὴ σχηματο-

ποίηση τὸ σχέδιο ὅμως
τοῦ λουλουδιοῦ της, ἐ-

λεύτερο ξεπετάγεται μέ-
σα στοὺς καυλοὺς τῶν

φύλλων, σὰ νὰ ἰχνογραφῆθηκε σὲ τεχνικὴ ἀντιγραφή ἀπὸ
τὸ φυσικόν.

Ἡ μεγάλη καταστροφὴ καὶ τῶν δύο παλατιῶν στὸ
τέλος τῆς 2ης μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς σταμάτησε γιὰ λίγο,
ἀλλὰ γρηγόρευσε ὑστερα τὴν ἐξέλιξη τοῦ νατουραλισμοῦ,
γιατὶ ἐλάττωσε τὴ δύναμη τῆς πολύχρωμης παράδοσης.

Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ δὲν ἔφερε καμὶάν ἀλλαγὴ φυλῆς.

Σχ. 23.

ἀλλὰ ἡ τρίτη μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ ἀρχίζει μὲ σχετικὴν φτώχεια καὶ λιγώτερον λεπτὸ γοῦστο· γρήγορα ὅμως οἱ ἐξωτερικὲς σχέσεις ξαναδένονται, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ παραγωγὴ πέρνουν θετικώτερο δρόμο· οἱ ἀποθήκες τοῦ παλατιοῦ στὴν Κνωσὸ πληθαίνουν ὅσο πάνε, καὶ τεράστια πιθάρια κ' ἐγκαταστάσεις ἐτοιμάζονται γιὰ τὴν ἀποθήκεψιν καὶ τὴν μετάγγισιν τοῦ λαδιοῦ, πού γίνεται τὸ κυριότερον ἐμπόρευμα. Μεγάλοι σωροὶ ἀπὸ χοντρά ἀγγεῖα βρέθηκαν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Τὰ πιθάρια πέρνουν νέον στόλισμα· ἀντὶ γιὰ τοὺς χοντροὺς κόμπους πού συναλλάσσονται μὲ τὰ χερούλια καὶ τὰ διχτυωτὰ ἀπὸ σκοινιά, ὄλη ἡ ἐπιφάνεια, σὲ ὕψος πού φτάνει σχεδὸν τὸ 1.50 μέτρο, χωρίζεται σὲ ὀριζόντιες φαρδιὰς λουρίδες μὲ τρεῖς σειρὰς ἀπὸ μικροὺς δίσκους καὶ σὲ κάθε λουρίδα ἀνάγλυφοι κύκλοι συναλλάσσονται μὲ μακρουλά χερούλια· οἱ κύκλοι αὗτοι ἔχουν ἀνασκωτὴ κορνίζα καὶ μέσα μιὰ ὀχτάφυλλη ἢ δεκάφυλλη μαργαρίτα μὲ ἄσπρα λίγο βαθουλωτὰ πέταλα. Ἡ ἐντύπωση πού δίνουν εἶναι μεγαλόπρεπη καὶ ἀντάξια γιὰ βασιλικὰς ἀποθήκες.

Τὸ ἄλλο παλιὸ στολίδι στὰ πιθάρια, ἡ σκοῦρα βαφή πού σὰν νὰ ξεχειλίζει ἀπὸ μέσα, τρέχει σὲ ἀκανόνιστες κηλίδες ἀπὸ τὸ λαιμὸ ὡς τὴν κοιλιά, εἶχε προέλθει χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὴν ἀπομίμηση πραγματικοῦ ξεχειλισματος· στὴν ἐποχὴ τούτῃ ὅμως τοῦ νατουραλισμοῦ γίνεται σπανιώτερον κ' αὐτὸ μᾶς δείχνει τὴν συνεχισμένη ἐξέλιξιν τῆς καλαισθησίας, γιὰτὶ δὲν εἶναι πολὺ ὠραῖο. Ὁ νατουραλισμὸς τούτος δὲν εἶναι καὶ πάλι τέλεια ἀντιγραφὴ τῆς φύσης· στὶς προσαρμογὰς μάλιστα τῶν Αἰγυπτιακῶν μοτίβων τ' ἀκαμπτα κλωνιά καὶ μπουμπούκια τοῦ λωτοῦ καὶ τῆς νυμφαίας λυγίζουσι καὶ πέρνουν φυσικ-

κὴ ὄψη λουλουδιῶν τῶν δικῶν μας κλιμάτων, ὅστε δ νατουραλισμὸς ὁδηγεῖ ἐδῶ μακριὰ ἀπὸ τὴ φύση.

Ἡ πολυχρωμία ἦτανε δύσκολο νὰ συνδυαστῆ με τὸ νατουραλισμὸ· γιατί τὸ χρῶμα ποὺ χρειάζεταιαι περισσό-τερο γιὰ τὰ φυτά, τὸ πράσινο, δὲν ὑπῆρχε στὴν παλέτα τοῦ ἀγγειοπλάστη· κ' ἔτσι ξέπεσαν σιγὰ—σιγὰ καὶ τᾶλλα, καὶ αἱ τεχνίτες προτίμησαν τὴν ἀπλῆ ἀσπροκίτρινη κρέμα στὸ σκοῦρο βάθος ἢ ἔβαλαν ὅλη τους τὴν προσοχὴ στὴν ἀπόδοση τῆς γραμμῆς καὶ τοῦ σχεδίου. Ἰσῶς ἓνας λόγος ἦταν ἡ μεγάλη ἐξέλιξη ποὺ πῆραν στὸ μεταξὺ τὰ βασιλικά ἐργοστάσια φαγεντιανῆς στὴν Κνωσὸ ποὺ ἔγιναν γρήγορα τόσο ἑακουστά ὅσο τὰ Αἴγυπτιακά καὶ ποὺ προμήθευαν τὰ σκεύη τῶν πλουσίων καὶ τῶν βασιλικῶν τραπεζιῶν, ἔτσι ποὺ τὰ πήλινα ἦρθαν σὲ δευτέρη θέση κ' ἐξακολούθησαν μόνο στίς κατώτερες χρήσεις ἢ ἐκεῖ ποὺ ἡ συνήθεια τὰ εἶχε καθιερώσει σὲ ἱερατικὲς καὶ λειτουργικὲς χρήσεις. Στὴ ΝΑ. γωνία τοῦ παλατιοῦ βρέθηκε κάποιο σχετικὰ ἀνεξάρτητο χτέριο ποὺ θὰ ἦταν καθὼς φαίνεται, μικρὸ ἱερό, κέντρο λατρείας καὶ κατοικίᾳ κάποιου ἀνώτερου θρησκευτικοῦ λειτουργοῦ· σ' ἓνα ντουλάπι μέσα στὸ πάχος ἑνὸς τοίχου βρέθηκαν σωριασμένα τὸ ἓνα μέσα στ' ἄλλο κάμποσα ἀγγεῖα μικρά, σὲ ὕψος 25—30 ἐκ. καὶ ὅλα ἔχουν κρῖνους λευκοὺς ζωγραφισμένους με περίσσεια ἀπλότητα καὶ φυσικότητα σὲ συνδυασμοὺς ἀπὸ 2 ἢ 3 ἐπάνω στὴ σκοῦρα γυαλιστερὴ ἐπιφάνεια.

Ὁ κρῖνος εἶναι ἱερὸ φυτὸ ὅπως ξέρομε ἀπὸ τὴ συκνή ἀπεικόνισή του σὲ τοιχογραφίες, τὴ λαιμαριά ποὺ φορᾷε ὁ βασιλιάς με τὸ φτεροὸ τοῦ παγωνιοῦ, τὰ πολλὰ κομάτια κρῖνου ἀπὸ φαγεντιανὴ ποὺ βρέ-

θησαν στις Ιερές αποθήκες και τὰ δοχεία αὐτὰ θὰ εἶχαν κάποιον Ιερατικό προορισμό· Ἴσως τὰ πουλοῦσε ὁ Ιερέας στοὺς πιστοὺς γιὰ σπονδές ἢ γιὰ νὰ βάζουν μέσα ἅγιο μύρο. Εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα πρᾶματα ποὺ ἔχομε δλόκληρα ἀπὸ τὴ μακρονή αὐτὴ ἐποχὴ· τὰ κρῖνα ξεπετιοῦνται λιγνᾶ, περήφανα καὶ σύγκαιρα σεμνᾶ, μὲ τὰ τρυφερὰ φυλλαράκια λίγο σχηματοποιημένα

Σχ. 24.

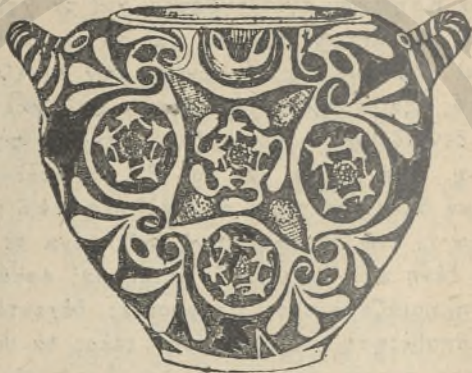
ἀκόμη σ' ὄλο τὸ μάκρος τοῦ μίσχου. Τὸ ξεστὸ λευκὸ τους χροῖμα ἔρχεται σὲ ζωηρὴν ἀντίθεση μὲ τὸ φόντο ποὺ δὲν εἶναι μαυρο, ἀλλὰ γιαλιστερό καστανὸ μὲ μελιτζανιᾶς ἢ μενεξελιᾶς ἀνταύγειες. Τὸ φόντο δὲν εἶναι σὲ κανένα βάζο ἴδιο μὲ τὸ ἄλλο καὶ παραλλάζει ἀνάλογα μὲ τὸ ψήσιμο ἢ ἀπὸ ἐσωτερικὴ ἀνάγκη νὰ μὴν βγάζουν ὁμοίομορφα πρᾶματα.

Στὸ μεταξὺ ἡ πολύχρωμη τεχντροπία ἐπιζει σὲ πολλῶν λογικῶν ἀγγεῖα καὶ σὲ παράμερες ἐπαρχιακῆς πολιτείας ἔχομε τὰ ὠραιότερα δείγματα τῆς ἀπὸ τοῦτη τὴν ἐποχὴ, ὅπως στὸ Ζάκρο καὶ τὸ Παλαίικαστρο, ὅπου τὸ βάθος εἶναι συχνὰ κοκινωπὸ ἢ κίτρινο καὶ τὰ σχέδια σὲ ἄσπρο ἢ σταχτοπράσινο φόντο καὶ μαύρα πέταλα (σχ. 24). Ἀνθρώπους καὶ ζωντανὰ ἀποκλείνει ἡ Κνωσικὴ σχολὴ ἀλλὰ ἀλλοῦ, ὅπως στὴ Μήλο, τέτοια μοτίβα κυριαρχοῦν· ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦτη χρονολογίεται τὸ γνωστὸ ἔσο καὶ ἄσκημο βάζο τῶν ψαράδων ὅπου ξερακιανᾶς, κακοσχεδιασμένες μορφές, γυμνές ἐξόν τὸ περίζωμα, κουβαλοῦν ἀπὸ δύο φάρια, ἓνα στὸ κάθε χέρι, ποὺ δὲν ἔχει οὔτε δάχτυλα, οὔτε κᾶν σχηματισμένο καρπὸ, τὸ μάτι τους εἶναι

στή μέση στὸ μάγουλο, ὁ ἓνας ἔχει μόνο ἓνα ψάρι καὶ μὲ τᾶλλο χέρι πιάνει τὴ ζώνη του ποῦ τοῦ ἔπεσε. Σὲ ἄλλα βάζα μορφές χορεύουν, πάπιες πετοῦν μεσ' ἀπὸ λουλούδια λωτοῦ ἢ πάπυρους. Ἡ διακοσμητικὴ τάση παρεξηγημένη πιά γεμίζει τὰ κενὰ μὲ φύλλα κισσοῦ, σπεῖρες, ἀστράγια, διπλοπέλεκα ἢ σταυρούς. Μόνο τὰ θαλασσινά, ψάρια μαλάκια καὶ ὄστρακα, βρῆκαν χάρη στὰ μάτια τῶν Κρητικῶν ἀγγειογράφων καὶ τὰ χταπόδια, τὰ χτένια, τὰ κοράλια, οἱ σκάροι καὶ τὰ σφουγγάρια ἀρχίζουν καὶ γεμίζουν τὶς ἐπιφάνειες τῶν ἀγγείων. Ἡ ἐξήγηση τῆς ἐξαίρεσης αὐτῆς εἶναι πολλαπλὴ καὶ τελειωτικὰ δὲν ἐδόθηκε ἀκόμη· ἴσως ὑπῆρχε θρησκευτικὴ ἀπαγόρευση. Γιὰ τᾶλλα, ἂν καὶ δὲ φαίνεται πιθανό, ἢ θεωρήθησαν ὅπως καὶ εἶναι ἀκτάλληλα γιὰ διακοσμητικὴ ἐφαρμογὴ, ἐνῶ τὰ θαλασσινά βυθισμένα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ξένη καὶ σχετικὰ ἄγνωστη καὶ καθὼς οἱ μορφές τους πλησιάζουν πρὸς τὶς φυσικὰς, δέχονται τὴν αὐθαίρετη τοποθέτηση τοῦ τεχνίτη· τέλος τὰ θαλασσινά, ἢ συχνότερη τροφὴ τοῦ νησιώτικου λαοῦ, εἶναι κοντήτερα στὸ αἶσθημα καὶ τὴν καθημερινὴ του πεῖρα. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, στὴν κατοπινὴ ἐποχῇ, ὅπου ἀρχίζει καὶ ὁ ρυθμὸς ποῦ ἄλλοτε λεγόταν ἀποκλειστικὰ Μυκιναϊκός, τὰ φυτικὰ καὶ τὰ θαλασσινά μοτίβα κυριαρχοῦν πλάι-πλάι, συνδυασμένα μὲ φανταστικὰ καὶ ξενότροπα φυτὰ καὶ ζῶα.

Στὴν ὑστερομινωϊκὴ ἐποχῇ, ἢ πολυχρωμία σδύνει σχεδὸν τελειωτικὰ δίπλα στὴν τεχνοτροπία τῆς ἀνοιχτῆς διακόσμησης στὸ σκοθρο φόνιο, παρουσιάζεται πάλι ἡ ἀντίθεση ποῦ ὅσο πᾶει καὶ κυριαρχεῖ στὴν πρώτη, τὸ ἄσπρο εἶναι θαμπότερο καὶ πιὸ ψυχρό, στὴ δευτέρη τὸ

καστανό ἢ μαύρο εἶναι παλιὰ μας γνωριμία, τὸ γιαλιστερό βερνίκι ποῦ σκέπαζε ἀργικὰ δὴν τὴν ἐπιφάνεια· ἡ ἀντοχὴ του εἶναι θαυμαστὴ καὶ ἴσως αὐτὸ νὰ τὸ ἐπέβηκε τέλος ἀποκλειστικά, καὶ ἡ σύστασή του ἄγνωστη καὶ ἀμίμητη σήμερα. Πότε ἀκριβῶς καὶ σὲ ποιῆς ἀναλογίης μὲ τὴν ἄλλη παρουσιάσθηκε στὴν ἀρχὴ ἢ δευτέρη

Σχέδιο 25. Γ'. Μεσομινωϊκὴ ἐποχὴ.

τεχνοτροπία, δὲν ξέρομε. Εἶναι νόμος τὴν ἀρχαιολογία πὼς στίς κατοικίης, ὅπου τὰ πατώματα σκουπίζονται ταχτικά καὶ τᾶχρηστα πράματα ἀπορίχονται, δὲ μᾶς σώζονται παρὰ τὰ λείψανα τῆς τελευταίας φάσης μιᾶς ἐποχῆς, ἐκεῖνα ποῦ χρησιμοποιοῦνταν πρὶν καταστροφῇ τὸ σπίτι ἢ τὸ παλάτι, καὶ τοῦτο μόνο ἂν ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ ἐγκατάλειψη εἶναι ξαφνικὴ καὶ βίαιη, ἀπὸ πόλεμο, πυρκαγιὰ κλπ. Τᾶλλα σὲ μετὰ μᾶς δίνονται ἀπὸ τοὺς τάφους ἢ τοὺς σωροὺς τὰ σπασίδια. Τέτοιοι σωροὶ βρέθησαν πολλοὶ σὲ ξερὰ πηγὰδια ποῦ καθὼς φαίνεται

ανοίχτηκαν ἐπίτηδες γιὰ νὰ δεχτοῦν, ἓνα μεγάλο γνωστό μὲ τὸνομα «Κουλούρα» στὴ δυτικὴ αὐλὴ στὴν Κνωσὸς ἄλλο κοντὰ στὰ σπίτια τῆς Κνωσός, κι' ἄλλα πολλὰ στὸ Παλαίκαстро καὶ δίπλα στὰ ἱερὰ τῆς Πετσοφᾶς καὶ τῶν σπηλιῶν. Φαίνεται πὼς ὄχι τόσο ἡ ἀνάγκη τῆς καθαριότητος, ὅσο μιὰ δεισιδαίμονη πρόληψη νὰ μὴ πεταχτοῦν (καὶ ἴσως μολεφτοῦν) τάντικείμενα ποὺ χρησίμευαν κάποτε γιὰ ἱερὴ τελετὴ, τοὺς ἔκανε νὰ τὰ θάβουν στὸ χῶμα ἀνάλογες πρόληψεις θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ βρεῖ πολλές στὰ δικά μας συνήθια καὶ χρόνια.

Ἡ μεταβατικὴ φάση τῶν δύο τεχνοτροπιῶν εἶναι τ' ἀγγεῖα ὅπου μαῦρες λουρίδες καὶ ἄλλες μὲ τὸ φυσικὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ συναλλάσσονται, μὲ τ' ἀντίθετα φυσικὰ σχέδια. Τότε ὅμως ἦταν ἐπόμενο νὰ παρατήσουν ὅλως διόλου τὸ ἄσπρο γιατί φεύγει καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὸ πλύσιμο καὶ γενικὰ τὴν ἀπρόσεχτη μεταχείριση τοῦ ἀγγείου. Κάτι ἄλλα περίεργα σπασίδια ἔχουν τὴν ἐναλλαγὴν αὐτὴ, ὅμως ὄχι μὲ τὸ ἄσπρο χρῶμα, ἀλλὰ ἀφήνοντας στὴ μαύρῃ ἀλοιφῇ κενὰ στὸ σχῆμα τοῦ σχεδίου ὅπου φαίνεται τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ.

Ὁ νατουραλισμὸς ποὺ ἐπικράτησε στὸ τέλος τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς δὲν ἦταν καὶ δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἀπόλυτος. Τὰ παλιὰ καὶ πλούσια διακοσμητικὰ σχέδια ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἀντίδραση, ξαναπῆραν τὰ διακοσμητικὰ τους καὶ ξαναμπῆκαν στὴν κεραμικὴ πλάι — πλάι μὲ τὰ δέντρα, τὰ χταπόδια ἢ τὰ φύκια. Τοῦτα πάλι, εἴτε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς γρήγορης καὶ βιομηχανικῆς παραγωγῆς, γιατί διαδόθηκαν πιά σ' ὅλο τὸ Αἴγαο, τὴν Αἴγυπτο, τὴ Συρία, τὴ δυτικὴ Μικρασία καὶ ἴσως ὡς τὴ Σικελία, εἴτε ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ τους ἀδύ-

ναμία να προσαρμοστούν στην κυρτή και διαφορότροπα περιορισμένη επιφάνεια του αγγείου (χερούλι, λαιμός, στόμιο κλ.) άρχισαν να παθαίνουν μια καινούργια ταχυγραφική μεταμόρφωση. Οί λεπτομέρειες πιά δὲν ἐχτελούνται με τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἀμέριστη προσοχὴ πού τοὺς ἀφιέρωνε ὁ Μινωϊκὸς τεχνίτης· σιγά—σιγά σχηματοποιοῦνται καὶ πέρνουν μιὰ συμβατικὴν ὄψη, τὰ πρότυπα ἀντιγράφονται χωρὶς καινούργιαν ἐπαφὴν με τὴν πραγματικότητα, καὶ πολλὲς φορὲς παρεξηγημένα, ὅπως εἶδαμε στὶς τοιχογραφίες τῆς Τίρουνας ἢ στὰ πουλιὰ τῶν αγγείων τῆς Μήλης πού προήλθαν ἀπὸ τὴν ἀντιγραφὴ ζώων σὲ μορφή γρύπα ἢ λιονταριοῦ πού τρέχουν με τὴ χαρακτηριστικὴ ἀφύσικη καὶ τόσο ἐκφραστικὴ κίνηση τῶν Κρητικῶν τοιχογραφιῶν, τὰ μπροστινὰ πόδια τεντωμένα πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ τὰ πισινὰ πίσω, καὶ πού ὁ Έβακ ὀνομάζει «πετούμενο τρέξιμο».

Ἄν οἱ τοιχογραφίες ἐπηρέασαν τὴν κεραμεικὴ στὴν ἀρχὴ τῆς ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς, πρὸς τὸ τέλος τὴν ἐπηρεάζει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, τέχνη πολὺ πῶς μακρινή της, καὶ βλέπομε τὴν ἐπιφάνεια διαιρεμένη σὲ ζῶνες ὀριζόντιες ἢ κάθετες με ζωοφόρες, τρίγλυφες, ρόδακες καὶ ἀγνέμια ἢ κυμάτια καὶ ψάρια νὰ κολυμποῦν μέσα σὲ καθονικοὺς ρόμβους ἀνάμεσα σὲ φύκια, ἄστρα ἢ διπλοπέλεκα· φυτὰ πού ἀρχίζουν σὰν καλάμια, ἐξακολουθοῦν σὰν κρίνοι καὶ καταλήγουν σὲ ρόδακες ἢ σπειρες· τὰ χλιαπὸδια πού τόσο ζωντανὰ εἶναι ξαπλωμένο στὸ περίφημο ἀγγεῖο ἀπὸ τὰ Γουρνιά καὶ φοβερίζει με τὰ μάτια καὶ τὰ πλοκάμια του ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια εἶναι ὀγλη ἓνα θαλασσινὸ τοπεῖο, γίνεται τῶρα ἓνα φτενὸ μαῦρο σῶμα ἀπ' ὅπου ξεφυτρώνουν ἰσόμετρα κουλουριασμέ-

να σκοινιά και τὸ φόντο εἶναι γεμάτο ἄλλες τέτοιες μισοὺς σπεῖρες πού σὰν νὰ ξεκόλλησαν ἀπὸ τὶς ἄλλες. Κι' ὅμως, μὲλο πού εἶναι εὐκόλο νὰ γελάσει κανεὶς γιὰ τοὺς ἀταίριαστους συνδυασμοὺς αὐτοῦ τοῦ ρυθμοῦ, ἢ δουλειὰ εἶναι πολλὲς φορές ἐξαίσιος, ἢ ἐλευτερία πού εἶχε ὁ τεχνίτης νὰ δανειστεῖ ἀπ' ἄλλες τὶς ἄλλες τέχνες, ἢ κλοῦσια παράδοση, ἢ παλιὰ ἀσβεστη χαρὰ τῆς ὠραίας γραμμῆς και τῆς στολισμένης ἐπιφάνειας, ἢ συνειδητὴ πιά προσπάθεια νὰ τῆ γεμίσει ὅλη και νὰ βρεῖ καινούργια χτυπητὰ μοτίβα μὲ τὸ χρωματικὸ πολὺ περιορισμένο μέσο του, ἢ ὄρεξη τέλος νὰ εὐχαριστήσῃ τὸ ξελεπτυσμένο, δύσκολο και παραχορτασμένο γούστο τῶν σοφῶν και ἴσως πολὺ ταξιθεμένων ἀφεντάδων, ὅλα τὸν κάνουν ἐφευρετικὸ σὲ μεγαλόπρεπα διακοσμητικὰ σχέδια.

Στὴ δευτέρη ὑστερομινωϊκὴ ἐποχὴ ξετυλίγεται στὴν Κνωσὸ και τὰ ἐργαστήριά της ὁ ἀναχτορικὸς λεγόμενος ρυθμὸς μὲ τὰ παραφορτωμένα του σχέδια, πού κρτεῖ ὅμως ἀκόμα τὴ λεπτὴ γραμμὴ και ἀποδιώχνει αὐστηρὰ τὰ ζωντανὰ μοτίβα· φαίνεται μάλιστα πὺς μιὰ ἰδιαίτερη σχολὴ ἐκεῖ εἶχε ἀναπτύξει δική της παράδοση γιὰ θαλασσινὰ σχέδια και βρέθηκαν τέτοια στὴ Μήλο, τὸν Κακόβατο τῆς Πύλος, τὴ Μυκὴνα και τὸ Βαφειό. Στάλλα μέρη τῆς Κρήτης, ἂν βγάλουμε τὴ Φαιστὸ και τὴν ἀγ. Τριάδα πού εἶχαν καταστραφῆ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς 1ης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς, ἀκμάζει ἀκόμη ἕνας ἀφελῆς νατουραλισμὸς ἢ μιὰ ξερὴ γεωμετρικὴ (Ψεῖρα, Γουρνιά) παράδοση· στὸ Ζάκρο τὰ χωνιά μὲ τὸ ζεστὸ κίτρινο χρῶμα και τὰ καστανὰ ἢ κοκινωπὰ θαλασσινὰ σχέδια ἔχουν μιὰν αἰσθησιακὴ ὁμορφιά. Στὸ Παλαικάστρο ἕνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ντόπιας κεραμεικῆς εἶναι τ' ἀνάγλυφα ζῶα, ἕνα ἢ

πολλά, ἀπὸ μέσα στὸν πάτο τοῦ δοχείου· σ' ἓνα εἶδος λε-
κάνης, κάπου διακόσια πρόβατα εἶναι ἔτσι σχηματισμένα
τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο μὲ τὸ βοσκὸ ποὺ τὰ φυλάγει ἀπὸ
τὴν ἀπέναντι ράχη. Γιὰ τὴν ἄλλη Κοήτη δὲν ὑπάρχει
δεύτερη ὑστερομινωϊκὴ ἐποχὴ παρὰ σὲ χρονικὴ συνέχεια
τῆς πρώτης. Γιὰ τὴν Κνωσὸ ὁμῶς αὐτὴ (1450—1400) ἦ-
ταν ἡ ἀνώτατη ἀκμὴ τῆς πρὶν ἀπὸ τὸ ὀριστικὸ καταρ-
κλισμα. Τὸ παλάτι ξαναδιορθώνεται σὲ νέα, πλουσιώτερα
σχέδια· τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία τῆς ἔχουν κυριαρ-
χήσει ὀριστικὰ καὶ ἐνοποιήσει ὅλο τὸ Αἰγαῖο· ὅπως χίλια
χρόνια ἀργότερα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχῇ, τὸ γοῦστο καὶ
ἡ μόδα εἶναι μία, κ' ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη γιὰ ὅλα·
σχέδια, τοιχογραφίες, ἀγγεῖα, ὑφαντά, χαλιὰ, χρυσὰ πα-
τήρια, σκυλιὰ καὶ ἄλογα ράτσας, δαχτυλίδια, σπόροι φυ-
τῶν καὶ ὄπλα. Αὐτὸ τὴν κατὰστρεψε κ' ὅλας· ἡ βιομη-
χανία χειραφετεῖται καὶ στέλνει πίσω στὴν Κρήτη φτηνό-
τερα καὶ περισσότερα πράγματα· ἡ στεριανὴ ἰδιοσυγκρα-
σία λιγότερο καλλιτεχνικὰ ξετυλιγμένη καὶ μὲ λιγότερη
ἀτόφια παράδοση, ἀφομοιώνει ἀπὸ παντοῦ πιὸ εὐκολὰ καὶ
ὑποστάζει γιὰ νὰ ὑποτάξῃ. Ἀπὸ τὴν Τροία πέρνει τὰ
σχήματα, τὸ «δέπας ἀμφικύπελλον», τὸν κἀνθαρο, τὸν
κάλυκα καὶ τῆς τὰ ξαναστέλνει πίσω στολισμένα μὲ τὰ
γιαλιστερὰ κεντήδια τῆς. Στὴν Κύπρο ποὺ κατὰ τὸ 1500
π. Χ. εἶχε πέσει στὴν ἐπίδραση τῆς Κρήτης, κ' ἔμπασε
τὸν τροχὸ καὶ τίς Μινωϊκὰς τεχνοτροπίες, στέλνει ἡ Μυ-
κήνα τὰ βάζα τῆς καὶ ἴσως εἰκόνες τῶν παλατιῶν τῆς
καὶ ἐκεῖνη μὲ ἀφέλεια ἀντιγράφει πάνω στὰ βάζα πομ-
πῆς καὶ ἄρματοδρομίες, κυνήγι καὶ πόλεμο. Τέλος οἱ Μυ-
κωναῖοι δὲν μποροῦν νὰ καταλάβουν τί νόημα ἔχει νὰ
κάνεις ἀνταλλαγὴ ἐκεῖ ποὺ μπορεῖς ν' ἀρπάξεις καὶ οἱ

ληστείες, πειρατείες και καταχτήσεις τους εξαπλώνονται σ' όλο τὸ Αἴγατο. Ἀπὸ τὸ 1400 ἡ Κνωσὸ δὲν ἔχει πιά παρὰ πρωτόγονους κατοίκους ποὺ χτίζουν πρόχειρους ξερότοιχους γιὰ νὰ διαιρέσουν σὲ πολλὰ μικρότερα ὄσα διαμερίσματα τοῦ μεγάλου παλατιοῦ μένουν ἀκόμα ὀρθά· ἡ παραγωγή της σὲ ἀγγεῖα περιορίζεται στοὺς σωροὺς τὰ σκέτα, ἄχαρα κουπάκια ἀπὸ χοντρόπηλο καὶ ἀγιάλι-στηθάστόλιστη ἐπιφάνεια, (σχ.26) ποὺ παρατάζουν ἐκτετυκιά στὰ πόδια μιᾶς μικρῆς χοντροπλασμένης πήλινης θεᾶς μὲ

Σχ. 26.

κρεμαστά μαστάρια καὶ παχιά μέση. Ποιοὶ εἶναι οἱ πρωτόγονοι αὐτοὶ ἄνθρωποι ; εἶναι ἡ λαϊκὴ τάξη ποὺ ἀνέβηκε ἀφοῦ φαγώθηκε καὶ ἔφυγε μιὰ καλὴ ὄλη ἡ ἀριστοκρατία μετὰ τὸ σδύσιμο τῆς δυναστείας ; Εἶναι οἱ ἀρπαχτικοὶ Μυκηναῖοι ποὺ ἀφίνουν τώρα τὰ πολιτισμένα ὄψη ποὺ πέρανε ὄσο ἡ Κνωσὸ ἔδινε τὸν τόνο, καὶ εἶναι τοῦτοι τὸ ἴδιο μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς ; Στὰ ἐρωτήματα τοῦτα δὲ νομίζω πῶς μπορεῖ νὰ δόσομε ἀκόμα ὀριστικὴν ἀπάντηση· οἱ Ἀγγλοὶ ἀρχαιολόγοι· θὰ ἔλεγαν ναὶ στὸ πρῶτο, οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ δικοὶ μας στὸ δεῦτερο καὶ στὸ τρίτο, ἀγαναχτισμένοι μάλιστα γιὰτὶ κακοχαρακτηρίζω τοὺς «κάρη κομόωντας». Ἡ ἀντιδιαστολὴ ὄμως τῶν Μυκηναίων ἀπὸ τοὺς ὄμηρικοὺς ἥρωες φαίνεται πιά πῶς εἶναι καιρὸς νὰ σταθῆ ἀναμφισβήτητα καὶ νὰ ἐξεταστῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ πολιτικὲς ἢ ἱστορικὲς προλήψεις.

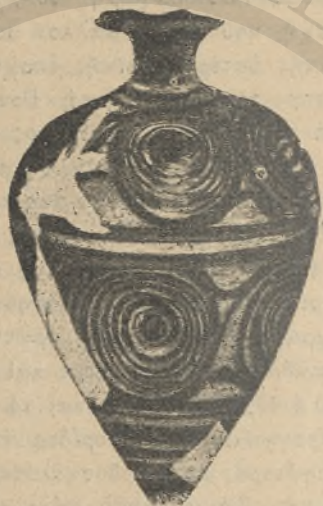
Ὅπως καὶ νᾶναι, εἶναι βέβαιο πῶς ὄ στεριανὸς πα-

λιτισμός πού κάθε άλλο ἦταν παρά ἐνιαῖος, εἶχε ὀργανωθῆ καὶ μεγαλώσει κάτω ἀπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ ἐπίδραση τῆς Κρήτης· τὰ πρῶτα δείγματα τῆς ἐπαφῆς τους, μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τοὺς κάθετους τάφους τῆς ἀκρόπολης τῆς Μυκῆνας ὅπου ἡ ἐργασία στὸ χρυσάφι, στ' ἀγγελία, τὰ κομάρια ἀπὸ τὸ σκάκι, καὶ τὸ αὐγὸ τῆς στρουθοκαμήλας τὸ στολισμένο μὲ τὰ πήλινα ψάρια τὰ κολλημένα ἀπάνω του, εἶναι ὅλα παράλληλα μὲ τὰ Κρητικὰ προϊόντα τῆς τρίτης μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς. Στὴν Κνωσὸ βρέθηκαν αὐγὰ στρουθοκαμήλας (φερόμενα φυσικὰ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο) δεμένα μὲ χρυσάφι ἀπάνω καὶ κάτω καὶ τὸ σχῆμα τους ἀντιγραμμένο σὲ ἄλλα βάζα ἀπὸ φαγεντιανή. Λίγα καμαραϊκὰ σπασίδια βρέθηκαν στὴν κατώτατη στρώση τῆς Τίρουνας. Ἀπὸ τότε, ἀπὸ τὸ τέλος δηλ. τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς, ὅλα τὰ εὑρήματα τῆς στεριανῆς Ἑλλάδας ἀντιστοιχοῦν καὶ ἀντιγράφουν τὴν Κρητικὴ παραγωγή. Ἡ ἐργασία στὰ πολύτιμα μέταλλα μᾶς ἔγινε γνωστὴ περισσότερο ἀπὸ τοὺς Ἑλλαδικούς τάφους (Βαφειό, Μυκῆνας) γιατί στὰ Κρητικὰ μέρη τῶν ἀνασκαφῶν εἶχαν γίνει ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ πολλὲς ἀρπαγὲς καὶ λεηλασίαι· πιστὰ σχεδὸν ἀντίγραφα τῶν μεταλλικῶν σχημάτων ἔχομε στὰ πήλινα Κρητικὰ ἀγγεῖα. Βέβαιον εἶναι ἀκόμα πῶς ὁ στεριανὸς πολιτισμὸς ἔζησε περισσότερο ἀπὸ τὸν Κρητικόν, πῶς πρῶτα εἰρηνικὰ καὶ ὕστερα πολεμικὰ τὸν ἔβγαλε ἀπὸ τὴ μέση, καὶ πῶς καὶ αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του καταστράφηκε ὑποταγμένος στὶς πολεμύχαρες Ἑλληνικὲς γενιές. Τί ἔκανε ὁμοίως πρὶν ἔρθει σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν Αἰγαῖο πολιτισμό; Πῶς ζοῦσαν, ποῦ κατοικοῦσαν, τί ἔτρωγαν, τί ἐπίστευαν οἱ στεριανοὶ Ἑλλαδικοὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1800 π. Χ. ; Λέω Ἑλλαδικοί

για νὰ μὴν πῶ Ἑλληνες ποὺ δὲν ἦταν. Ὁ στεριανὸς Ἑλλαδικὸς πολιτισμὸς κάπως αὐθαίρετα ἴσως, ἀλλὰ στηριγμένα, στὴν ἀρχαιολογικὴ Προφάνεια, περιλαβαίνει ὅλη τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴ Ρούμελη κι' ἀφίνει ἔξω τὴ Θεσσαλία.

Εἶναι βέβαιον πὼς ἡ προϊστορικὴ Θεσσαλία ἔζησε ἔξω ἀπὸ κάθε συνάφεια μὲ τὰ νοτιότερα μέρη, τοῦλάχιστον ὡστὴ δική της χαλκὴ ἐποχὴ, ποὺ πέφτει μᾶλλον ὕστερα παρὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς. Ὡς τότε καμιά ἐπίδραση ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο ἢ τὴ Ρούμελη δὲν τὴν ἔφτασε ἔξω ἀπὸ τὸν ὄψικόν τῆς Μῆλος κι' αὐτὸ ἀκόμα εἶναι ἀμφίβολο, γιατί ἴσως νὰ τὸν ἔφεραν ἀπὸ τὴν Ἡπειρο. Τὰ νεολιθικά της ἀγγεῖα ἀκολουθοῦν δικό τους δρόμο, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μὴ μείνῃ κατάπληχτος ἀπὸ τὴν τέλεια κατεργασία τους, τὰ λεπτὰ τοιχώματα, τὴν πλέρια ἰσορροπημένη ἀλσθησιμὴ διακόσμησις. Τὰ μονόχρωμα κι' ὄλας τῆς πρώτης λιθικῆς εἶναι φημμένα καὶ στιλβωμένα μὲ τὸ χέρι καὶ φθάνουν τὸ ἰδανικὸ πάχος τοῦ 1)2 χιλιοστοῦ, καὶ τὰ κοσμήματά τους εἶναι ζῶνες στρογγυλές καὶ λουρίδες ἐπίτηδες φημμένες παραπάνω ἢ λιγότερο, πρᾶμα δυσκολότατο καὶ γιὰ ἀναπτυγμένη τεχνική. Τὰ χαραχτὰ πάλι εἶναι βαμένα κόκκινα ἢ ἀσπρουλᾶ ἐπάνω ἀπὸ τὸν κεραμιδῆ πηλὸ καὶ τὰ ζωγραφισμένα εἶναι δυὸ εἰδῶν, ἀλλὰ μὲ κόκκινη ἢ κιτρινωπὴ ἐπιφάνεια καὶ λευκὰ θαμπὰ στολίδια, ἀπὸ ἀραιές, λοξές καὶ τεθλασμένες γραμμές, ἀλλὰ μὲ ἀσπρουλὸ ἢ κιτρινωπὸ χρῶμα ἐπάνω στὸν ἄσπρο, πρασινωπὸ ἢ κιτρινωπὸ πηλὸ καὶ κόκκινα ἢ καστανὰ ἢ σπανιότερο μαῦρα στολίδια σὲ πλουσιώτερους συνδυασμοὺς τῆς πυκνῆς τεθλασμένης γραμμῆς, ποὺ κάνει ρόμβους μὲ ἄσπρες κοκί-

δες και μέσα οδοντωτά και διχτυωτά σχέδια και ακόμη και φυλλωτά. Κάποτε μιμούνται ξύλινα πρότυπα και ίσως και μετάλλια φερμένα απ' άλλοι. Αυτό είναι μονοδική μου εικάσια, γιατί ή γωνιακή τους ένωση στη μέση της κοιλιάς είναι συνειθισμένο φαινόμενο εκεί που μιμούνται μετάλλια, και δεν μπορούμε πάλι να υποθέσο-

Σχέδ. 27. Ἄγγεϊο με σπειρες.

με τη Θεσσαλία κλεισμένη με πυκνό τείχος, ενώ παντοῦ γύρω της είχαν αρχίσει να χρησιμοποιούν τα μέταλλα. Ἡ εισαγωγή της ζωγραφιστῆς διακόσμησης ἔδραψε βέβαια τὴν τεχνική, γιατί τὰ τοιχώματα ἔδω είναι χοντρότερα και ὁ πηλὸς πιὸ ἀκάθαρτος, ἀλλὰ είναι μεγάλη πρόοδος ἢ παράλληλη εισαγωγή τῶν δύο ρυθμῶν πού δεν

προέρχονται ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον, ἀλλὰ καὶ οἱ δυὸ ἀπὸ τὰ χαραχτά, καὶ καθένας προτιμήθηκε κ' ἐξασκήθηκε ἀποκλειστικὰ σὲ ἄλλα κέντρα.

Στὴ δεύτερη λιθικὴ ἐποχὴ τῆς Θεσσαλίας ἔχομε ἄ- τελα μονόχρωμα, ἀλλὰ πολὺ μεγάλα (85 ἐκ. ψηλά) χα- ραχτά, τέλεια στυλιδωμένα, μὲ πυκνὰ στολίδια ἀπὸ παράλ- ληλες, τεθλασμένες καὶ λοξὲς γραμμῆς, ἰσοδομικὰ καὶ καγκελωτὰ σχέδια, καμπυλόγραμμα πέταλα, τόξα ἢ ἡμικυκλικὲς λουρίδες καὶ μονῆς ἑλικες ἀπὸ σπεῖρες, καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς ἐδῶ νὰ μὴ θυμηθῇ τὴν παράλληλη ἐξέ- λιξη τῶν νησιῶν καὶ τῆς Κρήτης ὅπου τὰ σκέτα γεω- μετρικὰ ἀκολούθησαν τὸ ἴδιο τὰ στρογγυλὰ σχέδια, μόνο ὅμως ζωγραφιστά, ἐνῶ στὰ χαραχτά τῆς Θεσσαλίας θὰ ἦταν πολὺ πιὸ δύσκολο. Στὰ ζωγραφιστά ἔχομε τέλος τρεῖς ρυθμούς, στὸν πρῶτο τὶς δυὸ ἀντίθετες χρωμάτω- σεις μὲ πλουσιώτατο διάκοσμο, ποὺ ἄγνωστο γιατί χα- ραχτηρίζεται ὡς βαρβαρικός. Ὁ μαϊνάνδρος καὶ ἡ σπεῖρα ποὺ χρησιμοποιοῦν, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ἀτ' ἄλλου, καὶ ἢ συνεχισμένη, σπεῖρα τὰ τοποθετοῦν ἀρκετὰ ψηλὰ στὴν ἐξελιχτικὴ πορεία τῆς διακοσμητικῆς. Μερικὰ προσω- πόμορφα ὑποβάλλουν ἓναν παραλληλισμὸ ἢ καὶ στενώτε- ρη σχέση μὲ τὴν Τροία καὶ τὰ πρῶτα Κυκλαδικά. Στὸ δεύτερο ρυθμὸ ἔχομε περίεργα κυλινδρικὰ ἀγγεῖα ἀνοι- χτά ἀπὸ πάνω κ' ἀπὸ κάτω, σὰν σκεπάσματα καντηλιοῦ, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερα, ποὺ ἴσως χρησίμευαν γιὰ στη- ρίγματα τῆς σούβλας. Ὁ πηλὸς τοὺς εἶναι κεραμιδῆς, σκεπασμένος μὲ γυαλιστερὴ κόκκινη ἀλοιφή κ' ἐπάνω ἄ- σπρα ἢ λευκοκίτρινα κοσμήματα. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο γυαλι- ζόταν μὲ τὸ χέρι στὸ τέλος, ἀφοῦ ἔμπαιναν τὰ χρώματα. Στὸν τρίτο τέλος ρυθμὸ ἔχομε κάποια πρωτόγονη πολυ-

χρωμία στὰ συνειθισμένα σφαιρικά του ἀγγεῖα μὲ τὶς δυὸ λαβές : ὁ κεραμιδῆς πηλὸς εἶναι σκεπασμένος μὲ ἄσπρη γιαλιστερὴ στιλδωμένη στρώση. Τὰ κοσμήματα εἶναι γυαλιστερά καστανὰ ἢ μαῦρα, ἢ βίση καὶ τέσσερα ἔλλειψοειδῆ σχέδια κόκκινα καὶ δυὸ γραμμῆς γύρω γύρω ἀνασηκωτὲς στὸ χρῶμα τοῦ γανώματος. Τ' ἀγγεῖα τοῦτα εἶναι θαῦμα μὲ τὸν πλοῦτο τῶν κορεσμένων χρωμάτων τους καὶ τὴν ἁρμονικὴ ἑναλλαγὴ τους. Καὶ δὲν μπορούμε νὰ μὴν ξανασκεφτοῦμε τὰ Καμαραϊκὰ μὲ τὸν ἀντίθετο χρωματισμὸ τους (μαῦρο φόντο) μεταφερόμενα σὲ μιὰ πιὸ βάρβαρη, πρωτόγονη χώρα, πιὸ χοντρά καὶ μεγάλα, μὲ λιγότερο γοῦστο, ἀλλὰ περισσότερη χαρὰ. Καὶ ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς καὶ τοῦτα προηγούνται ἄμεσα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς μονοχρωμίας καὶ τοῦ Μυκηναϊκοῦ ρυθμοῦ στὴ στεριανὴν Ἑλλάδα. Τὰ πιθάρια τέλος τῆς ἐποχῆς τούτης, σχεδὸν ἓνα μέτρο ψηλὰ μὲ ἀνασηκωτὲς λουρίδες ποῦ κόβεται ἢ κοιλιὰ καὶ τὶς συμμετρικὲς στριφογυριστὲς κορδέλες γύρω τους, τὶς στρογγυλὲς σὰ δισκάρια ρόγες καὶ τοὺς κόμπους καὶ τὰ σκοινιά, μᾶς θυμίζουν τὰ Μινωϊκὰ κελάρια καὶ μὲ μεγάλη προσπάθεια ξεκολλοῦμε τὴ σκέψη μας ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀναλογία, γιὰ τὴν ξέρομε πὼς δὲν στηρίζεται, γιὰ τὴν ὥρα τοῦλάχιστο, σὲ καμιὰ πιστοποιημένη ἐπαφή.

Ἡ χαλκὴ ἐποχὴ τῆς Θεσσαλίας παρουσιάζει γενικὰ κατώτερα καὶ βαρβαρώτερα πράγματα· ἢ σειρὰ εἶναι ἀνάποδη ἀπὸ τὴν πρὶν· πρῶτα ἔχομε τὰ ζωγραφισμένα, ὕστερα τὰ χαραχτά καὶ τελευταῖα τὰ μονόχρωμα, ποῦ ἀντιπροσωπεύουν τὸν τελειωτικὸ ξεπεσμό, πρὶν ἢ ἐπαφῆ μὲ τὴ νότια Ἑλλάδα μπάσει κ' ἐκεῖ τὸν ὁμοίομορφο Μυκηναϊκὸ ρυθμὸ (Γ. Μ. II καὶ III) σὲ ἀγγεῖα καὶ τά-

φους, χωρίς νά μπορέσει οὔτε τοῦτο νά ξαναζωντανέψει τὰ δημιουργικά της στοιχεία. Ἡ παραγωγή λοιπὸν τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία εἶναι ἀσήμαντη, καὶ εἶναι φανερό πὼς γενήθηκε ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ νότου. Γιὰ τὴν προ-Μυκηναϊκὴ χυλκὴ δὲν εἶναι τοῦτο ἔλως διόλου ἀνάμφισβήτητο. Τὰ σταχτόμαυρα χεροκάμωτα ἀκόμα ἀγγεῖα εἶναι τέλεια ψημένα καὶ στιλβωμένα σὲ σημεῖο πὸ νά φαίνονται σὰν πορσελάνη· ἡ τεχνικὴ τους θυμίζει τὸ Μινωϊκὸ ρυθμὸ, μόνο πὸ ἔχουν ἀπλᾶ γεωμετρικά κοσμήματα σὲ βρώμικο ἄσπρο χρῶμα· μερικά δὲ μως στολίζονται μόνο ἀπὸ λουρίδες ἢ σχέδια πὸ προήλθαν ἀπὸ διαφορετικὸ ψήσιμο καὶ γιάλισμα καὶ εἶδαμε πόσο δύσκολο εἶναι τοῦτο· παράλληλα μ' αὐτὰ ἔχουν ἄλλα δύο χρῶματα, ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ σταχτόμαυρο, ἄλλο στὴ μέσα καὶ ἄλλο στὴν ἔξω ἐπιφάνεια. καὶ τὰ κοσμήματα εἶναι πῖθ περίπλοκα ἀπὸ τὰ πρὶν καὶ σὲ δυὸ ἢ περισσότερα χρῶματα, ἄσπρο καὶ κόκκινο πὸ παρουσιάζεται σὲ δυὸ τρεῖς ἀπόχρωσες· ἄλλα τέλος προετοιμάζουν τὴ Μυκηναϊκὴ ἐπίδραση, ἐφαρμόζοντας τὸ θαμπόμαυρο διακοσμητικὸ σύστημα πὸ εἶναι ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ προ-μυκηναϊκοὺς ρυθμοὺς στὴν Ἑλλάδα.

Ὅσο ἀπομακρυνόμεστε ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴ Θεσσαλία, σὲ τόσο κατώτερο ἐπίπεδο πολιτισμοῦ πέφτομε. Βέβαιο εἶναι πὼς τὸ τέλος τῆς πρώτης λιθικῆς ἐποχῆς ἐσημείωσε καταστροφὴ τῶν περισσότερων κέντρων καὶ πιθανὴ φυλετικὴ μεταβολή. Στὸ τέλος τῆς δεύτερης, ὁ λαὸς πὸ μπάζει τὰ μέταλλα εἶναι ὠρισμένως ἄλλος. Ἄν ὁμοῦς τοῦτος εἶναι ὁ ἴδιος πὸ ἔμεινε καὶ στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ δέχτηκε τὰ συστήματα τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τὰ γυαλιστερά μαῦρα κοσμήματα στοὺς

ἀμφορείς καθὼς καὶ τὴν κύλικα, τὸ σκύφο καὶ τὸ Μυκηναϊκὸ «ποτήρι τῆς σαμπάνιας», καὶ ἂν πάλι ὁ λαὸς αὐτὸς εἶναι οἱ Ἀχαιοί, εἶναι δυὸ ζητήματα ποῦ οὔτε εἰναι λυμένα, οὔτε θὰ λυθοῦν ἀναγκαστικὰ μαζί.

Στὴ νότια Ἑλλάδα ὁ παλιότατος ρυθμὸς εἶναι αὐτὸς ποῦ οἱ Γερμανοὶ καὶ κατόπι τοὺς ἄλλοι οἱ ἀρχαιολόγοι ὀνόμασαν Uffirmiss. Βρίσκεται στὴν κατώτατη στρώση τῆς Τίρυνθας καὶ σ' ἔλη τὴν Ἀργολικὴ, στὸν Ὀρχομενὸ καὶ τῆ Φωκίδα· τὸ πιὸ βόρειο σύνορό του εἶναι τὸ Λιανοκλάδι. Βρίσκεται ἀκόμα καὶ στὶς Κυκλάδες, π. χ. στὴν πρώτη πολιτεία τῆς Φυλακωπῆς. Τάγγεϊα τοῦ ρυθμοῦ αὐτοῦ εἶναι χεροκάμωτα, ὁ πηλὸς ὅμως εἶναι λεπτὸς καὶ καλοκοσμισμένος, μὲ λεία ἀνοιχτοκόκκινη ἐπιφάνεια περασμένη μὲ ἀλοιφή γυαλιστερὴ καὶ μαύρη, ποῦ σὲ ἄλλα εἶναι πιὸ ἀραιὰ καὶ παίρνει διάφανο καστανὸ χροῖμα. Συνειθισμένα σχήματά του εἶναι ὁ ἀσκὸς καὶ κάτι ἄλλα μακρόστενα σὰν καράβια. Σπάνια εἶναι τᾶσπρα θαμπὰ κοσμήματα, καὶ φαίνεται δύσκολο νὰ τὸν ἐξηγήσομε ἀπὸ κάποια πρωτότερη καὶ σὰν στιγμιαία νὰ ποῦμε ἐπαφή μὲ τὸν Κρητικὸ πολιτισμὸ μὲσο τῶν Κυκλάδων, ποῦ ὠρισμένως διακόπηκε ὕστερα γιὰ αἰῶνες. Οἱ ἀναλογίαι τοὺς μὲ τὰ Καμαραϊκὰ εἶναι πολὺ μακρυνές καὶ οἱ διαφορὲς τοὺς πολὺ περισσότερες, τὰ σχήματα διαφορετικά, τὸ γάνωμα χωρὶς γυαλάδα, τὰ κοσμήματά τοὺς ποτὲ πολύχρωμα, καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μὴν εἶναι ἀτόφιο γέννημα τοῦ στεριανοῦ λαοῦ.

Ὁ δεῦτερος προμυκηναϊκὸς ρυθμὸς εἶναι πολὺ χειρότερος καὶ παρουσιάζει μὲ ἄλλην ὄψη καὶ ἀνεξάρτητα τὸν ξεπεσμὸ τῆς χαλκῆς Θεσσαλίας. Εἶναι τὰ ἀμαυρόχρωμα ἄγγεϊα, ἢ γερμανικὴ Mattmalerei. Ὁ πηλὸς τοὺς εἶναι

χλωμοκίτρινος ἢ πρασινωπὸς ἄσπρος, χοντρὸς καὶ γεμάτος ἄμμο, ὄλο πόρους, ἢ ἐπιφάνεια λεία, ἀλλὰ γλυστερή σὰ σαποῦνι. Τὰ σχήματα εἶναι πρωτόγονα, τὸ ἴδιο τὰ θαμπὰ μαῦρα γεωμετρικὰ κοσμήματα ποῦ θυμίζουσι μὲ τις κάθετὸς τοὺς διαιρέσεις, τὰ σκοινιά ποῦ ἴσως ἀρχικὰ τὰ προφύλαξαν· γιὰ ὑγρά εἶναι ὄλως διόλου ἀκατάλληλα, γιὰτὶ τρέχουσι, ἐξὸν ἂν φανταστοῦμε πὼς κρῦναν ἐκεῖ μέσα τὸ νερὸ σὰν στὰ Αἰγινήτικα κανάτια ποῦ τοὺς μοιάζουσι. Κ' ἐδῶ δὲν ἔχομε νομίζω λόγον νὰ παραδεχτοῦμε Κυκλαδικὴ ἐπίδραση, μὴ ποῦ μπορεῖ νὰ μοιάζουσι μερικὰ πρωτόγονα σχήματα, καὶ ποῦ ἡ Μῆλο ἔχει κι' αὐτὴ δικό της ἀμαυρόχρωμο ρυθμὸν, γιὰτὶ ἐκεῖνος καθὼς εἶδαμε εἶναι πολὺ πρωτότερος ἀπὸ τὴν Κρητικὴ ἐπίδραση, ποῦ ἄρχισε στὶς Κυκλάδες πολὺ νωρίτερα, παρὰ στὴ στεριά, ἐκεῖ τὴν πρώτην, ἐδῶ τὴν τρίτην μεσομινωϊκὴν ἐποχὴν, ἐνῶ ὁ ἀμαυρόχρωμος εἶναι ἀμέσως ἑποχὴν προηγούμενός της· στὸ μεταξὺ ἡ Μῆλο ἔβγαλε ἄλλους δυὸ ἢ τρεῖς καθαρὰ ντόπιους ρυθμούς, μὲ ἰδιαιτέραν πολυχρωμίαν καὶ κάποια πηγαία φλέβα μινωϊκῆς ἀφέλειας στὰ φυτικὰ καὶ ζωντανὰ σχέδια, πρᾶμα ποῦ λείπει ὀλότελα στὴ Στεριά.

Τέλος ἀπορίχομε τὴν Κυκλαδικὴν ἐπίδρασην στὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀμαυρόχρωμου στεριανοῦ ρυθμοῦ, γιὰτὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴ φανταστοῦμε πάλι νὰ κόβεται σὲ λίγον, καὶ καθέναν ν' ἀκολουθεῖ δικό του δρόμον, καὶ δὲν ὑπάρχει εὐλογία ἐξήγησιν τῆς ὑποθετικῆς αὐτῆς διακοπῆς.

Παράλληλα μ' αὐτὸν καὶ μὲ τὸ τέλος τοῦ προηγούμενου ρυθμοῦ, βρίσκονται παντοῦ στὴν Ἑλλάδα τὰ Μινωικὰ γνήσια σταχτιὰ καὶ τ' ἀποτυχημένα ἢ ἀντιγραμμένα κίτρινα, κόκκινα καὶ καστανὰ ἀγγεῖα ποῦ καθὼς εἶ-

δαμε, ἔχουν κέντρο τὴν τρίτη πολιτεία τοῦ Ὀρχομενοῦ καὶ τὴν Ἀσπίδα στὸ Ἄργος. Ἡ τεχνικὴ εἶναι τόσο διαφοροτικὴ καὶ ἡ παραγωγὴ τόσο ξενότροπη καθὼς καὶ τὰ σχήματα, ποὺ μόνον μὲ δύο φυλὰς ἢ διαφοροτικὰς κοινωνικὰς τάξεις μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἡ συνύπαρξίς τους.

Καταλύοντας καὶ τοὺς δύο ρυθμοὺς κ' ἐξαφανίζοντας καὶ τὸ Μινυκὸ ποὺ τῆς ἦταν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ξένος καὶ ἴσως ἀντιπαθητικὸς, ἔρχεται ἡ Κρητικὴ ἐπίδρασις τῆς τρίτης μεσο-καὶ δολόκληρης τῆς ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς. Τὰ μεγάλα παλάτια, τὰναχτορικὰ ἐργαστήρια γιὰ πορσελάνην καὶ πολύτιμα μέταλλα, οἱ τοιχογραφίαι, ἡ στενὴ σχέση μὲ τὴν Αἴγυπτον, ὁ πολεμικὸς κ' ἐμπορικὸς στόλος, ὁ πλοῦτος καὶ ἡ δύναμις, ἡ γνώσις καὶ ἡ πολιτικὴ πείρα ἀνοίγουν μὲ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ τὶς ἀγορὰς καὶ τὰ λιμάνια τῆς πρωτόγονης ὡς τότε Ἑλλάδας. Δὲ θὰ ξανασυζητήσομε ἐδῶ τὶς πιθανότητες ἑνὸς Κρητικοῦ ἐποικισμοῦ καὶ κατάκτησης, οὔτε τὴν ὑπόθεσιν τῶν Ἀχαιῶν καὶ τὶς ἐνδείξεις ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο, οὔτε τὴν τρίτην λογικώτερην θεωρίαν πῶς οἱ Μυκηναῖοι ἦταν οἱ παλαιοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδας ποὺ ξυπνώντας ἀπὸ τὸν προϊστορικὸν λήθαργον βρέθηκαν ἀντιμέτωποι στὸ ὀργανωμένον σύνολον τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὸν δέχτηκαν λίγον-πολύ εἰρηνικὰ, κρατώντας τὰ ριζωμένα ἀπὸ παλιὰ παράδοσιν στοιχεῖα (σπίτια, τάφους, φρούρια, ντύσιμο, γένεια, ὄπλα κλ.) καὶ ἀνίκανοι ἴσως ν' ἀφομοιώσουν τὰ πιδὸ ξελεπτυσμένα φανερώματα τῆς Κρητικῆς ἀνάπτυξης (γραφὴ, ἴσως ἑρμηνευτικὸ βᾶθος καὶ συμβολικὴ σύνθεσις). Ὅπως καὶ νᾶναι, ἡ ἐπιφάνεια ὅλη τοῦ πολιτισμοῦ τῆς εἶναι ἀπὸ τὸ 16ον αἰῶνα π. Χ. ὀλόγελα Κρητικῆ. Στ' ἀγγεῖα καθὼς εἶδαμε, ὁ

μονόχρωμος ύστερομινωϊκός ρυθμός με τὰ γιαλυστερά μαύρα κοσμήματα στὸ χαλκὸ πῆλινο ρόντο καὶ τὰ σχηματοποιημένα πιά μοτίβα, τὰ παρμένα ἀπὸ τὸ φυτικό, τὸ θαλασσινὸ καὶ τὸ γεωμετρικὸ βασίλειο ἐπεκράτησε κ' ἔγινε ὁ «κατ' ἐξοχήν» Μυκηναϊκός. Ἐν ὄψει γὰρ τὴν Κρήτη τὸ παραγιόμισμα τῆς ἐπιφάνειας με ἄσχετα μεταξὺ τους μοτίβα καὶ ἡ σοφιστεμένη ἐπεξεργασία τῶν πιὸ ἀκρότατων λεπτομερειῶν δείχνει κάποια κουρασμένη ἔνταση τῆς φαντασίας, γιὰ τοὺς πιὸ πρωτόγονους στεριανοὺς τὰ ἴδια πράγματα εἶναι ντυμένα με ἕλη τῆ λάμψη μιᾶς πρωτόφαντης πραγματικότητος, κ' ἀντιπροσωπεύουν σὲ κάθε γραμμὴ τους τὸ βουερὸ πανηγυρι τοῦ κόσμου. Κ' ἔτσι ὁ Μυκηναϊκός ρυθμός συνδυάζει τὴν ξελεπτισμένη ἐκζήτηση τοῦ ξεπεσμοῦ με τὸ πλέριο ζωικὸ ξέπασμα στὴν τέχνη μιᾶς παιδικῆς χαρᾶς γιὰ κάθε σχῆμα.

Ἡ ἀφομοίωση εἶχε γίνει τόσο τέλεια ὥστε ἡ καταστροφή τῆς Κνωσὸς δὲ σημειώνεται με καμιὰ κατάπτωση στὴν παραγωγή. Ἡ Μυκὴνα, τὸ Ἄργος, ἡ Τίρυνθα ἐξακολουθοῦν νὰ προμηθεύουν με ἀφ' ὀνία τις ἀγορᾶς δόλου τοῦ Αἰγαίου, ὡς τὴν Τροία, τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κύπρο, κ' ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος ὡς τὴ Σικελία καὶ τις Βενετικὲς παραλίες. Γιὰ δυὸ αἰῶνες (1450—1250) στέκεται ἡ τέχνη σ' ἓνα λαμπρὸ σημεῖο ἰσοροπίας· ἡ τεχνικὴ καὶ τὸ βερνίκι εἶναι ἀκόμα περίρημα, τὰ θέματα πλοῦσια, φαίνονται ἀνεξάντλητα ἀφοῦ πιά ἔλειψε καὶ ἡ Κρητικὴ ἀπαγόρευση τῶν ζωντανῶν μορφῶν. Καινούργιο μόνο δὲν προσθέτουν τίποτα, κ' αὐτὸ μιᾶς φανερώνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο σημάδι ὡς τώρα τὴ δημιουργικὴ συμβολὴ τοῦ Κρητικοῦ πνεύματος. Οὔτε πενήντα ἴσως

χρόνια δὲν ἐπερνοῦσαν χωρὶς νὰ βγεῖ ἓνα νέο τεχνικό μέσο, ν' ἀφομοιωθῇ μιὰ μακρινὴ καὶ ξενότροπη κατεργασία. Κάθε νεωτερισμὸς γίνεται τώρα «ἐξ ἀφαιρέσεως» στὸ τέλος, στὰ βάζα τῆς Ἑγκωμῆς (Κύπρο) τοῦ Κακόδατου (Πύλο) ἢ τοῦ Παλαίκαστρου, πολλές λουρίδες ἢ καὶ δλόκληρο τὸ ἀπάνω ἢ τὸ κάτω μισὸ τοῦ ἀγγείου μένουν ἄδεια ἢ γεμίζουν μὲ ἀραιὲς ἴσιες ἢ κυματιστὲς γραμμές· ἢ ἀντίθεση τοῦ κενοῦ μὲ τὸ πλέριο ἀρχίζει νὰ κἀνῃ ἐντύπωση καὶ προετοιμάζει τὸν πρωτοελληνικὸ γεωμετρικὸ ρυθμὸ, ὅπου πιά τὰ χταπόδια γίνονται γραμμῆ, τὰ λουλούδια κύκλοι καὶ κάθε μορφὴ ἀναλύεται στὰ πρῶτα συνθετικὰ τῆς ἀχνάρια. Δὲν εἶναι ζήτημα πὼς ὁ γεωμετρικὸς ρυθμὸς τοῦ 9ου καὶ τοῦ 8ου αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα κληρονόμησε πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τῆ Μυκηναϊκῆ τεχνικῆ καὶ πὼς παρασταίνει ἓνα ζύπνημα τῆς διακοσμητικῆς αἴσθησης. Τὸ ζύπνημα ὅμως αὐτὸ προήλθε Ἰσα—Ἰσα ἀπὸ τὴν ἀντίδραση ἐνάντια στὸ ἀφύσικο καὶ τερατώδικο φόρτωμα καὶ τὰ παραμυρφωμένα ζωντανὰ ἢ συνθετικὰ σύνολα. Στὸ γεωμετρικὸ ρυθμὸ ἢ ἀντίδραση αὐτὴ γίνεται συνειδητὴ ἀποκλείνοντας αὐστηρὰ κάθε σύμπλεγμα ποῦ περιέχει καὶ μιὰ κἀν θύμηση ζωντανῶν μορφῶν, καὶ πέφτει χρονικὰ στὴν ἐποχὴ ποῦ οἱ ἑλληνικὲς φυλὲς παίρνουν συνείδηση τῆς ἐθνικῆς τους ἐνότητος, καὶ ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γιὰ ν' ἀφομοιώσουν ἀργότερα μὲ τὸν τρόπο τους καὶ μὲ τὴ σειρά τους κάθε ξένη ἢ ἱστορικὴ ἐπίδραση. Οἱ παραλληλισμοὶ τοῦ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κἀνει ἀνάμεσα στὴ συνολικὴ ἐξέλιξη τῆς χελλκῆς ἐποχῆς καὶ τῆς Ἑλληνικῆς καθὼς καὶ ἢ σχεδὸν χρονολογικὴ τους ἰσότητα (3000—1200 ἢ μιὰ 1200 π. X.—500 μ. X. ἢ ἄλλη), περιέχουν πολὺ

ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ δὲν εἶναι δουλειὰ μας ἐδῶ. Ἡ μετά-
 βαση ἀπὸ τὸν ἕνα πολιτισμὸ στὸν ἄλλον δὲν εἶναι βέ-
 βαια τόσο ἀπότομη ὅσο προτιήτερα τὴν ἐφαντάζονταν,
 ἀλλὰ οἱ μεταβατικὲς μορφὲς καὶ τύποι, ὅσοι κι' ἂν εἴ-
 ναι, δὲν μποροῦν πάλι νὰ μᾶς συγκρῦψουν τὴ θεμελιακὴ
 τους διαφορὰ.

Ἐξὸν ἀπὸ τὰ ζωγραφισμένα καὶ λεπτοκαμωμένα ἀγ-
 γεια, ἔχομε σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, ἀλλὰ ἰδιαίτερα εἰς τὴν
 τελευταία, τὴ Μυκηναϊκὴ, πλῆθος ἄλλα σκέτα καὶ πιὸ
 χοντροκαμωμένα, ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὶς καθημερινὲς
 ἀνάγκες τοῦ μαγεριοῦ καὶ τῶν φτωχότερων νοικοκυριῶν.
 Ἡ ἐξέλιξις τους δὲν εἶναι τόσο καλὰ διαπιστωμένη ὅσο
 γιὰ τὰλλα καὶ ἡ χρῆσις τους δὲν ἐπιδέχεται καὶ πολλὰς
 ἀλλαγές. Μολοτούτο ὅμως μαρτυροῦν τὴ μεγάλη ἐ-
 φευρετικὴτητα καὶ προσαρμογὴ εἰς τὶς περιστάσεις τοῦ
 προϊστορικοῦ τεχνίτη καὶ χρησιμοποιοῦνται κ' ἐκεῖ ποῦ
 ἔμεῖς μεταχειριζόμεσθε μέταλλα ἢ ξύλο ἢ γιάλι. Ἐχο-
 με πλῆθος πῆλινα σχήματα, τσουκάλια, λεβέτια, τηγά-
 νια, θυμιατήρια, τρίποδες, σταμνιά, μαγκάλια, κι' ἀκό-
 μα λάμπες, κουτιά καὶ ντουλάπια, μικρὲς κονσόλες καὶ
 τραπέζια, βαρίδια τοῦ ἀργαλιῦ καὶ τοῦ ψαρέματος, σω-
 λῆνες, καὶ τέλος καλούπια γιὰ χύσιμο μετάλλινων μι-
 κρῶν καὶ μεγάλων πραγμάτων, ὅπλων, ἐργαλείων κ.τ.λ.
 Ὁ πηλὸς εἶναι ὑλικὸ φτηνὸ κ' εὐκολόδρετο καὶ τοῦ
 χρωστοῦμε μεγάλη χάρη, γιὰτὶ ἐξὸν ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ
 πράματα μᾶς διατήρησε τὰ χνάρια τῶν πιὸ φθαρτῶν καὶ
 αὐλῶν φανερωμάτων τῆς κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς
 ζωῆς τῶν Μινωικῶν ἐποχῶν, τὶς σφραγίδες καὶ τὴ γρα-
 φὴ τους.

4. Μεταλλουργία. Μικροτεχνία. Σφραγιδόπετρες.

Ἡ πρώτη χρήση τοῦ μπήκαν τὰ μέταλλα ἦταν τὰ ὄπλα καὶ τὰ ἐργαλεῖα. Παράλληλα ὅμως μ' αὐτὰ, τοῦ γιὰ κάμποσο καιρὸ βρίσκονται πλάϊ—πλάϊ μὲ τὶς πέτρινες ἀξίνες καὶ πελέκια καὶ μὲ τὶς μύτες τῶν κονταριῶν καὶ τῶν βελῶν καθὼς καὶ τὰ ξυράφια ἀπὸ ὄψιανό, τὰ μαλακὰ μέταλλα, ἀσῆμι καὶ χρυσάφι, τοῦ σχετικὰ εὐκόλα καὶ βρίσκονται καὶ δουλεύονται, χρησιμοποιήθηκαν γιὰ στολίδι καὶ γιὰ διάφορα μικροπράματα τοῦ συμπληρώνουν τὸ ρουχισμό· ζῶνες, πόρπες, καρφίτσες, παραμάνες, φουρκέτες, τσιμπιδάκια γιὰ τὴν ἀποτρίχωση κ.τ.λ. καὶ ἀκόμα γιὰ διάφορα ἀγγεῖα τοῦ γίνονται ἔτσι πολύτιμα. Πολὺ γρήγορα συνδυάστηκαν τὰ μέταλλα μὲ ἄλλα ὕλικά, τὸ ξύλο, τὶς μαλακὲς πρῶτα καὶ κατόπι τὶς σκληρὲς πέτρες (π. χ. ἀχάτη), τὸ κρύσταλλο καὶ τὸ ἔλεφαντοκόκαλο καὶ μὲ τὴ φαγεντικὴ καὶ τὴ μαδιὰ πάστα τοῦ ὀνομάζει ὁ Ὅμηρος κύανο. Συνδυασμένα μ' αὐτὰ ὄλα καὶ μεταξὺ τους, παράγουν μιὰν ἐντύπωση πολυτέλειας καὶ γραφικότητος τοῦ μόνο ἴσως ἡ Ἀραβικὴ τέχνη ἔχει φτάσει ἀπ' ὅσες ξέρομε.

Τὰ ὄπλα τοῦ μεταχειρίζονταν οἱ λαοὶ τοῦ Αἰγαίου ἦταν πολλῶν λογίων, ἀλλὰ στὴν Κρήτη τοῦλάχιστο δὲ φαίνεται νὰ ἔχουν τὴ σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀντρῶν τοῦ ἔχουν στίς περισσότερες προϊστορικὲς θέσεις. Ἀπὸ τ' ἀμυντικὰ ἢ ἀσπίδα καὶ τὸ κράνος καθὼς καὶ οἱ γκέτες τοῦ σφίγγουν τὴν κνήμη, μόνο πρὸς τὸ τέλος τῆς χαλκῆς ἐποχῆς παίρνουν καὶ μεταλλικὰ στολίδια ἢ γίνονται τέλος ὄλο ἀπὸ μέταλλο. Στὴν ἀρχὴ εἶναι ἀπὸ

δέρμα και στις πρωτόγονες μεγάλες ασπίδες φαίνεται και ή ούρά ακόμη του ζώου· τεντωμένο σέ ξύλινο πλαίσιο, τὸ ἕνα ἢ και τὰ δυὸ δέρμα:α σκεπάζουν ὅλο τὸ σῶμα και ἔχουν τόσο βάρος πὸ ὁ πολεμιστῆς τὸ κουβαλάει σὶ δεξιῖ χέρι τὴν ὥρα πὸ δὲ μάχεται. Γρήγορα ἡ ασπίδα παίρνει τὴν ὀσχημη μορφή πὸ τόσο χρησιμεύει σὰ διακοσμητικὸ μοτίβο και ἀργότερα παλασιώνεται μὲ χαλκὸ. Σ' ἕνα Μυκηναϊκὸ ἀγγεῖο βλέπομε μὴ παρέλαση πολεμιστῶν μὲ ασπίδα στρογγυλή, λίγο πλατισμένη ἀπὸ κάτω κ' ἐξωγκωμένη σὰ πλάγια, ζωγραφισμένη στα χτιὰ και γύρω κίτρινη γιὰ νὰ δείξει τὸ μεταλλινὸ σκελετό. Τέλος, ἡ μικρὴ στρογγυλὴ ασπίδα ὅλο ἀπὸ χαλκὸ φαίνεται πὸς ἦρθε σὶ Αἴγατο ἀπὸ τὴν Ἀσσυρία μὲσο τῆς Κύπρος και ἀνήκει ὠρισμένως τὸ νωρῖτερο στὴν 3η ὕστερομινωικὴ ἔποχή. Τὰ ἴδια μπορεῖ νὰ

Σχ. 28. Ἀιάγλυφο ἀγγεῖο ἀπὸ στεατίτη.

πεῖ κανεῖς καὶ γιὰ τὸ κράνος ποὺ εἶναι στὴν ἀρχὴ ἀπὸ
 πλεγμένες πέτσινες λουρίδες, στολισμένες γιὰ φοβέρα
 ὅσο καὶ γιὰ προφύλαξη μὲ δόντια ἀγριόχοιρου, καὶ κά-
 μποσα τέτοια λειασμένα καὶ τρυπημένα γιὰ τὸ ράψιμο
 βρέθηκαν σὲ πολλοὺς τάφους. Ὅπως βλέπομε στὸ περί-
 φημο ρυτὸ ἀπὸ στεατίτη τῆς 1ης ὑστερομιναιϊκῆς ποὺ βρέ-
 θηκε στὴν ἁγ. Τριάδα (βλ. σχ. 28) φοροῦσαν δερμάτινες περι-
 κεφαλαῖες καθὼς καὶ πλεχτὲς λουρίδες στοὺς γρόθους καὶ
 οἱ πυγμάχοι, ἀλλὰ ἴσως μόνο οἱ ὄριμοι ἄνδρες. Οἱ ἔ-
 φηβοὶ ἔχουν τὸ κεφάλι γυμνό. Στὰ ἐπιθετικὰ ὄπλα μπαί-
 νει ὁ χαλκὸς πολὺ νωρὶς. Ἡ σφεντόνα θὰ ἐξακολουθοῦ-
 σε νὰ χρησιμεύει· γιὰτὶ σὲ πολλοὺς τάφους βρέθηκαν πέ-
 τρινες καὶ πήλινες μπάλες, ἀλλὰ στὸ περίφημο ἀσημέ-
 νιο βάζο τῆς Μυκῆνας ποὺ εἰκονίζει μιὰ πολιορκίαν, οἱ
 πολεμιστὲς ποὺ κρατοῦν σφεντόναν εἶναι ξένοι, ἢ ἴσως
 δοῦλοι. Τὸ τόξο δὲ συνδυάζεται μὲ τὸ κουδάλλημα τῆς ἀ-
 σπίδας καὶ ὅσοι τὸ κρατοῦν εἶναι γυμνοὶ ἀπὸ ἀμυντικὰ
 ὄπλα· μύτες ἀπὸ βέλη βρέθηκαν πολλὲς ἀπλὲς καὶ διχα-
 λωτές, ἔτσι ποὺ νὰ μὴ βγαίνουν ἀπὸ τὴ σάρκα, καὶ
 στοὺς στεριανοὺς καὶ στοὺς Κρητικοὺς τάφους. Ὅταν
 εἶναι ἀρκετὰ μεγάλες, μπερδεύονται μὲ τὶς μύτες τῶν
 δοράτων. Τὸ δόρατο καὶ τὸ σπαθὶ εἶναι τὰ συνειθισμένα
 ὄπλα τοῦ ἀσπιδοφόρου ἀριστοκράτη. Τὸ σπαθὶ ὅσο πάει
 καὶ μακραίνει, ἢ λεπίδα του γίνεται δίκοπη καὶ πιὸ λε-
 πτὴ μὲ μακρουλὴ ράβδωση στὴ μιὰ ράχη· τὸ συναγωνί-
 ζεται ὅμως τὸ κοντὸ τριγωνικὸ ἐγχειρίδιο καὶ ἡ φαρδύ-
 τερη ράχη του δίνει περισσότερο ἐπίπεδο στὸν τεχνίτη
 ν' ἀναπτύξει ἐκεῖ μέσα τὶς εἰκόνες τῆς μάχης ἢ τοῦ
 κωνηγιοῦ· στὰ περίφημα χρυσοκόλλητα ἐγχειρίδια τῆς

Μυκίνας παρασταίνονται επίθεσες πολλῶν ἀντρῶν ἐνάντια σ' ἓνα λιοντάρι, ἢ ἀγριόγατες ποῦ κυνηγοῦν πουλιά με χρυσὸ σῶμα καὶ ἀσημένιες φτεροῦγες, ἐνῶ οἱ γραμμῆς τῶν ἄλλων λεπτομερειῶν εἶναι ἀπὸ μαῦρη ὕλη καὶ ὁ ποταμὸς ἀπὸ ὀξειδωμένο ἀσημι ἢ κύανο· ἢ μυτερὴ ἄκρη τοῦ ἐγχειρίδιου γεμίζει πολὺ ὠραῖα μ' ἓνα ἢ περισσότερα ζῶα ποῦ φεύγουν μετὰ τὸ γνωστὸ πετούμενο τρέξιμο. Οἱ λαβῆς τῶν σπαθιῶν αὐτῶν μετὰ ἀνάγλυφα χρυσᾶ λιοντάρια, μετὰ φολιδωτὰ κρύσταλλα ἢ τ' ἄλλα πολυτίμα ὑλικά ποῦ μεταχειρίζονται (φίλντισι, πορσελάνη) εἶναι ἀριστουργήματα καὶ μόνες τους· ὅσο οἱ γωνίες τῆς λαβῆς ἀνασηκώνονται πρὸς τὰ πίσω γὰρ νὰ στηρίζουν καλύτερα τὸ χέρι, τόσο ὑστερότερα πρέπει νὰ χρονολογήσῃ τὰ σπαθιά ἐκεῖνα. Τέλος ἓνας ὀρισμένος τύπος μακριοῦ σπαθιοῦ μετὰ μία, τρεῖς ἢ τέσσαρες ραβδώσεις στὴ ράχη φαίνεται πῶς ἀνήκει στοὺς Ἀχαιοὺς. Τέτοιοι τύποι βρέθηκαν καὶ στὸ Δέλτα τῆς Αἰγύπτου καὶ στὴν Κρήτη, ἐκεῖ σὰ λάφυρα ἀπὸ τοὺς νικημένους, ἐδῶ σὰν ὄπλα τοῦ κατακτητῆ. Ἀπὸ τὸ περίγυρο ποῦ βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο φαίνεται πῶς πέφτουν λίγο ὑστερότερα ἀπὸ τὸ 1200 π. Χ. καὶ λίγο πρὶν εἶχε παραδοθῆ ἡ Κρήτη στὰ χέρια τῶν Ἀχαιῶν. Μερικοὶ Κρητικοὶ ταυτίζοντας τὸ ροῦχο καὶ τὴν ἀρματωσιά τους μετὰ τὸ νικητῆ, κατατάχτηκαν στὸ στρατό του, ἐλπίζοντας κάποια προνόμια ἀπὸ μιὰ πιθανὴ λεηλασία τῆς Αἰγύπτου.

Περιγράφοντας τὰ Μυκηναϊκὰ σπαθιά, πέσαμε περισσότερο στὸ ἐργαστήρι τοῦ χρυσοχόου καὶ φαντάζεται κανεὶς πόση μακριὰ ἐξέλιξη βρίσκεται πίσω ἀπὸ τὴν ἐξοχὴ αὐτὴ ἐργασία. Φαινόταν στὴν ἀρχὴ πῶς τὰ περίφημα χρυσᾶ ποτήρια, οἱ προσωπίδες, οἱ ζῶνες, τὰ βρα-

χιόλια, οί χρυτές πεταλίδες και οί κορώνες ἦταν ιδιαίτερο γνώρισμα τοῦ καθαροῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ὁ θησαυρὸς τῶν τάφων τοῦ Μόχλου ἀπὸ τὴν τρίτη πρωτομινωϊκὴ ἐποχὴ φανερώνει ἀπὸ τότε μιὰ μεγάλη ἱκανότητα στὴ κατεργασία τοῦ χρυσοῦ. Τὰ λουλούδια και οί ἀλυσίδες ἀπὸ χρυσάφι (σχέδιο 2) εἶναι φιλοδουλεμένες. Στ' ἀγγεῖα, τὰ Αἰγυπτιακὰ πρότυπα ἔδωσαν κ' ἐδῶ τὴν πρώτη ὄθηση· τ' ἀπλᾶ χαλκοστάμνια τῆς Κνωσοῦς μὲ τὸ λίγο βουλιαγμένο στόμα τὰ ἀντιγράφουν. Ἡ Τροία ἔβωσε ἀπὸ νωρὶς τὸ «δέπας ἀμφικύπελλον» μὲ τὰ δυὸ ψηλά, φτενὰ σὰν κορδέλες χεροῦλια και ἡ Ἑλλάδα πρόστεσε τὸ ψηλὸ κωνικὸ πόδι· σ' ἓνα ἀγγεῖο ἀπὸ τῆ Μυκῆνις δυὸ περιστέρια σκύβουν ἀπὸ τὰ χεροῦλια νὰ πιοῦν νερό. Τὸ σφυροκοπημένο μέταλλο ἀνάδωσε σὲ ἀνάγλυφο μορφές και σχήματα και τὰ δυὸ χρυσᾶ ποτήρια τοῦ Βαχριοῦ ἀπὸ τὴν 1η Ἰ. Μ., τόσο ὅμοια στὶς ἀνάλογες εἰκόνες τους, σύλληψη ἄγριου βωδιοῦ μὲ τὸ λάζο και τὸ δίχτυ στὸ ἓνα, ἐνῶ ἐν' ἄλλο βῶδι ρίχνει μὲ τὰ κέρσα χάμω ἓναν μικρομάλλη Κρητικὸ—ἡρεμῆ βοσκὴ στὸ ἄλλο, ὅπου ὁ Κρητικὸς βοσκὸς ὁδηγεῖ ἀπ' τὸ σκοινὶ ἓνα βῶδι νὰ τὸ δέσει στὴ ρίζα μιᾶς ἐληᾶς, ἐνῶ ἄλλα τρία ζῶα πίσω του ἐρωτοτροποῦν γαλήνια μεταξὺ τους. Τὰ ποτήρια αὐτὰ ἔχουν τὴν ὑποβλητικὴ δύναμη τοῦ μεγάλου ἀριστουργήματος και τὴ λεπτὴ δουλειὰ μιᾶς κεντίστρας. Ἡ κατεργασία τους εἶναι καθαρὰ Κρητικὴ, τὰνώμαλα βράχια και οί ροζῶτοι κορμοὶ τῶν δέντρων καθὼς κι' ὁ οὐρανὸς μὲ τὰ σκόρπια ἀνεμισμένα σύνεφα δὲ θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ γίνουιν στὴν Αἴγυπτο ὅπως παρατηρεῖ ὁ Η. Hall.

Εἶδαμε πόσο ἡ ἀντιγραφὴ τῶν μετάλλινων βάζων ἐ-

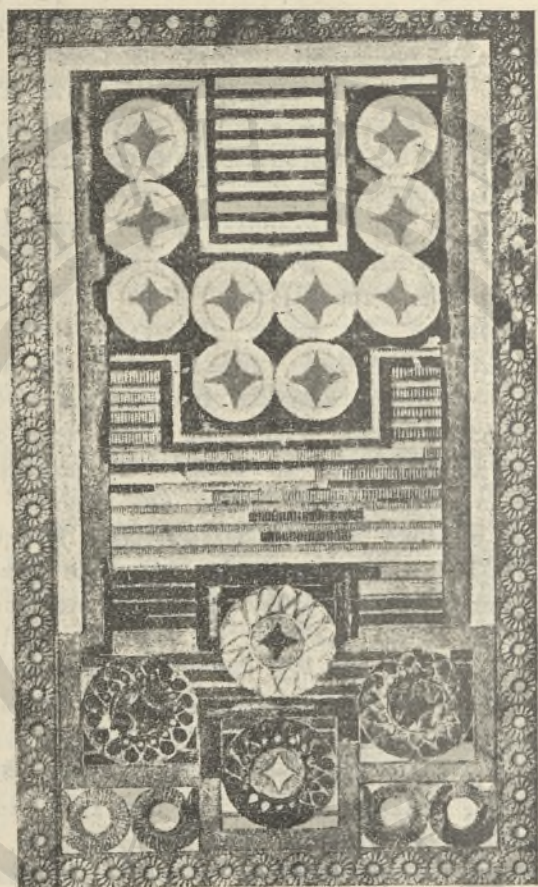
πηρέασε τὴν κεραμεικὴν. Ἄλλὰ καὶ ἀγγεῖα ἀπὸ μαλακὸ μαυρο στεατίτη ἀντιγράφουν τὶς ξεχωριστὰς θηκαρωτὰς ζῶνες ποὺ ἀποτελοῦν ἓνα μετάλλινον καὶ τὶς ἀνάγλυφες παράστασες. Τὰ δύο περίφημα ρητὰ τῆς Ἁγ. Τριάδας, τὸ ἓνα μὲ τὶς πυγμαχικὰς εἰκόνες καὶ τὴν τόσο ζωντανὴν κίνησην, τὸ ἄλλο μὲ τοὺς θεριστάδας ποὺ γυρνοῦν ἀξέγνοιαστοι καὶ τραγουδῶντας ἀπὸ τὸ χωράφι ἐνῶ ἓνας παπᾶς—ἴσως ξένος— τοὺς κουνάει γιὰ ρυθμὸν τὸ Αἴγυπτιακὸ νεῖστρο, εἶναι ἐμπνευσμένα ἀπὸ μετάλλινον πρότυπα ποὺ θ' ἀφθονοῦσαν στὴν Κρήτη τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ἀλλὰ ποὺ λείπουν σχεδὸν ὁλότελα στὶς ἀνασκαφάς.

Ὁλωσδιόλου στρογγυλά, δηλ. θεατὰ ἀπ' ὀλοῦθε μετάλλινον ἔργον, ἔχομε λίγα στὸν Αἰγαῖο πολιτισμὸν· ἓνα μολυβένιον ἀγαλματάκι ἀπὸ τὸν Κάμπο, ἓνα χάλκινον ἀπὸ τὴν Τυλισσό, δυὸ ἄλλα σὲ ξένα μουσεῖα, ἄλλα κομμάτια ἀπὸ δῶ κ' ἐκεῖ. Ἡ μεταλλουργία ἔμεινε πάντα ἀνώτατη ἴσως τεχνικὴ, ἀλλὰ δὲν ἔγινε ποτὲ τέχνη. Ἀγάλματα γενικὰ δὲν ἔχομε παρὰ τὰ Κυκλαδικὰ πέτρινα εἰδῶλια στὴν ἀρχὴν καὶ λίγα κεφάλια ποὺ ἀρχίζουσι νὰ γίνονται χαρακτηριστικὰ ὅταν ἡ ἐξέλιξις σταματᾷ ἴσως ἀπὸ Κρητικὴν ἐπίδρασιν. Τὰ πέτρινα εἰδῶλια τῶν Κυκλάδων ἀνήκουσι περισσότερο στὴν ἱστορίαν τῆς θρησκείας παρὰ τῆς τέχνης· ὁ τύπος τῆς στεατόπηγης γυναίκας μὲ τὰ χοντρὰ κρεμαστὰ μαστάρια παρασταίνει πιθανότατα τὴ γόνιμην θεὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν ζωντανῶν καὶ βρίσκειται σὲ τόσο πλατιὰ ἔκτασις, ἀπὸ τὰ πιὸ βόρεια Βαλκάνια καὶ τὴ νότια Εὐρώπη ὡς τὰ ἀκρότατα σύνορα τῆς Μικρασίας, Περσίας καὶ Συρίας, ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ πῆ κανεὶς ἀπὸ ποῦ πρωτοεγήχε· ἴσως εἶναι γενικὴ πρωτόγονη παράστασις ποὺ δημιουργεῖται αὐτόματα στὸ

νου τῶν ἀρχέγονων λαῶν. Αὐτὰ τὰ εἰδῶλια παθαίνουν
 σ' ὄλο τὸ Αἰγαῖο μιὰ πεισοδρομικὴ ἐξέλιξη καὶ τὰ πιὸ
 πηλιὰ εἶναι τὰ σχετικὰ καλύτερα. Σιγὰ σιγὰ τὰ χέρια
 καὶ τὸ κεφάλι γίνονται ἄμορφες ἀπόφυες καὶ τὸ κορμί
 μὲ τὰ πόδια σχηματίζει ἓνα στρογγυλὸν ὄγκο ὅπου μόνο
 ἡ μέση εἰσέχοντας ξεχωρίζει τὸ ἀπάνω ἀπὸ τὸ κάτω
 μέρος καὶ ὁ λαιμὸς μακραίνει ὡς πού τὸ σύνολο παίρ-
 νει ἀπάνω κάτω τὸ σχῆμα βιολιοῦ ἢ βιολοντσέλου. Τὰ
 βιολόσχημα αὐτὰ ἀγαλματάκια εἶναι πάλι ἢ στρογγυλὰ
 ἢ πλακωτὰ σὰ σανίδες καὶ εἶναι πιθανὸ στὶς ἀργότερες
 ἐποχὰς νὰ πῆραν τὴν ἀξία φυλαχτῶν. Στὴν ὑστερομι-
 νωϊκὴ ἐποχὴ ξαναπαρουσιάζονται. Στὸ μεταξὺ στὴν
 Κρήτη τὸ ἀρχικὸ τους σχῆμα ἐξελίχτηκε, παίρνοντας
 πιὸ ἀνθρώπινες ἀναλογίες καὶ μοδάτο ντύσιμο, ὄχι ὅμως
 πιά στὸ μάρμαρο, ἀλλὰ στὸν πηλὸ, καὶ ἡ κατασκευὴ
 τους ἔγινε βιομηχανία πολὺ κερδοφόρα καθὼς φαίνεται
 στὰ μέρη πού ἦταν κέντρα λατρείας, τὰ ὑπαίθρια ἱερά,
 τὶς σπηλιὰς καὶ τὰ τεμένη. Τὸ ὕψος τους δὲ φτάνει σχε-
 δὸν ποτὲ τὶς δυὸ σπιθαμὰς τὰ πιὸ συνειθισμένα εἶναι 25
 — 35 ἐκ. Στὴν Πετσαφᾶ καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Ψυχροῦ
 βρέθηκαν ἄπειρα τέτοια καὶ πολλὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ
 ὑπόλοιπα μεγάλης φωτιᾶς, ὅπου ἔριχναν τὰ ἄχρηστα καὶ
 περιττὰ πιά ἀναθήματα καὶ μὲ δικέλα ἢ φτιάρι πετοῦ-
 σαν ἔξω ἀπ' αὐτὴ ὅσα κομάτια δὲν ἐκαίγονταν γρήγορα.
 Ἄπ' ὅσα μᾶς ἔχουν ἔτσι σωθῆ, βλέπομε πὼς γίνονταν
 συχνὰ ἀπὸ δυὸ ἢ τρία χωριστὰ μέρη τὸ ἐπανωκόρμι
 μπηγόταν στὴ μέση μὲ μιὰ σουβλερὴ προεξοχή, τὸ ἴδιο
 κεφάλι στὸ λαιμὸ καὶ μιὰ στρογγυλὴ ζώνη ἀπὸ φου-
 σκωτὸ βαμένο πηλὸ ἔκρυβε τὸ ἔνωμα. Τὰ χέρια ἦταν
 συχνὰ χωριστὰ κομάτια. Στὴν Πετσαφᾶ βρέθηκαν

δυσ γνωστά ειδώλια που παραστάνουν καλύτερα τή ντυσιά, ένα γυναικειο με ψηλό πίσω γιακά, σαν κολάρο των Μεδίκων, κ' ένα ανδρικό γυμνό, με μόνο το περίζωμα και το φαρδύ κοντό έγχειρίδιο στη ζώνη. Τα ειδώλια των ζώνων μόλο που είναι κι' αυτά βιομηχανοποιημένα, έχουν τις περισσότερες φορές μιὰ φυσική χάρη, μιὰ ζωντανή θερμότητα, και ή κίνησή τους είναι πάντα σωστή, αν και οι γραμμές μπορεί ν' είναι λάθος.

Από τα άλλα υλικά που μεταχειρίζονται για εικονικές παράστασεις, σπουδαιότερα είναι το φίλντυσι και ή πορσελάνη. Το πρώτο το φέρνουν από τήν Αίγυπτο και τις Λιθυκές εκτάσεις και τα μικρά, φτενά και όρμητικά κινημένα αγαλματάκια που βρέθηκαν στο παλάτι της Κνωσός θα ήταν κρεμασμένα με χρυσή άλυσίδα από το ταβάνι. Τα μαλλιιά τους είναι από στριμένο χρυσό σύρμα και γίνονται έτσι το μακρυνό πρότυπο των χρυσελεφάντινων Έλληνικών ειδώλων. Αλλά το έλεφαντοκόκαλο κυριαρχεί ιδιαίτερα στα σκαλιστά κεντίδια ξύλινων και μετάλλινων κουτιών και όπλων, σε λαβές σιαθιών ή σκήπτρων και στις σφραγιδόπετρες, και βρέθηκε ένα μισοσκαλισμένο χαυλιόδογγο που δείχνει πως ή κατεργασία του γινόταν στον τόπο. Συνδυασμένα με το άσημι, το χρυσάφι και το κρύσταλλο, τα φίλντυσιένια πέταλα σχηματίζουν απάνω στις βασιλικές κασέλες, πλούσια κι τεχνικά διακοσμητικά σύνολα: μέσα, πολύτιμα άγγεια, χρυσαφικά, μύρα και ή κλειδαριά ασφαλίζεται με πήλινη σφραγίδα που δείχνει κάποτε από κάτω τα χνάρια του σκοινιού ή του κορδονιού. Πολλά μικρά σε άκατανόητα σχήματα φίλντυσιένια κομάτια πρέπει να εξηγηθούν έτσι σα μπηγ-

Σχ. 29. Βασιλικό σκάκι.

μένα στολίδια σὲ κουτιὰ χαμένα. Τὸ τελειότερο διακοσμητικὸ σύνολο ἀπὸ τὰ ὄλικά αὐτὰ εἶναι τὸ βασιλικὸ σκάκι ποῦ βρέθηκε στὸ ΒΑ μέρος τοῦ Παλατιοῦ καὶ ποῦ ἀποτελοῦσε ἴσως τὸ σκέπασμα μεγάλου κουτιοῦ ποῦ ἐκλείνονταν τὰ πιόνια. (Σχ.29) Ἐχει μᾶκρος 96 ἐκ. καὶ πλάτος 55 καὶ μικρότεροι ναυτίλοι ἀπὸ ἔλεφαντοκόκαλο ποῦ δὲν ἔχουν θέση στὸ σκάκι τὸ ἴδιο θὰ διακοσμοῦσαν τὶς ἄλλες πλευρὰς τοῦ κουτιοῦ. Τὸ πλάσιον εἶναι ἀπὸ φιλντισένιες μαργαρίτες καὶ τὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ συναλλαχτὰ παράλληλα κρυστάλλινα ἢ ἔλεφάντινα ραβδιὰ, χαραγμένα μὲ κάθετες γραμμές, ἴσως γιὰ περισσότερη ἀντανάκλαση· τὰ φιλντισένια ἦταν ντυμένα μὲ φύλλον χρυσοῦ καὶ τὰ κρυστάλλινα στρωμένα ἀπὸ κάτω εἴτε μὲ ἀσύμμετρον εἴτε μὲ κύκλον. Κοντὰ στὴ μιὰ στενὴ πλευρὰ εἶναι ἓνα χωρισμένο περίφραγμα μὲ 4 μεγάλους στρογγυλοὺς θυροῦς, ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἐναλλαγὴ τῶν πολυτιμῶν ὀλικῶν, καὶ κοντὰ στὴν ἄλλη 10 μικρότεροι. Μερικὰ πιόνια ποῦ βρέθηκαν ἐφαρμόζουσι ἀκριβῶς στὴς στρογγυλὰς θέσεις, καὶ φαίνεται πῶς τὸ περίφραγμα παράσταται μιὰν ἀκρόπολιν ποῦ ἔπρεπε νὰ κυρτεῖται. Ἴσως τὰ ζάρια ἔπαιζαν μέρος στὸ παιγνίδι, γιὰτὶ οἱ κύκλοι εἶναι πολὺ λίγοι ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν πολλοὺς συνδυασμοὺς· ἀλλὰ πάλι δὲν ξέρομε ἂν τὰ πιόνια ποῦ ἦταν πολλῶν λογικῶν δὲν ἔκαναν καὶ διαφορετικὰς κινήσεις. Ἀνάλογα κομμάτια βρέθηκαν καὶ κοντὰ στὴν αἴθουσαν μὲ τὶς βῆσεις καὶ σὲ ἄλλες ἱερὰς ἀποθήκας καθὼς καὶ σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς κἀθετοὺς τάφους τῆς Ἀκρόπολης, στὴ Μυκῆνα, ἂν ὅμως τοῦτο δείχνει καὶ θρησκευτικὸν προορισμὸν τοῦ παιγνιδιοῦ ἢ μόνον μιὰ ἀγαπημένη συνήθειαν, εἴμασθε ἀνίκανοι νὰ κρίνομε.

Ἡ κατασκευὴ τῆς φαγεντιανῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔγινε φαίνεται μονοπώλιο τοῦ παλατιοῦ πρὸς τὸ τέλος τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς. Ἀντιγραμμένη στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, πῆρε γρήγορα διαφορετικοὺς χρωματικούς τόνους καὶ ἀλλοιώτικο προορισμό. Χρησίμειε καθὼς εἶδαμε ἀκόμα καὶ σὲ συνθετικὴ διακόσμηση τῶν τοίχων (βλ. σχ. 30) καὶ βοήθησε τὸν ξεπεσμό τῆς κεραμεικῆς. Στὰ πο-

Σχ. 30. Πλάκα ἀπὸ χρωματιστὴ πορσελάνη ποὺ ποριστάνει θελεκτικὸ ἀγρίμι μὲ τὰ μικρὰ του.

λύτιμα βαζάκια ἀπὸ πορσελάνη ποὺ περιέχουν τὰ μύρα τῆς ἀφιέρωσης, τὸ χερούλι ἢ τὸ πόδι εἶναι χρυσό. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ σκαρφαλῶνει κάποτε ἓνα ψιλὸ χρυσὸ κλωνί ἀγριοτριανταφυλλιάς· χωροῦν λίγο περισσότερο ἀπὸ μιὰ δαχτυλήτρα. Τὰ χρώματα εἶναι πρασινωπὸ λευκὸ ὡς τὸ γαλάζιο γιὰ φόντο μὲ κίτρινες, καφετιῆς ἢ σκουρῆς κόκινες διακόσμησεις καὶ ἢ γιαιάδα τῶν

ἀγγείων καὶ τῶν πλακῶν ἔχει κάποια μαλακὴ τρυφερότητα. Μιὰ τολμηρὴ καινοτομία ποὺ δείχνει τὴ στενὴ οἰκειότητα τῆς θρησκείας μὲ τὴ ζωὴ, εἶναι τὸ μικρὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς μὲ τὰ φίδια, ποὺ εἶναι ὅλη καμωμένη ἀπὸ πορσελάνη, καθὼς καὶ οἱ πιστὲς καὶ οἱ ἀναθηματικὲς φοῦστες καὶ τὰ πολλὰ χελιδονόψαρα καὶ κοχύλια ποὺ τῆς ἦταν ἀφιερωμένα καὶ ποὺ εἶναι ἀδύνατο δίπλα στὴ θρησκευτικὴ τους σημασία, νὰ μὴν ἔκαναν καὶ τὴν ἐντύπωση τοῦ κοσμικοῦ κομψοτεχνήματος. Ἡ θεὰ μὲ τὰ φίδια εἶναι στὸ εἶδος τῆς μικροσκοπικῆ ἀριστουργημα καὶ ἡ ζωντανὴ οἰκεία μειλίχια ἔκφρασή της καθὼς κρατεῖ στὸ κάθε χέρι τὴν οὐρὰ ἢ τὸ κεφάλι ἑνὸς φιδιοῦ, ἐνῶ τὸ ἄλλο ἀποτελεῖ τὴ ζώνη της καὶ τὸ τρίτο ἀνεβαίνει πίσω ἀπὸ τοὺς ὤμους της καὶ σηκώνει τὸ κεφάλι στὴν τιάρα ποὺ τὴ σιφανώνει, προσθέτει μεγαλοπρέπεια περίεργη στὸ μικρὸ τῆς ἀνάστημα (28 ἐκ.) Φαντάζεται κανεὶς εὐκόλα τὴ δεισιδαίμονα κατάπληξη τῶν ἐργατῶν στὴν ἀνασκαφὴ ὅταν δίπλα στὰ εὐκολόσπαστα τοῦτα καλλιτεχνήματα καὶ ξεπερνώντας τα στὸ ὕψος βρέθηκε ὁ μαρμάρινος ἀσπρόσταχτος φλεβωτὸς σταυρὸς σὲ ὀρθόδοξο ἰσόσκελο σχῆμα, ποὺ ὁ Ἔβανς τοποθετεῖ ὑποθετικὰ στὸ κέντρο τοῦ ἱεροῦ.

Εἶναι σχεδὸν βέβαιον πὼς ἡ φαγεντιανὴ ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἐξαγωγικὰ προϊόντα τῆς Κνωσοῦ καὶ πὼς τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ συγκρότημα τοῦ παλατιοῦ τὴν εἶχε περιφρουρήσει μὲ προνόμια καὶ κανένας ἄλλος τόπος δὲν τὴν ἔφτανε στὸ Αἴγαῖο. Τεχνικὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτιακὴ ἀπὸ τὴν πάστα καὶ τὸν ἐλαφρότερο χρωματισμὸ στὸ γαλάζιο καὶ τὸ πράσινο, ἀλλὰ ἡ γυαλάδα καὶ ἡ λεπτότη της εἶναι τὸ ἴδιον ἐξαισία,

Οἱ σφραγιδοπέτρες ἔχουν δλόκληρη δική τους ἱστορία. Τὰ σχήματα ἔρχονται στή μόδα καὶ περνοῦν κάθε φορά ἀνάλογα μὲ τὶς ξένες ἐπίδρασεις καὶ μὲ τὴν τοπική πολιτική κυριαρχία. Τὰ σχέδια καὶ ἡ τεχνική τους σχετίζονται μὲ τὴ γλυπτική ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ μὲ τὴν τέχνη καὶ τὸν τρόπο τοῦ γραψίματος ἀπὸ τὴν ἄλλη. Στὴν ἀρχὴ ἔχομε σφραγίδες σὲ σχῆμα καμπάνας ἢ κώνου μὲ πιάσιμο σὰν κουμπὶ στὴ κορυφή καὶ μὲ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις ποὺ δείχνουν φανερά καὶ χωρὶς συμβολισμό τὸ σκοπὸ τῆς σύνθεσής τους. Τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ σύστημα ἔχει πολλὲς ἀναλογίες μὲ ἓνα εἶδος πρώτης γραφῆς ἀπ' ὅπου ξετυλίχτηκαν τὰ ἱερογλυφικά τῆς Κρήτης. Ὡς γιὰ τὴν τέχνη τους ἄλλα εἶναι πρὸ πρωτόγονα καὶ ἄλλα ξεχωρίζονται ἀπὸ κάποια στρογγυλότητα στὶς γραμμὲς καὶ μιὰ ζουμερὴ αἰσθησιακὴ χάρη. Ἡ σύνθεση φυσικὰ ὑποχωρεῖ μπροστὰ στο σκοπὸ τῆς νοητικῆς ἐκδήλωσης, ἀλλὰ κ' ἔτσι πάλι ἀφήνει ἡ συνάθροιση τῶν συμβόλων κάποια αἰσθητικὴ χαρὰ στὸ θεατὴ, μὲλο ποὺ δὲν καταλαβαίνει τὸ νόημά τους. Σπάνια μένει ἄδειο κανένα σημαντικὸ μέρος τῆς ἐπιφάνειας.

Παράλληλα μὲ τὶς πρώτες αὐτὲς σφραγίδες ἔχομε τὶς πρισματικές, ἐνῶ οἱ αὐγουλωτές ἢ σὲ σχῆμα φακοῦ ἢ κουμπισοῦ ἔρχονται ἀργότερα καὶ οἱ τελευταῖες εἶναι φανερά παρμένες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Στὸ τέλος τῆς πρωτομινωϊκῆς καὶ τὸ μισὸ τῆς μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς κυριαρχοῦν οἱ μαλακὲς πέτρες καὶ ἰδιαίτερα ὁ στεατίτης καὶ τὸ ἐλεφαντοκόκαλο. Ἀργότερα μὲ τὴν τελειοποίηση τῆς τεχνικῆς οἱ σκληρὲς σὰν τὸν ἀχάτη, τὸν ἱασπι, τὸ λιπαρίτη, ἀμέθυστο, κ. λ. π. πέρνουν τὴν πρώτη θέση καὶ χωρίζεται ἀρκετὰ καθαρὰ ἡ τέχνη ἀπὸ τὴ

δουλειά : ὅσα μοτίβα ἐπιδέχονται μιὰ μεταφορὰ νὰ ποῦ-
 με σ' ἐντελῶς ζωγραφικὸ δούλεμα περνοῦν καὶ στὶς δα-
 χτυλιδόπετρες ποὺ ἔχουν τὸ διπλὸ προορισμὸ τοῦ στο-
 λισμοῦ καὶ τῆς δουλειᾶς καὶ πέρνουν, ἂν δὲν τὸν εἶχαν
 ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἠρησκευτικὸ χαραχτήρα. Τὰ ζῶα εἶναι κ'
 ἐδῶ πιὸ συχνὰ καὶ πιὸ φυσικὰ ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες ἢ
 θεῖες μορφές. Ἔτσι βλέπομε σὲ πολλὰς τῆ μεγάλης θη-
 λυκῆ θεᾶ καθισμένη στὴ σκιὰ ἐνὸς δέντρου νὰ δέχεται
 τὴν πολυσέβαστη λατρεία ἐνὸς πιστοῦ, ἢ νὰ στέκει σὲ
 βράχο ἀνάμεσα σὲ δυὸ λιοντάρια, ἐλάφια ἢ ἀγρίμια, ἢ
 πάλι νὰ συνδυάζεται μὲ τὸ ἱερὸ διπλοπέλεκτο, τὸν ἥλιο,
 τὴν ἀσπίδα κ.λ. ἄλλοτε πιστοὺς ποὺ χορεύουν σὲ ὀρ-
 γιαστικὴ ἔκσταση, κόβουν τοὺς καρποὺς ἐνὸς ἱεροῦ δέν-
 τρου ἢ κρατοῦν ἀνάποδα κανένα σφαχτό. Ἄλλοι οἱ
 σκηνῆς εἶναι ὅλως διόλου φυσικές, λεοντάρια κυνηγοῦν
 κατσίκες ἢ γελᾶδια ἢ βώδια τρέχουν σὰ σὲ ἀγῶνες. Ἀπὸ
 τὶς πέτρες ἢ τεχνικὴ μεταφέρθηκε στὸ μέταλλο καὶ οἱ
 καλύτερες δαχτυλιδόπετρες ἀπὸ τὴ Μυκῆνα εἶναι χρυ-
 σές

Ἄπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τάπλα σήματα ποὺ δείχνουν
 μονάχῃ συμβολικὰ τὸν κάτοχο μιᾶς ἐπιχείρησης ἰσορ-
 ροποῦν γιὰ λίγον καιρὸ μὲ πλούσιες καὶ διακοσμητικὰς
 συνθέσεις, ὅχι κατώτερες ἀπὸ τ' ἀραβικὰ συμπλέγματα
 στοὺς τοίχους τῶν τζαμιῶν καὶ τὰ σημάδια τοὺς συμ-
 πίπτουν ὅσο πᾶν περισσότερο μὲ τὸ ἱερογλυφικὸ σύστη-
 μα. Μιὰ μακριὰ σφραγίδα σὰν πρίσμα γραμμῆν καὶ
 ἀπὸ τὶς τέσσαρες μεγάλες πλευρὰς μπορούσε μάλιστα
 ν' ἄχει ἀρκετὸ περιεχόμενον, σχεδὸν σὰ γράμμα. Ὅταν
 ὅμως τὸ γραμμικὸ σύστημα ἐπιβάλλεται καὶ καταργεῖ
 τὸ ἱερογλυφικόν, εἶναι πιά ὅλως διόλου ἀκατάλληλο γιὰ

διακοσμητικούς σκοπούς και ξεπέφτει κι' από τις σφραγιίδες. Αὐτὲς διαδίδονται ὅσο πάει και στοὺς ἰδιῶτες, ἐμπόρους και βιομηχάνους, ἀκόμα και ἀπλοὺς τεχνίτες σάν προσωπικά ἐμβλήματα και συμφέρει νὰ μὴ μπερδεύονται μεταξύ τους και νὰ μὴ ἀντιγράφονται εὐκόλα.

Στὴν τάση αὐτὴ πρέπει ν' ἀποδώσομε τὴν ἐξαιρετικὰ πλούσια συλλογὴ ἀπὸ πῆλινα ἀποτυπώματα ποὺ βρέθηκαν ὅλα μαζί σὲ μία κάμαρα τοῦ μεγαλύτερου σπιτιοῦ στὴν κάτω πολιτεία τοῦ Ζάκρου. Ἀνάμεσα στὰ 500 σχεδὸν ἀποτυπώματα ἦταν 137 ξεκαθαρισμένα ἀλλοιώτικα σχέδια· τὰ περισσότερα τερατώδικες μορφές, γυναίκα μὲ κεφάλι και φτερὰ ἀετοῦ, ἄντρας μὲ φτερὰ και καπούλια τράγου, λεοντάρια μὲ φτεροῦγες και πόδια πουλιῶν, σφίγγες και ἄλλα. Ἡ τερατωδία μεγαλώνει ἐκεῖ ποὺ ἀντὶ γιὰ κεφάλι ὑπάρχει μόνο μιὰ σκούφια ἢ τὰ διπλοπέλεκα καταλήγουν σὲ ἀνθήμια, τ' αὐτιὰ σὲ κεφάλια πουλιῶν, οἱ ἄκρες μιᾶς φοινικιάς σὲ μάσκες βωδιῶν και χίλια δυὸ ἄλλα. Δὲν πρέπει βέβαια νὰ ὑποθέσομε πῶς ὅλα αὐτὰ τὰ τέρατα εἶχαν θέση στὸ μυθολογικὸν Ὀλυμποτῶν Κρητικῶν, ἀλλὰ πῶς ἀντιπροσωπεύουν μονάχα μιὰν ἀτομικὴ προσπάθεια τοῦ τεχνίτη νὰ διαφοροποιήσει τοὺς τύπους ἔτσι ποὺ νὰ μὴ μπεροῦν ν' ἀντιγραφοῦν· ὕστερα ἀπὸ λίγες φορές ἕνας τύπος καταντοῦσε ἄχρηστος. Στὴν Κνωσὸ βρέθηκε τὸ ἀντιγραμμένο καλοῦπι μιᾶς σφραγίδας δίπλα στὴν πρωτότυπη, γι' αὐτὸ σὲ πολλὲς ἔχομε δίπλα στὴν παράσταση και τὴ μονογραφία τοῦ ἰδιοκτήτη στὸ γραμμικὸ πιὰ σύστημα σάν ἐπικυρωτικὴ ὑπογραφή. Τὸ περίεργον εἶναι πῶς μέσα στὰ τόσα ἀποτυπώματα στὸ Ζάκρο δὲ βρέθηκε κανενὸς ἢ πρωτότυπη σφραγιίδα.

Πολλὲς σφραγιίδες στὴν Κνωσὸ δείχνουν μὲ τίς πα-

ραστάσεις τους σε ποιόν ανήκουν· άλλες έχουν τὸν θρόνο μὲ τὸ σκήπτρο δείχνοντας πὼς τὰ προϊόντα τοῦ βουλώνουν εἶναι ἀπὸ τὶς βασιλικὲς ἀποθήκες, άλλες ἕνα στάχυ, ἕνα κοιπί, ἕνα «σῆμα ἀνδρός» εἶναι δηλ. βουλοκέρια σὲ ἀπογραφὲς δούλων· ἄλλος (ἴσως ὕφαντῆς) ἔχει μὴν ἀράχνη· ἄλλος, στὸ Μιλατο, συνδυάζει τὸ ἄνθος τῆς ζαφορᾶς μὲ τὸ κοχύλι τῆς πορφύρας γιὰ νὰ μᾶς δείξει πὼς ἔκανε καὶ τὶς δυὸ δουλειές. Διάφορα ἐργαλεῖα, σφυρί, σπαστήρι κλπ. φανερώνουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐργάτη.

Δίπλα στὶς ἀπλὲς σχετικὰ αὐτὲς σφραγιδοπέτρες ἀπὸ στεατίτη ἢ άλλες φτηνὲς πέτρες, ἔχομε τὶς πολυτελεῖς δαχτυλιδόπετρες ἀπὸ μαλαχίτη, λιπαρίτη, ἀγάτη κ.λ.π. καθὼς καὶ τὶς χρυσὲς ποὺ δείχνουν σὲ μικρογραφία ὄλη τὴν τέχνη τοῦ χρυσοχοῦ καὶ τοῦ γλύπτη. Ὅπως καὶ στᾶλλα ἐπίπεδα ἢ βιομηχανία καὶ ἡ φτηνὴ παραγωγὴ συμβαδίζουν μὲ τὴ δύσκολη τέχνη. Ἐτούτη ἐπηρεάζει τὴ πλήθεια παραγωγὴ καὶ δέχεται ἐπίδρασες ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη τέχνη τῶν χρυσῶν ποτηριῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν, ἔτσι ποὺ στὴν τελευταία ἐποχὴ ἔχομε καὶ παράστασες πύργων καὶ ρόδακες μὲ τρίγλυφους σὲ σφραγίδες. Ὁ ξεπεσμὸς φανερῶνεται κι' ἐδῶ μὲ πιδὸ ἀδειανὲς ἢ πιδὸ ἀσυνάρτητες εἰκόνες καὶ μὲ κατάπτωση τῆς τεχνικῆς ἰκανότητος. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅμως δυσκολώτερο νὰ τὸ κρίνομε γιὰτὶ δὲν κατέχομε τὸ κλειδί τῆς σημασίας τους. Ὅταν ἀπὸ τεχνικὴ ἀπύψη μελετηθοῦν καλύτερα θὰ δοῦμε πὼς στὶς σφραγίδες, ἰδιαίτερα τοῦ Ζάκρου καὶ τῆς Ἄν. Κρήτης παρουσιάζεται κάποια ξεχωριστὴ μέθοδος ποὺ ὕστερα ξεπλώνεται καὶ στὴν ἄλλη Κρήτη καὶ στὴ Στεριά. Οἱ καμπύλες καὶ οἱ ἄρμοι τοῦ σώματος ἀ-

ποδίνονται με περίεργο τρόπο, στερέοτυπο· τὰ μέλη εἶ-
 ναι σὰν ἐργαλεῖα, οἱ κλείδωσες σὰν στρογγυλὰ σφαιρι-
 κὰ κουμπιά. Ἴσως θὰ μπορούσαν ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐνδεί-
 ξεις νὰ βρεθοῦν τὰ πρῶτα χνάρια μιᾶς ὀρισμένης σχο-
 λῆς ποὺ ἐπηρέασε ὅλους τοὺς τεχνίτες τῆς ἐποχῆς τους.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Κοινωνικές και πνευματικές εκδήλωσες.

Ἄφου ἐπιθεωρήσαμε ὅσο μπορούσαμε συντομότερα τὸ ἄπειρο ὕλικὸ πὺ μᾶς ἔδωσαν κ' ἐξακολουθοῦν νὰ μᾶς δίνουν οἱ ἀνασκαφῆς στὰ προελληνικὰ κέντρα τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ, μᾶς μένει νὰ ἐκφράσομε μὲ λίγα λόγια τὴ συνολικὴ εἰκόνα πὺ βγαίνει ἀπ' αὐτὰ ὅσο γιὰ τῆς ἐκδήλωσες ἐκεῖνες τῆς ζωῆς πὺ δὲν ἀφήνουν ἄμεσα χεροπιαστὰ σημάδια. Κι' αὐτῆς πάλι τῆς διαίρου- με σὲ τρία :

1. Παραγωγή κ' ἐμπόριο.

Οἱ Αἰγαῖοι ἐκμεταλλεύτηκαν τὴ φύση ὅσο πλουσιώ- τερα μπορούσαν. Στὴν ἀρχὴ κυνηγοῦν καὶ ψαρεύουν καὶ συγκομίζουσι ὄλους τοὺς ἀκαλλιέργητους καρπούς· ἐλά- φια, ζαρκάδια, λαγοί, ἀγριογούρουνα εἶναι τὸ συνει- θισμένο τους κρέας, τὸ κρητικὸ ἀγριοκάτσι, τὸ ἀγρί- μι ὅπως τὸ λένε σήμερα, παρασταίνεται συχνότερα ἀπ' ὄλα τὰ ζῶα σὲ ὄλες τῆς στάσεις. Πότε κυνηγημένο ἀπὸ σκυλιὰ τρέχει μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ κίνηση, πότε δυὸ ἀγρίμια ἀντικρίζονται μὲ τὴν ἱερατικὴ ἐπίσημη στάση ἀπὸ τῆς δυὸ μεριῆς μιᾶς κολόνας ἢ μιᾶς θεᾶς, πότε θη- λάξει τὰ μικρά του καὶ γυρίζει πίσω νὰ τὰ κυττάξῃ μὲ

ἄφραστη τρυφεράδα καὶ ἔγνοια. Ἴσως ὅταν ἔγινε ἱερό ζῶο, ἔπαψαν πιά νὰ τὸ σκοτόνουν. Λιθρίνια, χελιδονόψαρα, σκάρτοι, κέφαλοι, χταπόδια, σουπιές, στρείδια, καθούρια καὶ χτένια τρέφουν τὸ φτωχὸ λαὸ καὶ τοὺς ἀρχόντους· τὰ διάφορα κοχύλια καὶ ὄστρακα γίνονται ἀντικείμενα γιὰ τὴν καθημερινὴν χρῆση, εἰ τρίτωνες χρησιμεύουν γιὰ σάλπιγγες τοῦ βοσκοῦ ὡς τὰ σήμερα, καὶ πολλὲς φορές βαμμένα, στολισμένα, καταντοῦν κομψοτεχνήματα ἢ στρώση γιὰ τὸ πάτωμα. Ψαροκόκαλα βρέθησαν καὶ σῆνα μεγάλο πιθάρι στὰ νότια τοῦ παλατιοῦ καὶ φαίνεται πῶς ἀποθήκευαν καπνιστὰ ψάρια.

Ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἔμως ἐποχὴ ἀρχίζει ἡ καλλιέργεια καὶ πρὶν ἀπ' αὐτὴ τὸ μπόλιασμα τῶν ἄγριων δέντρων. Ὅταν ὕστερα ἀναπτύχτηκαν οἱ μεγάλες πολιτείες φανταζόμαστε πολὺ καλὰ προστατευτικούς περιορισμούς γιὰ τὸ κυνήγι, τὰ δάση καὶ τὸ ψάρεμα. Τὸ μεγάλο δάσος ἀπὸ κυπαρίσσια στὰ βόρεια τῆς Κνωσσὸς ποὺ λείψανά του σώζονται ὡς καὶ στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἔδωσε τίς κολόνες γιὰ ὄλα τὰ ἐπίσημα μέρη τοῦ παλατιοῦ καὶ δὲ θὰ μπορούσε νὰ διατηρηθῇ ἂν ὁ καθένας ὕλοτομοῦσε ἀσύδοτα. Τὸ κυνήγι καταντᾷ λίγο—λίγο προνόμιο τῶν εὐγενῶν καὶ στὶς τοιχογραφίες τῆς Τίρυνθας ἐτοιμάζονται ὀλόκληρες ἐκστρατείες, μὲ δυὸ λογίων σκυλιὰ καὶ ἀρχοντικούς «παροξυντές» γυναῖκες καὶ ἄντρες, γιὰ νὰ σκοτωθοῦν στὸ τέλος λίγα ἐπιτηδεμένα λουαλιὰ ἢ ῥόδινα λάφια καὶ ἕνας κακομοίρης πρασινοκίτρινος κάπρος. Οἱ ἀπαίσιτοι ψαράδες στὴ Μῆλο κουβαλοῦν στὰ ἀδάχτυλά τους χέρια κρεμασμένους ἀπὸ δυὸ σκάρους ὁ καθένας· τοὺς πᾶνε σίγουρα στὸν ἄρχοντα.

Τὰ ἐργαλεῖα τῆς καλλιέργειας εἶναι στὴν ἀρχὴ ἄ-

πλά, Ἴσως καὶ ξύλινα, καὶ τὰ φτιάνει ὁ ἴδιος ὁ χτηματίας στὸ ὑποστατικό του· γιὰ χαλύβδινα καὶ μπρούντζινα βρέθηκαν καὶ μερικά καλούπια. Τὸ βῶδι βρίσκεται σὲ δυὸ ποικιλίες στὴν Κρήτη. Συνολικῆ ὁμῶς κεφαλαιοκρατικῆ ἢ συνεταιρικῆ γεωργικῆ ἐκμετάλλεψη δὲ φαίνεται νὰ ἔγινε ποτέ, ἔξον τὰ χιτήματα τῶν βασιλιάδων. Οἱ ἄρχοντες ἦταν πάντα κ' οἱ πλούσιοι ἐργοδότες καὶ ἡ ἀγάπη τους γιὰ σπάνια φυτὰ καὶ λουλούδια ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἐγκλιματιστοῦν στὴν Κρήτη πολλὰ ξωτικά δέντρα· Ἴσως εἶχαν καὶ «παράδεισους» σὰν αὐτοὺς ποὺ ἦταν τῆς μόδας χίλια χρόνια ὕστερα στὴν Περσία, μὲ παγώνια καὶ στρουθοκάμηλες ἀνάμεσα στὶς φοινικιῆς καὶ τεχνητοὺς βάλτους μὲ λωτοὺς καὶ νυμφατεῖς· γιὰτι ὅλα αὐτὰ ἦταν γνωστὰ στὴν Κρήτη, ὅπως βλέπομε ἀπὸ τίς τοιχογραφίες καὶ τίς σφραγιδοπέτρες. Ἀλλὰ καὶ ἡ συνειθισμένη γεωργικῆ παραγωγὴ ἔδραζε διάφορα γενήματα, καρποὺς καὶ ὄσπρια : κοντὰ στὸ στάρι, ἡ βρώμη, σίκαλη καὶ τὸ κριθάρι· καὶ τὰ βαρυὰ, ἔκτυπα στάχια κριθάρι σὲ ὀρισμένο σχῆμα σταμνιά, μᾶς ὑποβάλλουν τὴν ἰδέα πὼς ἡ μύρα δὲν ἦταν ἄγνωστη στοὺς Αἰγαίους καὶ οἱ Κρητικοὶ τὴν ἔστελναν Ἴσως στᾶλλα νησιά καὶ στὴν Αἴγυπτο. Τὸ σῦκο καὶ ἡ ἐλιά εἶναι πολὺ συχνὴ τροφή, καὶ τὰ δέντρα τους συχνὰ ἱερά, πολλὰ σπίτια ἔχουν ἰδιόκτητα λιοτριβιά καὶ τὰ νησιά, ἡ στεριά, καθὼς κ' ἡ Σικελία γνωρίζουν τὴν ἐλιά ἀπὸ τοῦτους τοὺς χρόνους· στὴ Μυκῆνα ἓνα πιθάρι βρέθηκε γιομάτο λιοκούκουσα. Πόση διάδοση εἶχε τὸ σταφύλι καὶ τὸ κρασί φαίνεται καλὰ ἀπὸ τὴ λέξη οἶνος ποὺ εἶναι προελληνικῆ, καθὼς καὶ τὸ ὄλυθος (σῦκο). Εἶχαν δαμάσκηνα, χουρμάδες καὶ κιδώνια (Κύδωνες, κρητικὸς

λαός και πολιτεία Κυθωνία) ἤξεραν τὸ σουσάμι (κι' αὐτὸ προελληνικὴ λέξις) τὰ ρεβίθια, τὴ φάβα, τὰ μπιζέλια, τὰ φασόλια καὶ τὰ κουκιά, κ' ἔφερναν τὰ μικρὰ κουκιά ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, «μισυριώτικα»! φώναξαν οἱ ἐργάτες στὴν ἀνασκαφὴ καθὼς ἀνοιξαν ἕνα πιθάρι. Γνώριζαν ἀκόμα ἕνα σωρὸ μαλαχτικὰ καὶ φάρμακα ἀπὸ τὰ διάφορα χόρτα καὶ τὰ κρητικὰ γιαιτροσόφια ἦταν ξακουστὰ καὶ στὴν κλασικὴ Ἑλλάδα. Τὰ γαλαχτερὰ καὶ τὸ τυρὶ ποὺ ἐσούρωναν σὲ μερικὰ ἰδιαίτερα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν, ἦταν ἀπαραίτητο μέρος τῆς τροφῆς τους. Τέλος ἡ πορφύρα μεταδόθηκε ἀπ' αὐτοὺς στοὺς Φοίνικες καὶ τὰ σφουγγαράδικα καράβια ξεκίνοῦσαν ἢ τοῦλάχιστο στάθμευαν στὸν πηγαῖμὸ καὶ τὸ γυρισμὸ ἀπὸ τὴς Λιβυκῆς παραλίας στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς Κρήτης. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ μιὰ παράδοση ἔλεγε πὼς κάποτε ποὺ οἱ Ἰθριανοὶ ζητοῦσαν πιλότο γιὰ τὴ Λιβύη, δὲν βρῆκαν ἀλλοῦ παρὰ στὸν Ἴτανο, κοντὰ στὸ Παλαίκαστρο, ἕνα ἐργοστασιάρχῃ πορφύρας.

Γιὰ τὴ βιομηχανία ἔχομε πεῖ κι' ὅλας ἀρκετὰ κάθε τέχνη καὶ ἰδιαίτερα ἡ κεραμεικὴ καὶ οἱ βιοτεχνίες εἶναι κ' οἱ ἴδιες καὶ προϋποθέτουν κι' ἄλλες βιομηχανίες ὑπηρετικές. Ὅταν ἡ ἐπιχείρηση γίνονταν μέσα στὴν οἰκογένεια, ἡ γυναῖκα ἔπαιρνε μέρος· κ' ἔχομε φανερὲς ἀπόδειξεις στὰ Γουρνιά πὼς γυναῖκες ἐργάζονταν καὶ τὸν κεραμεικὸ τροχὸ καὶ κλίβανο. Ἡ λεπτουργικὴ σὲ πέτρες, κρύσταλλα, πετσίτ καὶ ξύλο ἦταν ἀναπτυγμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ, καθὼς καὶ ἡ μεταλλουργία καὶ ἡ ἐργασία στὸ χρυσάφι, τὸ φίλντισσι καὶ τὰ πετράδια. Τὸ γνέσιμο, τὸ χρωμάτισμα καὶ ἡ δουλειὰ τοῦ ἀργαλιοῦ θὰ γινόταν βέβαια σὲ κάθε σπίτι, ἀλλὰ δὲν μπορούμε νὰ

συμφωνήσομε με τὸν Glor ὅτι ἀκριβῶς γι' αὐτὸ δὲν ἦταν προοδεμένα ὅταν βλέπομε στὶς εἰκόνες καὶ τὰ γαλματάκια ὡς τολμηρὲς ποικιλίες στὰ ὑφάσματα καὶ τὰ σχέδια τῶν φουστάνιων, τὶς διάφανες δαντελωτὲς ἢ κρυσωτὲς ποδιὲς μπρὸς ἀπὸ τὰ περιζώματα τῶν ἀντρῶν καὶ τὰ βαρεῖα ἀπὸ κεντήματα κοντογούνια. Στὸ παλάτι γινόταν βέβαια ἐξαιρετικὴ ἐργασία σαυτὰ τὰ εἶδη καὶ σὲ ποσότητα καὶ σὲ ποιότητα· σ' ἓνα μέρος βρέθηκαν μαζεμένα τετρακόσια κι' ἀπάνω σφοντίλια τοῦ ἀργαλειοῦ.

Στὶς μεγάλες πολιτεῖες ἔχομε καθαρὰ εἰδικεμένα ἐργαστᾶσια, ὑφαντουργεῖα με τὴν ἀράχνη γιὰ σφραγιδα, ἐργαστᾶσια χρωστικῶν ὑλῶν, ναυπηγεῖα καὶ μηχανουργεῖα γιὰ τὰ ἐργαλεῖα τῆς κάθε τέχνης. Ἡ σχέση τοῦ ἀφέντη πρὸς τοὺς ἐργάτες, ὁ μισθὸς ἢ τὰ ποσοστά τους, πράγματα ποὺ θὰ μᾶς ἐνδιέφεραν ἴσως περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, μᾶς μένουν γιὰ τὴν ὥρα ἄγνωστα. Χωρὶς νὰ μπορούμε ἀπόλυτα νὰ τὸ δικαιολογήσομε, ἄς ποῦμε ὅμως πὼς ἀπὸ τὶς μικροαστικὲς ἐγκατάστασες κι' ἀπὸ ὅλα τὰ κειμήλια ἓνας ἀέρας ἐλευτερίας ἀναδίνεται· δὲ φαίνεται νὰ ὑπαρχε χωριστὴ τάξη δούλων παρὰ μόνον σχετικὰ με τὰ παλάτια καὶ ὅλες οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίαι, ὅσο τεράστιαι κι' ἂν εἶναι, δὲν ξεπερνοῦν ὅμως τὸ μέτρο μιᾶς δουλειᾶς με ἀνθρώπινες σχέσεις, μιᾶς πλούσιας παραγγελίας. Τὸ παλάτι, ποὺ ἀντικατασταίνει τὴ σημερινὴ λειτουργία τοῦ κράτους, διατηρεῖ τὴν παλιὰ πατριαρχικὴ μορφή τῆς αὐταρκῆς οἰκογένειας μόνον γιὰ τὴ ἐπλούτισε πολὺ καὶ συγκεντρώνει στὰ χέρια τοῦ βασιλιά ὅχι μονάχα ὅλη τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ τοὺς καλύτερους τεχνίτες, τὶς πιὸ τέλειες ἐγκατάστασες καὶ τὸ πλατύτερο ἐμπόριο· ἀραγε μόνον με τὴ βία ἢ με τὴν ὑ-

περοχή που δίνει στην παραγωγή τὸ μεγάλο κεφάλαιο ; Ὅπως καὶ νᾶναι, ὅσα εἶπαμε ἰσχύουν μόνο γιὰ τὴν Κρήτη καὶ μερικὰ γιὰ τὰ νησιά· στὴν καθ'αυτὴ Ἑλλάδα δὲν ἔχομε πολιτείες ἀνεξάρτητες οικονομικὰ καὶ εὐρωστες πλουσιοπαραγωγικά, ἀλλὰ μόνο χωριὰ μαραζωμένα, που ζαρώνουν κάτω ἀπ' τὸν ἥσυχιο τῆς κάθε Ἀκρόπολης. Ἡ βιομηχανία εἶναι ἀναξιόλογη, ἡ παραγωγή σχεδὸν μόνο γεωργικὴ καὶ ἔλα τὰ «εἶδη πολυτελείας» ἔρχονται ἀπέξω—90 ο) ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Τὸ ἐμπόριο ἦταν φυσικὸ ν' ἀναπτυχθῆ στὴν Κρήτη ἐξαιρητικά. Οἱ βιομηχανίες τῆς χρειάζονταν πρῶτες ὕλες ἀπὸ τῆ μιᾶ καὶ ἀγορὰς ἀπὸ τὴν ἄλλη· κ' οἱ Κρητικοὶ ἦταν ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ναυτικὸς λαὸς μέλο που τὸ νησί τους θᾶφτανε νὰ τοὺς συντηρήσει. Γιὰ τίς πολιτικὲς τοὺς σχέσεις που ἦταν κι' αὐτὲς λίγο—πολὺ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, μιλήσαμε στὰ πρῶτα κεφάλαια· οἱ πολιτικὲς ὅμως αὐτὲς σχέσεις βρίσκονταν πάντα μὲ ἄμεση συνάρτηση ἀπὸ τίς ἐμπορικὲς καὶ οικονομικὲς. Τὰ ὕλικά στίς διάφορες τέχνες μᾶς δείχνουν καὶ μόνα τοὺς τοὺς τόπους που συναλλάζονταν ἡ Κρήτη : ὁ ὀψιανὸς ἔρχόταν ἀπὸ τὴ Μῆλο, ὁ βασάλτης ἀπὸ τὴ Λακωνία, ὁ χαλκὸς ἀπὸ τὴν Κύπρο· ὕστερα τὸ ἐλεφαντόδοντο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Νουβία, ὁ λιπαρίτης ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰόλου ἢ Λιπαραῖα πέρα ἀπὸ τὴ Σικελία, ὁ κύανος, τὸ μαργαριτάρι, ὁ ἀχάτης, ὁ σενίτης, ὁ διορίτης καὶ ἡ πρώτη πορσελάνη ἀπ' ὅλες τίς ἀνατολικὲς καὶ ἀφρικανικὲς χῶρες. Στὴν Τροία ὁ πράσινος καὶ ὁ ἄσπρος νεφρίτης ποῖδς ξέρει ὕστερα ἀπὸ πόσες περιπέτειες ἔφτασαν ἀπὸ τὰ μακρινὰ βουνὰ Κουέν—Λούν ὅπου βγαίνουν· καὶ τὸ κεκρι-

μπάρι έρχόταν στην Πύλο σέ μεγάλες ποσότητες από τους υπερβόρειους τόπους· κι' άκόμα πιό σπουδαίο, έκασσίτερος πού χρειάζεται τόσο για τον μπροδντζο, έφτανε στην Κνωσό από την 'Αγγλία· καθώς φαίνεται, ή άγορά κ' ή ανταλλαγή του γινόταν στα βόρεια παράλια της 'Αδριατικής όπου τον κατέβαζαν οί άγριοι της νεολιθικής Εδρώπη· κι' άν στοχαστοϋμε πόσο νωρίς βρίσκομε μάλαγμα κασσίτερου μέσ' στο χαλκό, δέ θα μάς φανή παράξενο πού βρέθηκαν Μυκηναϊκά άγγεια της τελευταίας πιά έποχής στο Τορκέλλο κοντά στη Βενετία. Βέβαιο είναι σχεδόν πώς τό πολυ μεγαλύτερο μέρος και στο διαμετακομιστικό έμπόριο τό έπαιξε ή Κρήτη, τοϋλάχιστο στη Μεσογειακή λεκάνη· και ή παράδοση πώς είχε άποικίες ώς και στην 'Ισπανία δέ μοιάζει άπίθανη. "Όταν έκλεινε ή Πρωτομινωϊκή έποχή, τά νησιά δέν μπορούσαν πιά νά τή συναγωνιστοϋν κ' έμεινε άπόλυτη κυρίαρχη στη θάλασσα, παίζοντας άπάνω—κάτω τό ρόλο της 'Αγγλίας στο 19ο αιώνα. Με τή Συρία, τή Βαβυλωνία και τήν Παλαιστίνη δέν είναι ξεκαθαρισμένες οί σχέσεις της· πώς ύπήρχαν είναι όμως βέβαιο γιατί και τά έμπορικά καράδια για τήν Αίγυπτο έκαναν σχεδόν πάντα τό γύρο πλέοντας κοντά στις Ξηρές, νότια Μικρασία, Κύπρο και Συρία, μπορεί στο γυρισμό νά της πηγαίνανε τό φίλντισι από τήν Αίγυπτο. "Άλλο σπουδαίο έμπόρευμα πού έμπασαν οί Κρητικοί από κει, ήταν τό άλογο, κατά τό 1650, και μιá σφραγιδόπετρα έχει τή ζωντανή αναπαράσταση πώς με χίλιες προφύλαξες τό κατεβάζουν άπ' τό καράδι, πού άπ' τή μεγάλη τους προσοχή για τό ζώο κατάντησε νά τοϋς φαίνεται άσήμαντο και πιό μικρό άπ' αυτό. Το άλογο είναι λιθικό

καὶ ἡ Αἴγυπτος τὸ εἶχε δεχτὴ λίγα χρόνια πρὶν ἀργότερα τὸ πῆρε ἢ στερῶν ἴσως ἀπὸ τὴν Κρήτην.

Γι' ἀντάλλαγμα ἀπέναντι στὶς τόσες πρώτες ὕλες ἡ Κρήτη ἔβγαζε τὸ λάδι τῆς καὶ τὰ δοχεῖα ὅπου τὸ ἔκλεινε· ἀπὸ τὴν Καμαραϊκὴ ἐποχὴ καὶ πέρα τὰ Κρητικὰ ἀγγεῖα καὶ κατόπι τὰ Μυκηναϊκὰ εἶχαν μεγάλη πέραση σὲ ἔλη τὴν Ἐνατολή· τὰ μετάλλινά ρητὰ εἶτε σὲ σχῆμα χωνιοῦ εἶτε σὺν βωϊδίσιον κεφάλια εἶναι ζωγραφισμένα στὰ χέρια τῶν Κρητικῶν ὑποτελῶν ποῦ εἰκονίζονται στὸν τάφο τοῦ Ρεκμαρά, ἑνὸς πλοῦσιου αὐλικοῦ, τὸ 15ο αἰῶνα. Οἱ Κρητικοὶ ὑπήκοοι ξεκρίνονται ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τους περίζωμα, τὴ λυγερὴ κορμοστασιά, τὴν ἐξαιρετικὰ λιγνὴ μέση, τὰ μακριὰ μαλλιά καὶ τὸ τριπλὸ στητὸ καισαρὸ στὸ μέτωπο· ἡ Αἴγυπτιακὴ τοιχογραφία, πιστὴ σὺν πορτραῖτο θὰ ἔφτανε γιὰ ν'ἀντικρούσει κάθε θεωρία γιὰ τὴν Ἀσιατικὴ καὶ εἰδικότερα Σημιτικὴ καταγωγὴ τῶν Κρητικῶν.

Τὸ μνημεῖο τοῦ Ρεκμαρά εἶναι σχεδὸν τὸ τελευταῖο ποῦ ἀναφέρονται μὲ δῆθεν περιφρόνηση ποῦ κρύβει ἀρκετὸ δεισιδαίμονα φόβο οἱ Κεφτι ἢ Κεφτιοῦ. "Οἱ παρὰδέχονται τώρα πῶς αὐτὸ τὸ ὄνομα, ποῦ θὰ πει οἱ «πίσω ἀπὸ τὸ πέραν» δηλώνει τοὺς Κρητικούς· συχνὰ συσχετίζονται στὶς Αἴγυπτιακὰς ἐπιγραφὰς μὲ τοὺς Χαοῦνεμποῦ τοὺς βόρειους ἀνθρώπους ἢ τοὺς κατοίκους τῆς «μεγάλῃς πράσινης θάλασσας» ποῦ στὴν ἀρχὴ δὲν ἦταν παρὰ οἱ Λιθυκοὶ κάτοικοι στοὺς βάλτους τοῦ Δέλτα ποῦ οἱ Αἴγύπτιοι ἔτρεμν σὺν ξένους καὶ σὰ ληστές, ἀλλὰ ὕστερα περιλάβαν σαυτὸ τὸ ὄνομα ἑλοὺς τοὺς βόρειους ἐπιδρομεῖς, καὶ κάπου—κάπου ἢ ὀνομασία αὐτὴ συναλλάσσεται μὲ τοὺς Κεφτιοῦ. Ἀργότερα ἀπὸ τὴ 19η δυνα-

στεία και πέρα οι Κεφτιοὺ δὲν παρουσιάζονται καὶ τοὺς Χαοὺ—νεμποὺ ἀντικατασταίνουν τὰ ἰδιαίτερα ὀνόματα τῶν φυλῶν ποὺ κατεβαίναν ἀπὸ τὸ βοριᾶ καὶ ποὺ ἀνάμεσα τοὺς βρίσκονται καὶ οἱ Δαναοὶ καὶ πρωτο—Ἄχαιοί. Τέλος στοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους τῶν Πτολεμαίων Χαοὺ—νεμποὺ εἶναι ἀποκλειστικὰ οἱ Ἕλληνες καὶ Κεφτι μεταφράζεται ἀπ' αὐτοὺς Φοινίκη.

Εἶδαμε πῶς παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς λεπτομέρειες δὲν μπορούμε νὰ συμπεράνομε σίγουρα τὴν πολιτικὴ ἱστορία τῶν σχέσεων τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν Αἴγυπτο. Ἐνα εἶναι βέβαιο, πῶς οἱ πομπῶδεις ἐκφράσεις σὲνα Αἰγυπτιακὸ ὕμνο τοῦ 14ου αἰῶνα ποὺ παινεύει τὸ βασιλιά γιὰτὶ ὑπόταξε τὸν «κύκλο τῆς μεγάλης πράσινης θάλασσας» πρέπει νὰ ἐξηγηθοῦν σὰν ἀδύνη κολακεία· ποτὲ ἢ Αἴγυπτο δὲν ὑπόταξε οὔτε τὰ νησιά οὔτε τὴν Κρήτη. Ὁὲν χρειάζοταν γι' αὐτὸ μέγας στόλος καὶ οἱ Αἰγύπτιοι δὲν ἦταν καθόλου ναυτικὸς λαός. Ἴσως μερικὰ ἐμπορικὰ προνόμια νὰ χρειαστήκανε νὰ ἐξαγοράσουν οἱ Κρητικοὶ καὶ ἡ τιμὴ νὰ ἦταν μερικὲς γονυκλισίες καὶ ἀρκετὰ πολῦτιμα βάζα. Ἄλλὰ τότε καὶ ὁ «ρυτοφόρος» τοῦ παλατιοῦ μὲ τὰ κκτσαρά του μαλλιὰ καὶ τὸ βραχυκέφαλο κρανίον του παρασταίνει ἄλλο τόσο ἕνα ὑποτελεῖ τῆς Κρητικοῦ βασιλιά ἀπὸ τὴν Ἀφρική.

Ἦταν μόνον ἡταν τὸ ἐμπόριο ἐλεύθερο μὲ βάση τὴν ἐκούσια ἀνταλλαγὴ — πρᾶμα ποὺ καταργήθηκε ὕστερα ἀπὸ τοὺς στεριανοὺς ποὺ δὲν εἶχαν βιομηχανία νὰ ἀνταλλάξουν, ἀλλὰ καταχτητικὰ ἔνστιχτα νὰ χορτάσουν — ἄλλὰ καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτὴ ἦταν ἀκριβῶς ὀριζμένη μὲ κοινὰ βάρη καὶ νομίσματα. Τὰ νομίσματα ἦταν βέβαια ἀπλὰ πλιθώματα ἱσθίμι ἢ χρυσάφι ἢ καὶ μπροῦν-

τζος και πολλά τέτοια ομοιόμορφα βρέθηκαν σε πολλά μέρη της Κρήτης και της Αιγύπτου περιοχής. Καθώς δὲν ἦταν σφυροκοπημένα, τὸ βάρος τους ἔπαιξε βέβαια τὸν πρῶτο ρόλο. Δὲ φαίνεται ὅμως νὰ ἐδημιούργησαν οἱ Αἰγύπτιοι δικό τους μετρικὸ σύστημα ἀλλὰ παράλαβαν τὶς πρὸ κοινῆς καὶ γνωστῆς μονάδες τῆς ἐποχῆς τους, εἴτε στὴ Βαβυλωνία εἴτε στὴν Αἴγυπτο εἶχαν αὐτῆς τὴν ἀρχὴ τους. Ἔχομε ὅμως καὶ βαρίδια ποὺ εἶναι ἀπλὰ σταθμά, ἀπὸ διάφορες πέτρες, πορφυρίτη, αἵματοστάτη ἢ καὶ ἀπλὸ γυψόλιθο· ἢ μονάδα ὅμως ποὺ εἶναι λογαριασμένα εἶναι ἢ ἴδια ὅπως καὶ σιὰ πολύτιμα μέταλλα. Τὸ γνωστὸ βαρίδι τῆς Κνωσὸς ἀπὸ πορφυρίτη μὲ σκαλισμένο ἀπάνω του ἓνα χταπόδι ἔτσι ποὺ τὰ πλοκάμια του φτάνουν σὲ ὅλες τὶς ἄκρες γιὰ νὰ μὴ μπορέσει κανεὶς νὰ κλέψει στὸ ζύγι σπάζοντας καμιὰ γωνιὰ ζυγιάζει 28 χιλιόγρ. 600 καὶ εἶναι σχεδὸν ἀκριβῶς τὸ τάλαντο μὲ τὶς 60 βαβυλωνιακῆς «μνάς». Ἡ πρὸ γνωστὴ μονάδα στὴν 18ῃ δυναστεία ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἀκμὴ τῆς πρῶτης καὶ δεύτερης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ «Κίτ» ποὺ ἐζύγιαζε ἀπάνω — κάτω $9\frac{1}{2}$ γραμμάρια καὶ ποὺ τὰ πολλαπλάσιά του ἦταν δεκαδικά. Γι' αὐτὸ ἴσως καὶ ἐπικράτησε στὴν Κρήτη ὅπου καὶ τὸ ἀριθμητικὸ σύστημα ἦταν δεκαδικό, ἂν καὶ στὴ Θήρα καὶ ἀκόμα καὶ στὸ Ζάκρο βρέθηκαν δωδεκαπλάσιά του βαρίδια. Τὸ Κρητικὸ ἀριθμητικὸ σύστημα εἶναι ὅπως εἶπαμε τὸ μόνον μέρος τῆς γραφῆς ποὺ ἔχει διαβαστεῖ καὶ εἶναι ἀπλὸ καὶ εὐχρηστο σχεδὸν ὅσο τὸ Ἀραβικὸ. Τὰ σημάδιά του εἶναι :

Μονάδες	
Δεκάδες	ο ἢ —

γράμματα τοῦ ἄλλου, τοῦ γραμμικοῦ συστήματος γιά περισσότερη ἀσφάλεια. Εἶναι σὰν τὰ βιβλία ποῦ «οὐδὲν ἀντίτυπον δέον νὰ θεωρηθῆ ἔγκυρον ἄνευ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ συγγραφέως». Σὲ μιὰ ἀποθήκη μάλιστα τοῦ μεγάλου παλατιοῦ στὴν Κνωσὸ βρέθηκε δίπλα στὸ σωστὸ καὶ τὸ ἀντιγραμμένο καὶ πλαστογραφημένο καλοῦπι γιά τὸ χύσιμο τῆς ψεύτικης σφραγίδας.

2. Γλῶσσα καὶ γραφή.

Ὅσο προχωροῦμε πρὸς φαινόμενα λιγότερο χεροπιαστά, τόσο ἀναγκαζόμαστε νὰ περιοριστοῦμε στὴν Κρήτη ποῦ ἀποδείχεται ἔτσι ἡ πνευματικὴ πηγὴ ὄλου τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ. Γιὰ τὴ γλῶσσα ποῦ μιλοῦσαν στὴν προϊστορικὴ Αἰγαία περιοχὴ δὲν ξέρομε σχεδὸν τίποτα· στὴν κατάστασι ποῦ βρίσκονται οἱ γνώσεις μας, εἶναι καλύτερο ν' ἀρνηθοῦμε νὰ συζητήσομε καὶ ἂν ἡ γλῶσσα αὐτὴ ἦταν μία ἢ πολλὲς. Εἶναι ὅμως φυσικὴ ἡ ὑπόνοια ὅτι θὰ ὑπῆρχαν πολλὲς διαλεκτικὲς διαφορὲς, καθὼς καὶ ἡ ἀδικαιολόγητη βέβαια, ἀλλὰ τὸ ἴδιο φυσικὴ ἀντίληψη ὅτι οἱ στερηανοὶ θὰ μιλοῦσαν ὀλωσδιόλου

ἄλλη γλῶσσα. Γιατί δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε μὲ πολλοὺς ἀρχαιολόγους τυχαίῳ τὸ πῶς δὲ βρέθηκε κανένα σημάδι γραφῆς στὴ Μυκῆνα, τὴν Τίρυνθα καὶ ἄλλη τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα· καὶ δὲν μπορούμε ἀκόμα νὰ μὴ στοχαστοῦμε πῶς ἂν ἡ γλῶσσα τοὺς ἔμοιαζε καὶ μπορούσαν νὰ τῆς προσαρμόσουν τὰ κονητικὰ στοιχεῖα, θὰ τῶκαναν οἱ ἄρχοντες ποὺ μιμήθηκαν τόσο πιστὰ ἄλλα τᾶλλα συνήθεια τῆς Κρήτης.

Ἄν ἡ προϊστορικὴ γλῶσσα τῆς Κρήτης ἦταν ἡ Ἑτσοκρητικὴ, ποὺ εἶναι κι' αὐτὸ καθὼς εἶδαμε ἀμφίβολο, τότε ἔχομε μιὰ πολὺ θαμπὴ ἰδέα τῆς ἀπὸ τίς τρεῖς ἐπιγραφῆς ποὺ βρέθηκαν στὴν Πραιτὸ γραμμένες μὲ τὰ Ἰωνικὰ στοιχεῖα τοῦ 6ου καὶ 5ου αἰῶνα π. Χ. Ἄν στοχαστοῦμε ὁμοίως τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἔχομε ἀπὸ ἱστορικοὺς λόγους γιὰ μιὰ καθαρὴ ἐχτίμηση τῆς φωνητικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν· καὶ πῶς μπορεῖ τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο ν' ἀπόδινε πολὺ ἄτελα τὴν ξένη ἐκεῖνη γλῶσσα· ἀκόμα, πῶς τὰ ἑτσοκρητικὰ τοῦ 5ου αἰῶνα εἶχαν χίλιων χρόνων ἀπόσταση κ' ἐξέλιξη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τους· καὶ τέλος, πῶς μῶσα κι' ἂν λέει ὁ Conway ποὺ βρῆκε καὶ σχολίασε τίς ἐπιγραφές, δὲν εἴμαστε καθόλου βέβαιοι γιὰ τὸ χάρισμα τῶν λέξεων καὶ γιὰ τὴ στίξη· βλέπομε πόσο φτωχὸ εἶναι τὸ ὕλικὸ ποὺ ἔχομε στὰ χέρια μας. Πολλὰ σημάδια ὁμοίως δείχνουν πῶς ἡ γλῶσσα αὐτὴ εἶναι τοῦλάχιστο Ἰνδοευρωπαϊκὴ· κι' ἂν τοῦτο ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ μᾶς ἐνθαρρύνει, μᾶς πείθει ἀπὸ τὴν ἄλλη πῶς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἦταν ἡ γενικὴ γλῶσσα τῆς Κρήτης, ἀπὸ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἦρθε ἀπὸ τίς Λιθυκῆς χώρες ποὺ δὲν μιλοῦσαν βέβαια καμιὰ Ἰνδοευρωπαϊκὴ διάλεκτο.

Τὰ σημάδια αὐτὰ εἶναι : α) πὼς δὲν ὑπάρχει κανένας συνδυασμὸς φθόγγων ποῦ νὰ μὴ βρίσκεται σὲ δυὸ καὶ τρεῖς Ἰνδοευρωπαϊκὲς γλῶσσες· β') ὅτι ἀπὸ τὴς 20 πιθανὲς κατάληξες τῆς ἐπιγραφῆς καμμιά δὲν εἶναι ἄγνωστη σαυτές· γ') πὼς ἔχει καὶ τὰ 5 φωνήεντα τῆς Ἑλληνικῆς χωρὶς βέβαια νὰ ξέρομε τίποτα γιὰ ποιοτικὲς διαφορῆς· κι' ἀκόμα τὴς δίφθογγες αὐ καὶ οἱ σὲ θέσεις ὅπου φαίνεται σὰ φυσικὸ νὰ ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχή· καὶ δ') πὼς ἡ γενικὴ ὄψη τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι κάθε ἄλλο παρά σημιτικὴ ἢ ἑβραϊκὴ.

Ἡ ἄλλη πηγὴ ποῦ μᾶς μισοφωτίζει τὸ σκοτάδι εἶναι οἱ προελληνικὲς λέξεις καὶ τὰ τοπικὰ ὀνόματα ποῦ ἔμειναν σὰν κληρονομιά στοὺς Ἕλληνας. Οἱ πρὸ συνειθισμένες τοὺς κατάληξες εἶναι : —ισσός, —ττός, —ινός, —νός. Πάρα πολλὰ ὀνόματα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας τὴς ἔχουν ἐπάνω τοὺς σὰ σφραγίδα : Ἰμηττός, Ἰλισσός, Λάρισσα, Κόρινθος, Κνωσσός, Τύλισσος, Τίρυνς. Παρατήρησαν ἀκόμα πολὺ σωστά πὼς οἱ προελληνικὲς λέξεις ἀνήκουν ὅλες σ' ἓνα κύκλο χεροπιαστῶν καὶ καθημερινῶν πραγμάτων καὶ πὼς ἔχουν τὴ γραφικὴ κυριολεξία τῆς χωριάτικης ἔκφρασης· κι' ἂς προσθέσομε πὼς ὀνόμαζαν ὅλες πράγματα, φυτὰ καὶ ζῶα ποῦ θὰ ἦταν ὡς τότε ἄγνωστα στοὺς Ἕλληνας, π. χ. : ἐρέβινθος, κολύκυνθα, κυπάρισσος, κήρυθος (κερήθρα), ὑάκινθος, νάρκισσος, γάνδαλον, χάλιψ, ἀσάμινθος (μπάνιο διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ βαλανεῖον) σφενδόνη, πλίνθος, ὑάλασσα, σάκκος, θρίαμβος, σπόγγος, νήσος, μόλυβδος, χρυσός, κτλ. Διάλεξα ἐπίτηδες σχεδὸν ὅλο λέξεις ποῦ ἐπιβίωσαν ὡς τὰ σήμερα, γιὰτὶ ἔτσι βλέπομε καλύτερα καὶ τοὺς κρίκους ποῦ μᾶς συνεδέονυ με τὰ μακρυνά

αὐτὰ περασμένα καὶ πόσο λίγες ἦταν οἱ πρόληψες πού εἶχαν οἱ Ἕλληνες καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορικῆς τους ἐξέλιξης ἐνάντια στὶς ξένες ἐπίδρασεις.

Γράφοντας τὴ γλῶσσα τους αὐτῆ, οἱ Κρητικοὶ πέρασαν πλέρια καὶ τὰ τρία κλασικὰ στάδια τῆς ἀπεικόνισης τῶν ἤχων. Στὸ τέλος τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς μεσομινωϊκῆς ἔχομε τὸ εἰκονογραφικὸ ἢ ἰδιογραφικὸ σύστημα· κάθε σημάδι παρασταίνει ἓνα πράμα καὶ πιθανώτατα μιὰ φράση, ἓνα ὀλόκληρονόημα καὶ ὄχι μιὰ ἀπλῆ ἀφαιρεμένη ἔννοια. Τὰ σημάδια αὐτὰ τὰ συναντοῦμε σὲ ἀποτυπώματα σφραγίδων, δαχτυλιδόπετρες καὶ ἄλλα τέτοια καὶ σιγὰ—σιγὰ δένονται σὲ σύστημα καὶ βρίσκονται ὀρισμένες ὁμάδες τους ταχτικὰ μαζί. Πολλὰ εἶναι κοινὰ καὶ στὸ Αἰγυπτιακὸ ἱερογλυφικὸ σύστημα καὶ ἴσως τὰ δανείστηκαν οἱ Κρητικοὶ ἀπὸ κεῖ, σὰν τὸ περίονι, τὴ μέλισσα, τὴν πόρτα τοῦ παλατιοῦ, καὶ ἄλλα ἰδιαίξουν μόνον στὴν Κρήτη, σὰν τὰ κλαριά τῆς ἐλιάς ἢ τῆς φοινικιάς, τὴ λύρα, τὸ ἀλέτρι, κ. ἄ. Στὴ μεσομινωϊκῆ ἐποχῇ οἱ οἰκονογραφικὲς αὐτὲς παράστασεις πού προτῆτερα ἔδειχναν μιὰν ἐξαιρετικὴν ζωντάνια καὶ ὀροσιὰ πῆζουν σιγὰ—σιγὰ σὲ ἀλύγιστα καὶ πάντα τὰ ἴδια σημάδια, γίνονται ἱερογλυφικὰ καὶ ὁ Ἔδωνς ξεχωρίζει 135 τύπους πού βρίσκονται εἴτε σὲ σφραγιδόπετρες εἴτε στὶς πήλινες πινακίδες πού εἶδαμε ὅτι χρησιμεύουν γιὰ ἀρχεῖα, καταλόγους κτλ. Μετὰ τὴ μεγάλη καταστροφὴ πού ξεθεμελίωσε τὸ παλάτι στὸ τέλος τῆς δεύτερης μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς, ἓνα τρίτο καὶ νέο σύστημα βγαίνει στὴ μέση· τὸ γραμμικὸ γράψιμο πού παρουσιάζει πολλοὺς καινούργιους χαραχτῆρες καὶ μόνον τὸ 1) ἀπὸ τὰ ψηφία του ἀναγνωρίζονται στὰ πα-

λιά ιερογλυφικά. Ἡ μεγάλη διαφορά του ἀπὸ τὰ πρὶν εἶναι ὅτι παρασταίνει ὄχι πιά ἔννοιες ἢ πράγματα, ἀλλὰ ἤχους· καὶ ἀπὸ ὀρισμένα σημάδια φαίνεται ὅτι μποροῦν νὰ συμπεράνουν ὅτι κάθε σημεῖο του εἶναι ἕνας φθόγγος, ὅτι ἔχει καὶ φωνήεντα καὶ ἐπομένως δὲ μοιάζει οὔτε μὲ τὸ Φοινικικὸ ποὺ εἶναι μόνο σύμφωνα οὔτε μὲ τὸ Κυπριώτικο ποὺ εἶναι συλλαβικό. Τὸ Φοινικικὸ ποὺ ἔπαιξε τέτοιο μεγάλο ρόλο στὴν ἱστορία τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀποδείχτηκε πῶς δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἀπλοποιημένο βέβαια καὶ εὐχρηστο ἀλλὰ κάθε ἄλλο παρὰ πρωτότυπο κατασκευάσμα· εἶναι ἀνακάτεμα καὶ συνδυασμός, πολλῶν σημαδιῶν γνωστῶν ἀπὸ διάφορα ἄλλα σύγχρονα του ἀλφάβητα.

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἰδεογραφικὸ στὸ φθογγικὸ σύστημα δὲν ἔγινε βέβαια μονομιᾶς· στὴ δεύτερη κατηγορία τῶν ιερογλυφικῶν πολλὰ σύνολα ἔδειχναν φαίνεται ἀνάλογα μὲ τὴν περίστασι εἴτε τὸ πρᾶμα τὸ ἴδιο, εἴτε τὴ συλλαβὴ ἢ τὸ φθόγγο ἀπ' ὅπου ἢ ὀνομασία του ἄρχιζε· καὶ αὐτὸ τὸ καταλαβαίνομε εἰτειδῆ δίπλα σὲ μερικὰ ιερογλυφικά βλέπομε μιὰ δεύτερη παράστασι ποὺ σὰν εἰκόνα ζωντανεύει καὶ ξεκαθαρίζει τὸ νόημα τοῦ κειμένου.

Τὸ γραμμικὸ πάλι σύστημα δὲ φαίνεται νὰ ἦταν ὀλωσδιόλου φθογγικὸ γιατί τὰ σημάδια του —90 ἢ μὲ ἄλλη ἐξήγησι 76— εἶναι πάρα πολλὰ καὶ συμπεραίνουν πῶς μερικὰ εἶχαν μιὰ γενικότερη σημασία, ἴσως ἦταν ριζικά ἢ καταλήξεις. Ἐπιβλήθηκε ὀλωσδιόλου αὐθαίρετα ἀπὸ τὴ δυναστεία ποὺ ἄλλαξε, ἀλλὰ διαδόθηκε σὲ ὅλη τὴν Κρήτη, τὴ Μῆλο καὶ τὴ Θήρα καὶ ἔμεινε ὡς τὸ τέλος τῆς πρώτης ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς γενικὰ καθιερω-

μένο. Τότε ὅπως ξέρομε ἢ Κνωσὸ ὑπόταξε ὅλες τὶς ἄλλες μεγάλες πολιτείες, ἢ Φαιστό καὶ Ἀγ. Τριάδα καταστράφηκαν καὶ ἡ νέα δυναστεία ποῦ ἤρθε ἔφερε πάλι ἀθθαίρετα ἓνα νέο ρυθμὸ στὸ γράψιμο, τὸ γραμμικὸ σύστημα Β. Αὐτὸ εἶναι καθαρὰ ἀναχτορικὸ κατασκευάσμα καὶ ἐπικρατεῖ στὴ σύντομη β' ὑστερομινωϊκῆ ἐποχῇ καὶ σὲ ὅσα γραπτὰ μνημεῖα μποροῦν σίγουρα νὰ τοποθετηθοῦν στὴν τρίτη, τὴν ἐποχῇ τοῦ ξεπεσμοῦ καὶ τῆς μερικῆς κατοχῆς. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς καταργεῖ πολλὰ σημεῖα τοῦ πρώτου γραμμικοῦ συστήματος καὶ τ' ἀντικατασταίνει μὲ παλιὰ ἱερογλυφικὰ εἴτε ὅπως εἶνε ἀκριβῶς εἴτε κάπως προσαρμοσμένα· καὶ αὐτὸ δίνει δίκιο στὴν ὑπόθεση τοῦ Ἐβανς πῶς καὶ τὴν καταστροφὴ στὸ τέλος τῆς β' Υ. Μ. δὲν τὴ χρεωστοῦμε σὲ ξενικὴ ἐπιδρομὴ ἀλλὰ σὲ ντόπια λαϊκὴ ἐξέγερση. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ κράτησε τὸ γραμμικὸ σύστημα Β γιατί ἦταν ἐθνικὸ καὶ βασιζόταν στὴν παλιὰ λαϊκὴ παράδοση τῶν ἱερογλυφικῶν.

Χιλιάδες πήλινες πινακίδες ἔχουν βρεθῆ γραμμένες καὶ μὲ τὰ δύο συστήματα· ἢ ἴδια ἢ συνήθεια τῶν πινακίδων ἔχει δώσει ἀφορμὴ σὲ πολλὰς συζητήσεις, γιατί ξέρομε πῶς ὅλες οἱ σφηνοειδεῖς Βαβυλωνιακὲς ἐπιγραφές εἶναι γραμμένες σὲ τέτοια πήλινα πλακάκια. Λεπτομερειακὲς ὅμως μελέτες τῶν Ἀγγλῶν ἰδιαίτερα ἀρχαιολόγων, ποῦ δὲν μποροῦμε ν' ἀναλύσομε ἐδῶ ἀποδείχνουν πῶς οἱ Κρητικὲς πινακίδες εἶναι καθαρὰ ντόπιες καὶ ἀνεπηρέαστες καὶ στὸ σχῆμα καὶ στὴν καταγωγὴ τους ἀπὸ τὶς Ἀνατολικές. Οἱ περισσότερες ἔχουν φαίνεται γιὰ περιεχόμενον ἐμπορικὲς συναλλαγές, καταλόγους δούλων, ὄπλων ἢ ἐμπορευμάτων ποῦ στέλνονται ἢ βρίσκον-

ται στις αποθήκες, λογαριασμούς, κ.τ.λ. Είναι αναμφισβήτητο πώς άλλα, ανώτερης αξίας γραπτά μνημεία θα ύπήρχαν γραμμένα σε πιό φθαρτά υλικά που δε μᾶς σώθηκαν· πιθανότατα οί Κρητικοί χρησιμοποιούσαν και τόν πάπυρο και ἕνα εἶδος περγαμηνῆς. Στίς σφραγιδες που ἦταν προσδεμένες με σκοινιά ἢ σπάγγους στα δέματα και στα ἔγγραφα βλέπομε μιὰ χαρακτηριστική ἀναλογία στα ἐμβλήματα που δε θα ἦταν ἄσχετη οὔτε με τὸ περιεχόμενο τῶν δεμάτων ἢ τῶν ἐγγράφων οὔτε με τὴ θέση τοῦ Παλατιοῦ ὅπου οί περισσότερες τους ἐβρέθησαν· ἢ σφραγίδα με τὸ στάχυ, ἢ ἄλλη με τὴν πόρτα, ἐκείνη με τὸ θρόνο και τὸ σκήπτρο ἢ με τὸ σφυρί κτλ. θα ἀνῆκαν καθὼς και τὰ ἔγγραφα που ἀσφάλιζαν στίς βασιλικῆς σιταποθήκες, τὸ ὄπλοστάσιο, τὰ ἐργαστήρια κτλ.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν τέλεια ἐξελιγμένο, παρ' ὀλίγο νὰ πῶ Εὐρωπαϊκὸ τύπο τῆς γραμμικῆς γραφῆς εἶνε ὅτι πηγαίνει ἀπὸ τ' ἀριστερὰ στα δεξιὰ και ὅτι τὰ ψηφία που θυμίζουν τὴν παλιὰ εἰκονογραφία, π. χ. πουλιά, ζῶα, ἀνθρώπινα κεφάλια κτλ. εἶνε στραμένα πρὸς ἴδια κατεύθυνση ὅπως και τὰ ἄλλα γράμματα, παρουσιάζουν δηλαδὴ τὸ δεξιό τους προφίλ στὸν ἀναγνώστη.

Ἡ γραφή εἶχε πάρα πολὺ μεγάλη διάδοση στὴν Κρήτη και δεῦτερο στὴ Μῆλο· δε φαίνεται οί γραφιάδες νὰποτελοῦσαν ξεχωριστὴ ἐπαγγελματικὴ τάξη ὅπως στὴν Αἴγυπτο, ἀλλὰ οί περισσότεροι μικροί ἐπαγγελματίες και ἰδιαίτερα οί χτίστες, οί ἀγγειοπλάστες (πιθαρᾶδες) και οί γλύπτες τῶν σφραγίδων κάτεχαν και τὸ γράψιμο καλά. Ἀπὸ τὴ δευτέρη Μισομινωϊκὴ ἐποχὴ ἔχομε δύο πολὺ χαρακτηριστικὰ μνημεία: τὸ πρῶτο

εἶνε μιὰ πέτρα, ὅπου ἓνας γραφέας προδοκίμασε κι' ἐξα-
 σκήθηκε γιὰ μιὰν ἐπιγραφή· τὸ δεύτερο εἶναι δυὸ χον-
 τρὲς καὶ ἀρκετὰ ἀτεχνες πήλινες γαδάθες ποὺ ἔχουν στὸν
 πάτο τους ἀπὸ μέσα γράμματα μὲ μελάνι ἀπὸ σέπια.
 Τὰ γράμματα εἶναι παραμορφωμένα, ὅπως ἦταν φυσικὸ
 ἀπὸ τὴν καμπυλότητα τοῦ ἀγγείου καὶ τῆς δυσκολίας ποὺ
 τὸ σχῆμα του φέρει στὸ χέρι, ἀλλὰ ἀνάγονται εὐκόλα
 στὸ συνηθισμένο τύπο τοῦ γραμμικοῦ συστήματος Α. Οἱ
 γραμμὲς τους ἔχουν μιὰ τάση νὰ χωρίζωνται σὲ δύο καὶ
 αὐτὸ μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσωμε πὼς ἐγράφηκαν μὲ καλα-
 μένια πέννα. Τέλος, στοὺς τοίχους τῶν Γουρνιῶν βρέθηκαν
 χαραγμένα γράμματα, ποῖος ξέρει ἂν πειραχτικὴ αἰσχρο-
 λογία, ἐρωτικὸ μῆνυμα ἢ δημοτικὴ προκήρυξη. Στὸν
 πάτο ἢ στὰ χερούλια τῶν Μηλιακῶν ἀγγείων ἔχομε συ-
 χνὰ χαραγμένα σημάδια τοῦ ἀγγειοπλάστη, σὲ πῶς πε-
 ριορισμένο ἀριθμὸ ἀπὸ τὰ Κρητικά, ἀλλὰ ποὺ τοὺς
 παρομοιάζουνε πολὺ. Θὰ ἦταν ἴσως ὑπογραφή ξακουσμέ-
 νων τεχνιτῶν ἢ ἐργοστάσιων ἢ μάρκες ποὺ θὰ σήμαι-
 ναν τιμὴ καὶ τὸ εἶδος. Βεβαιωμένο εἶναι ἀκόμα πὼς γι-
 νόταν μεγάλη χρῆση τοῦ γραψίματος στὶς θρησκευτικὲς
 τελετές, τάφιερῶματα, τάντικείμενα τῆς λειτουργίας καὶ
 τῆς λατρείας κτλ. Εἶδαμε τὰ τεράστια σύμβολα ποὺ χά-
 ραξαν οἱ λατόμοι τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς σταῖγκωνά-
 ρια καὶ τὶς πέτρες τῶν τοίχων, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ
 πολλὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα εἰκονογραφικὰ σημάδια νὰ προσῆλ-
 θαν ἀπὸ θρησκευτικὰ σύμβολα, ὅπως π.χ. τὸ ἄνθος τοῦ
 λωτοῦ, τὸ βοϊδίσιον κεφάλι, ἡ ρόκα, τὸ διπλοπέλεκο κ. ἄ.
 Οἱ ἐπιγραφὲς μὲ τὴν πῶς ἀρχαϊκὴ ὄψη εἶναι ἐκείνες
 ποὺ βρίσκονται στὰ πέτρινα τραπέζια τῶν προσφορῶν
 καὶ σπονδῶν ποὺ εἶναι σὰ μεγάλοι βαθουλοὶ δίσκοι ἀπὸ

πράσινο ή μαύρο στεατίτη· στά επίπεδα χείλη τους είναι συχνά, κι' από τή μεσομινωϊκή ακόμη εποχή, χαραγμένα συμπλέγματα γραμμάτων που θάποτελοῦν ώρισμένες μαγικές επίκλησες ή λατρευτικές αφιέρωσες. Ἡ λύπη μας πού δέν μπορούμε νά διαβάσουμε και νά καταλάβουμε αὐτή τή γλῶσσα μεγαλώνει μπροστά σαυτά τὰ μνημεῖα περισσότερο παρά μπροστά στούς λογαριασμούς τοῦ βασιλικοῦ παλατιοῦ. Ἀπό τοῦτο ὁμως ὡς τὸ νά παραδεχτοῦμε πῶς ή γραφή στοῦ σύνολό της εἶχε ἱερατικό χαραχτήρα, ὅπως φτάνει σχεδόν νά ὑπονοεῖ ὁ Ἔβανς, εἶναι μεγάλο βήμα πού ἔμεις τουλάχιστο δέν μπορούμε νά τὸ κάνομε, βλέποντας τήν κἀγκοινη χρήση της, και τήν τέλεια ἀναλογία με τή σύγχρονη χρησιμοποίησή της σέ ὅλες τίς ἐκδήλωσες τῆς πολιτισμένης ζωῆς.

Ἐνα γραπτὸ μνημεῖο μοναδικὸ στοῦ εἶδος του εἶναι ὁ ἔξκουστός δίσκος τῆς Φαιστός : σαυτὸν ἀπάνω τὰ σημάδια δέν ἔχουν χαραχτή, ἀλλὰ εἶναι πατηκωμένα με καλούπια ἔτοιμα ἀπὸ τὰ πρίν, ἴσως ξύλινα ή μετάλλινα και δέν ἔχουν καμιάν ἀπολύτως σχέση με καμιὰ Κρητική ή ἄλλη μεσογειακή γραφή, οὔτε με τὸ Κυπριακὸ συλλαβόγραφο. Ὁ δίσκος εἶναι στρογγυλός, χωρισμένος με γραμμὲς σέ ἀνώμαλες ταινίες συγκεντρικῆς σπειράς, ἀπάνω-κάτω σάν τὸν στρογγυλὸ καλόγερο πού χαράζουν τὰ παιδιὰ στοῦ χῶμα. Τὰ σημάδια του εἶναι πολὺ καθαρὰ και εἰκονογραφικά, παρασταίνουσι ζῶα, γυναῖκες, κεφάλια ἀντρίκια με περικεφαλαῖα, αἰχμάλωτους ἀλυσσοδεμένους, γατοκεφαλές, χέρια, πουλιὰ πετάμενα κτλ.· εἶναι ὁμως σχετικὰ λίγα (45) και ή συχνή τους ἐπανάληψη μᾶς δίνει λιγότερο μπερδεμένη ἐντύπωση παρά τὰ Αἴγυπτιακὰ ἱερογλυφικά. Εἶναι φανερὸ πῶς

βρισκόμαστε ἐδῶ μπρὸς σὲν κ μνημεῖο ξένης γλώσσας, ἀπὸ ξένο λαὸ καὶ μὲ ξένο σύστημα, ποὺ παρασταίνει μιὰ πρωτόγονη κ' εὐκολομεταχειρίστη τυπογραφία· τὰ καλούπια ποὺ πιέζουν στὸ φρέσκο ἀκόμα πηλὸ εἶναι στερεότυπα τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Κάποια ἔνδειξη γι νὰ κατατοπιστοῦμε στὸ περίεργο αὐτὸ μνημεῖο μᾶς δίνει ἡ περικεφαλαία τῆς ἀντρικῆς κεφαλῆς ποὺ τὰ Αἴγυπ' κκὰ μνημεῖα τὴν παρασταίνουν τὸ ἴδιο καὶ τὴν ἀποδίδουν στοὺς Λούκι, ποὺ ταυτίζουσι σήμερα μὲ τοὺς Λυκίους. Φαίνεται πὼς ὁ δίσκος αὐτὸς εἶχε σταλθῆ στὴ Φαιστό ἀπὸ κάποια ξένη ἀντιπροσωπεῖα ποὺ θὰ ἦρθε ἀπὸ τὶς νοτιοδυτικὰ παραλίες τῆς Μικρασίας. Ἀπὸ τὴ διάταξη καὶ τὸ χωρισμὸ τῶν εἰκονογραφικῶν συμπλεγμάτων, ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δύο ἐπιφανειῶν (γιατὶ εἶναι τυπωμένες καὶ οἱ δύο τοῦ ἄς ποῦμε, σελίδες) καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν περιόδων ποὺ χωρίζονται μὲ κάθετες γραμμές, εἶδος τελεῖτες, ἢ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, συμπέραναν πὼς πρόκειται γιὰ θρησκευτικὸ ὕμνο πρὸς τὴ Μεγάλῃ Θεᾷ, μὲ ἐννέα στροφές ἢ τρία μεγάλα σύνολα (στροφή, ἀντιστροφή καὶ ἐπωδὸ) ἀπὸ κάθε μεριὰ καὶ μιὰ πρώτη ἐπίκληση (προσίμιο) στὴν ἀρχή. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι ἐξυπνη ἀλλὰ γιὰ τὴν ὥρα μόνον πιθανή.

Ἀπ' ὅλα τὰ παραπάνω βλέπομε πόσο γενιλή ἦταν ἡ χρῆση τῆς γραφῆς καὶ πόσο ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὶς ξένες χῶρες εἶχε φτάσει στὸ ἀνώτατο σημεῖο τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ ἀμοιβαίας γνωριμίας στὴν πνευματικὴ παραγωγή. Στὰ μεγάλα παλάτια τῆς Κρήτης θὰ ὑπῆρχαν ὠρισμένως μεταφραστές ἀπὸ τὰ Αἴγυπτιακά, τὰ Βαβυλωνιακά, τὰ Κυπριακά, καὶ τὰ Μικρασιατικὰ ἰδιώματα καὶ ἴσως καὶ ἡ ἀνώτερη κοινωνία νὰ μάθαινε μερικὰς ἀπ' αὐτὰς

τις γλώσσες. Στις μικρότερες πολιτείες τὸ γραφικὸ σύστημα προσαρμόζεται πρὸς τις διαλεχτικὰς διαφορὰς τοῦ τόπου καὶ ἔχομε πάρα πολλές παραλλαγὰς τοῦ Κρητικοῦ ἀλφάβητου. Σὲ μιὰν ἐπιγραφή πού βρέθηκε στὰ νότια τῆς Κρήτης, δέκα ἐπάνω—κάτω στοιχεῖα παρομοιάζουν καταπληχτικὰ, ἢ καλύτερα προετοιμάζουν τὰ γράμματα τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀλφάβητου. Ἡ σχέση του μὲ τὸ Κρητικὸ εἶναι ἀκόμα σχεδὸν ὀλωσδιόλου ἀνεξερεύνητη.

3. Ἡ Θρησκεία.

Ἡ πιὸ ἔντονη, διαθεδομένη καὶ ὁμοιόμορφη κοινωνικὴ ἐκδήλωση σὲ ὅλο τὸν Αἰγαῖο κόσμον εἶναι ἡ θρησκευτικὴ. Ἀλλὰ καὶ ἡ πιὸ ἀνεξήγητη καὶ ἀκατανόητη γιὰ μᾶς. Διαπιστώνοντας τοὺς ἀπειροὺς συσχετισμοὺς ἀνάμεσα στὰντικεῖμενα τῆς λατρείας καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα τῆς καθημερινῆς χρήσης καθὼς καὶ στις τέχνες καὶ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, παρασυρόμαστε μὲ τὸν Ἔδβανς νὰ θεωρήσομε τὴν θρησκείαν τοὺς ὡς τὸ πρωταρχικὸ φαινόμενον τῆς ζωῆς τους, τὴν πηγὴν καὶ τὴν ρίζαν ὅλων τῶν ἄλλων συνθηκῶν. Πρέπει ὅμως νὰ κρατοῦμε στὸ νοῦ ὅλη ὄρα πὼς αὐτὸ εἶναι μονάχα μιὰ θεωρία, τοῦλάχιστο τόσο λίγο δικαιολογημένη ὅσο καὶ ἡ ἀντίθετη, πού

βλέπει στή θρησκευτική ζωή μόνο ένα καθρέφτισμα τῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ὄρων.

Ὅπως καὶ νᾶναι, εἶναι ἀδύνατο ἔμεῖς οἱ σημερνοὶ ἄνθρωποι νὰ νοιώσουμε διαισθητικὰ ἢ μὲ ἐναίσθηση τὴν ἄμεση θρησκευτικὴ συγκλίνησι τῶν Αἰγαίων, τὴν ψυχικὴ τους ἐμπειρία. Καὶ γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας νομίζω πὼς μπορούμε νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο, ὅτι δὲ νιώθουμε ὅ,τι ἐνιωθῶν λατρεύοντας τοὺς θεοὺς τους ποὺ οὔτε ἀγαποῦσαν οὔτε ἐσέβονταν μὲ τίς δικές μας ἐννοιες, μόνο ποὺ τίς περισσότερες φορές γελοιοῦμαστε ἐπειδὴ ἔχομε τὸ κεφάλι μας γεμάτο ἀπὸ γνώσεις γιὰ τὴ θρησκευτικὴ τους ἐκδήλωση. Τέτοιες γνώσεις ἔχομε πολλές καὶ γιὰ τοὺς Αἰγαιοὺς ἀλλὰ μᾶς λείπει ἡ γλῶσσα (ὕμνοι, περιγραφές, συζητήσεις) γιὰ νὰ τίς συνδέσουμε ἀναμφισβήτητα συναμεταξύ τους.

Δύο εἶναι τὰ σπουδαῖα ζητήματα. Τί ἐλάτρευαν οἱ Αἰγαῖοι καὶ πὼς φανέρωναν τὴ λατρεία τους ;

1ο Φαίνεται σχεδὸν διαπιστωμένο πὼς δὲν εἶχαν πολυθεῖα. Ἡ κυριότερη θεοότητά τους εἶναι μία, μία θηλυκὴ Μεγάλῃ Θεᾷ, μὲνα δευτερότερο πρόσωπο, τὸν ἀρσενικό της σύζυγο ἢ γυιὸ ἢ καὶ τὰ δύο. Ἡ Θεὰ αὐτὴ ἐνσαρκώνει κι' ἀντιπροσωπεύει ὅλα τὰ βασίλεια, τὸ ἐπίγειο μὲ τὰ ζῶα καὶ τὰ δέντρα του, τὸ ὑποχθόνιο μὲ τὰ φίδια, τὸν οὐρανὸ μὲ τὸν ἥλιο, τᾶστρα καὶ τὰ πουλιὰ τοῦ ἀέρα. Τὴν εἶδαμε τυλιγμένη στὰ φίδια· σὲ πολλές σφραγίδες μᾶς παρουσιάζεται ἀνεβασμένη σὲ μιὰ κορφή τοῦ βράχου μὲ δυὸ ἀληθινὰ (λιοντάρια, ἀγρίμια) ἢ φανταστικά (σφίγγες, γρύπες, κριόσφιγγες) ζῶα ἀπὸ δῶ κι' ἀπὸ κεῖ ποὺ στηριγμένα στὰ πισινὰ τους πόδια, ὑψώνουν τὰ μπροστινὰ τους καὶ τὰ κουμποῦν στὸ βράχο

μέ τα κεφάλια γυρισμένα πρὸς τὰ ἔξω, σὲ στάση τυπική κ' ἐπίσημη, ὅπως τὰ λιοντάρια τῆς Πύλης στὴ Μυκῆνα. Ἄλλοῦ στέκεται μπροστὶ ἢ πίσω ἀπὸ ἓνα ἱερὸ δέντρο, (φοινικιά, πλάτανο, συκιά) καὶ ἄστρα, διπλοπέλεκα ἢ ἀσπίδες σαλεύουν στὸν ἀγέρα ἀποπάνω καὶ γύρα τῆς. Ἄλλοτε ἄντρες καὶ γυναῖκες πιστοὶ ταραζονται σὲ ὀργιαστικὸ χορὸ μπροστὰ τῆς ἐνῶ αὐτὴ κρατεῖ τὴν ἱερατικὴν στάση ἀνεβαστώντας τὸν ἓνα ἢ τοὺς δυὸ μαστούς τῆς, καὶ ἄλλοτε ἓνα περιστέρι, τὸ «θεῖον πνεῦμα» φωλιάζει στὰ μαλιά τῆς ἢ κουρνιάζει πάνω στὶς τριπλῆς κολόνες ποὺ παρασταίνουν τὸ ναὸ τῆς. Οἱ περισσότερες τέτοιες παράστασες βρίσκονται σὲ σφραγιδόπετρες, καὶ πολὺ σπάνια ἔχομε ἀγαλματάκια τῆς θεᾶς τῆς Ἰδίας σὰν ἀντικείμενα ποὺ τοὺς προσφέρνουν λατρεία ἢ θυσίες φαίνεται πὼς ἢ εἰκόνα ἢ τὸ ἄγαλμα δὲν ἦταν παρὰ διακοσμητικὸ ἢ ἀναμνηστικὸ σημεῖο τῆς θεᾶς καὶ τὰ περισσότερα ἐπιθώλια εἶναι ἀφιερῶματα ποὺ προσφέρνουν στὸ ναὸ οἱ πιστοὶ καὶ ποὺ παρασταίνουν αὐτοὺς τοὺς ἰδίους γιὰ νὰ θυμίζουσιν τὴν ἀφοσίωσίν τους μὲ τὴν ἀδιάκοπη παρουσία τους.

Πολὺ συχνότερα λατρεύονται τὰ ἱερά σύμβολα τῆς θεᾶς ἢ τοῦ ἀρσενικοῦ συντρόφου τῆς. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ φανταστοῦμε τὰ σύμβολα τοῦτα σὰν κατοπινὰ κατασκευάσματα ποὺ ἐπῆραν τὴν ἱερότητα τους χαρακτηρὰ ἀπὸ τὸ σύνδεσμός τους μὲ τὸ θεῖο πρόσωπο. Τὰ σύμβολα εἶναι μᾶλλον ἢ πρωτόγονη μορφή ποὺ λατρεύτηκε ἢ θεῖα παρουσία, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀκόμα πολὺ φοβισμένος ἢ πολὺ ἄμαθος ὥστε νὰ φανταστῇ τὸ θεὸ σὰν πρόσωπο. Ἡ ἀνεικονικὴ αὐτὴ περίοδος τῆς λατρείας συγγενεῖ μὲ τὴ μαγικὴ πίστη στὴν ὑπερφυσικὴ δύναμη ποὺ

φωλιάζει μέσα σέ ἀκατέργαστα φυσικά πράματα, πέτρες, δέντρα και ἄλλα και σέ ὄπλα πού ἔφτιαξε ὁ ἄνθρωπος και πού ξεπέρασαν μέ τήν κακοποιά τους δύναμη, τι περίμενε ἀπ' αὐτά, π. χ. τὸ διπλοπέλεκο και ἡ ἀσπίδα. Ἡ περίοδο αὐτὴ ἔζησε πολὺ και ἀφοῦ ἄρχισε πιά ἡ εἰκονικὴ παράσταση και βλέπομε πλάϊ-πλάϊ τῆ θεᾶ και τὰ ἀντικείμενα πού τήν ἀντιπροσώπευαν πρὶν. Στὴν Αἰγαιακὴ λοιπὸν θρησκεία, τὸ καθαυτὸ ἱερὸ πρᾶμα κατάντησε ὕστερα σύμβολο κ' ἐξάρτημα τοῦ θεοῦ προσώπου και ὄχι ἀντίστροφα ὅπως στίς ἄλλες θρησκείες πού ξέρομε τὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη.

Ἡ κολόνα και ἀκόμα πιδ πρωτόγονα ὁ σωρὸς ἀπὸ πέτρες λατρεύεται ὡς κατοικία τῆς θεότητος· εἶδαμε τί ρόλο παίζει στὰ Κρητικὰ σπίτια. Ἄν στηρίζει ἡ ὄχι τῆ σκεπὴ εἶναι ἀδιάφορο· εἶναι πιθανὸ πὼς ὅταν συνδιάσθηκε μέ τὸ στύλο, πῆρε ἀκόμα ἓνα σεβάσμιο και συναισθηματικὸ χαραχτήρα πού αὐξήσε τὴν ἱερότητά του. Γύρω στὴν κολόνα στέκονται τὰ ἴδια ἱερὰ ζῶα, φύλακες ἢ ζωντανὸς ἐνσαρκίωσης τῆς ἴδιας θείας ἀρχῆς, και στὰ πόδια της σωριάζονται πλῆθος λεπτὰ ἢ χοντροφτιαγμένα ἀγγεῖα μέ τίς θναίμαχτες θυσίες. Μιά τέτοια κολόνα εἶναι και στὴν πύλη τῶν λιγνταριῶν και τρεῖς μικρές, πῆλινες, χοντροπλασμένες, ἐνωμένες ἀπὸ πάνω μέ κοινὸ ἐπιστύλιο και μέ τρία περιστέρια κουρνιασμένα ἐπάνω τους βρέθηκαε στὸ μικροσκοπικὸ ἱερὸ τῆς γ' Ὑστερομινωϊκῆς ἐποχῆς. Πολλὲς φορές στὸ ἀπάνω της μέρος εἶναι σφηνωμένο ἓνα ἢ περισσότερα διπλοπέλεκα, ὅπως στίς τοιχογραφίες στὸ Κνωσαϊκὸ παλάτι πού παραστραίνουον ναῶ. Ναὸς ὅμως σὰ χωριστὸ οἰκοδόμημα δὲν εὐρέθηκε πούθενά στὸν Αἰγαῖο κόσμῳ κ' ἔτσι πρέπει ν' ἄ

ἐξηγήσομε τις τοιχογραφίες αὐτὲς καθὼς καὶ τὴν πρόσοψη ναοῦ ποῦ εἶναι χαραγμένη σὲνα λεπτὸ φύλλο χρυσάφι καὶ ποῦ βρέθηκε σ' ἓνα τάφο τῆς Μυκήνας μὲ δύο τρόπους : ἢ ἀπομόνωσαν σχηματικὰ καὶ παρασταίνουσι ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ Παλατιοῦ, ἐκεῖνο ποῦ μπάζει στὶς κάμαρες τὶς ἀφιερωμένους στὴ λατρεία ἢ παρασταίνουσι τὴν ἴδια τὴν πρόσοψη τοῦ Παλατιοῦ ποῦ περισσότερο ἀπὸ ἀρχοντικὴ κατοικία, εἶναι ἐλόκληρο ἓνας ναὸς ἀφιερωμένος στὴν ὑπηρεσία τῆς θεᾶς κί' ὁ βασιλεὺς εἶναι ὁ μέγας τῆς ἱερέας. Αὐτὴ τὴν ἐξήγηση παραδέχεται καὶ ὁ Ἕθνας.

Εἶναι ἀμφίβολο ἂν τὸ διπλὸ πελέκι λατρεύεται μόνον σὰν ὄπλο· τὰ περισσότερα ποῦ βρέθηκαν μέσα στοὺς τάφους εἶναι ἀφιερωματικὰ, κ' ἐπομένως ἐλαφρότερα καὶ πιὸ λεπτὰ ἀπὸ τὰ ληθινὰ· μερικὰ μάλιστα εἶναι ὀλωσδιόλου διακοσμητικὰ, ἀπὸ πράσινο·διάφανο σιτατίτη ἢ καὶ ἀπὸ χρυσάφι, φίλντισι καὶ ἀλάβαστρο· τὰ ληθινὰ πάλι εἶναι τόσο συχνὰ μόνον ὅσο καὶ διπλά, ἐνῶ τὸ μόνον δὲν παρουσιάζεται ποτὲ σὰν διακοσμητικὸ μοτίβο οὔτε στὰ γεία οὔτε πρὸθενὰ ἄλλου. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες, κάθε πτέρυγα τῶν διπλοπέλεκων τῶν σφηνωμένων στὶς κολόνες εἶναι διπλασιασμένη, πρᾶμα ποῦ εἶναι ἀδύνατο νὰ γινόταν στὴν πραγματικότητα. Φαίνεται λοιπὸν πὼς στὴν ἀρχὴ ἴσως τὸ διπλοπέλεκον θὰ ἦταν συνδυασμένο μὲ τὴν λατρεία τῶν μητέρων, ποῦ βρίσκονται καὶ στὴ ρίζα πολλῶν ἀπὸ τοὺς βαιτύλους. Βαίτυλοι ἦταν οἱ ἀκατέργαστες οὐρανοκατέβητες πέτρες (ἀστροπελέκια) ἀπὸ τὶς ὁποῖες φύτρωσε καὶ ἡ λατρεία τῆς μονολιθικῆς κολόνας· ἀναφέραμε ἄλλου τὴν ἐτυμολογικὴ καὶ πραγματικὴ τῆς σχέσι μὲ τὸ Beth-el, τὸν ἀκατέργαστο λί-

θο ὅπου ἀκούμπησε τὸ κεφάλι του κοιμισμένος ὁ Ἰακώβ καὶ τὸ ἔστησε ἔπειτα καὶ σὰν «οἶκον τοῦ Θεοῦ» γιὰ νὰ τὸ λατρεύουν οἱ συντοπίτες του. Οἱ μονολιθικὲς στήλες ποὺ στήνουν σβλη τὴν ἀρχαιότητα στοὺς τάφους καὶ ποὺ τὸ πρῶτο παράδειγμά τους εἶναι στοὺς μεσομινωϊκοὺς τάφους τῆς Μυκῆνας, εἶναι τὸ ἴδιο κατοικίεσ τῆς ψυχῆς τοῦ νεκροῦ. Ἀκόμα ἡ βαιτυλικὴ λατρεία ἐπιζεῖ στὴν Ἑλληνικὴ ἐποχὴ μὲ τὴν παράδοση γιὰ τὸ κοτρόνι ποὺ κατάπιε ὁ Κρόνος ἀντὶ γιὰ τὸ Δία καὶ ἴσως μὲ τὴ λατρεία τοῦ Δελφικοῦ ὀμφαλοῦ, ποὺ ὅπως ξέρομε, δὲν ἦταν ἓνας, ἀλλὰ πολλοί, σκορπισμένοι σὲ διάφορα σημεῖα. Δίπλα στὴν κολόνα λατρεύεται τὸ δέντρο, ὄχι ἓνα, ἀλλὰ πολλῶν λογίων· ἡ φοινικιά παίζει τὸν πρῶτο ρόλο· κατόπι τῆς ἔρχεται ἡ συκιά ποὺ καὶ στὴν Ἑλληνικὴ ἐποχὴ νομιζόταν ὅτι προφυλάγει ἀπὸ τὸν κεραυνὸ καὶ συνδουαζόταν μὲ τὶς ὀλιγότερο Ἑλληνικὲς θεότητες, τὸ Διόνυσο καὶ τὴν Δήμητρα. Συχνὰ στὸ διακοσμητικὸ μεταχειρισμὰ του καταλήγει τὸ δέντρο ἀντὶ γιὰ κλώνους, στὸ μυστικὸ διπλοπέλεκο, καὶ τὸ ἱερὸ μονολίθι σὲ φύλλα λωτοῦ ἢ φοινικιάς.

Ἐνα ἄλλο σύμβολο πολὺ συνειθισμένο εἶναι τὰ ἱερὰ κέρατα· εἶναι φανερὸ πὼς αὐτὸ εἶναι μιὰ συντόμεψη τῆς βοϊδίσιας κεφαλῆς ποὺ ἀντιπροσωπεύει πάλι ὅλο τὸ ζῶο. Ἀντὶ δηλ. νὰ θυσιάσουν ἓνα βῶδι, ἀφιερώνουν ὁμοίωμα τοῦ κεφαλοῦ του ἢ ἀπλῶς ἓνα ζευγάρι κέρατα στὴ βάση τους, καὶ ἀπὸ τὰ πιὸ διαφορετικὰ ὄλικά : χρυσό, στεατίτη, φίλνισι, ἀλάδαστρο ἢ γύψο. Ἀλλὰ ἡ ἐξήγησις αὐτῆ ποὺ φαίνεται τόσο εὐκολονόητη καὶ ἀπλή δὲ μᾶς ἐκανοποιεῖ ὀλωτζίου, πρῶτο γιὰτὶ καθὼς θὰ δοῦμε οἱ ζωντανὲς θυσίαι δὲν εἶναι συχνῆς, καὶ δεύτερο

γιατί δὲν καταλαβαίνομε πῶς ἡ συντόμειψη πήρε τόσο ἀπόλυτη ἀξία ὥστε νὰ μὴ συναντοῦμε καὶ ὁμοιώματα ὀλόκληρου τοῦ ζώου παράλληλα μαυτὴν παρὰ μόνο πῆλινα καὶ χοντροκαμωμένα στὴν Πετσοφᾶ. Πῶς ὁ ταύρος εἶχε ἰδιαίτερα μεγάλη σημασία στὴ ζωὴ καὶ τὴ θρησκεία τῶν Αἰγαίων, τὸ ξέρομε ἀπὸ τὶς συχνότατες παρῆστασες ποὺ μᾶς δείχνουν ταυροκαθαψίες καὶ ταυρομαχικὰ γυμνάσματα, ἀπὸ τὸ μῦθο τοῦ Μινώταυρου καὶ ἀπὸ τὰ πολλὰ ρυτὰ σὲ σχῆμα κεφαλῆς βωδῶν ποὺ προσφέρονται στοὺς βασιλιάδες καὶ εἶναι πολλὲς φορές ἀπὸ χρυσάφι καὶ ἀσημί. Ἰστερα ἡ ἐξαιρετικὴ ζωντάνια στὴν παράστασή του δὲν μπορεῖ νὰ μὴν προέρχεται ἀπὸ μιὰ συχνὴ καὶ οἰκεία ἐπαγὴ καὶ μελέτη τοῦ ζώου. Τὰ κέρατα συμβολίζουν κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν ἀπλὴ προσφορὰ τοῦ ζώου· εἶναι ἴσως μιὰ ἐπίκληση γιὰ τὴν ἱερὴ παρουσία τοῦ ταύρου—θεοῦ, καὶ ἓνα τάξιμο κάτω ἀπὸ τὴν αἰγίδα του. Τὰ κέρατα παρασταίνονται πολλὲς φορές στὴ βάση μιᾶς κολόνας ἢ ἐνὸς κορμοῦ δέντρου, σὰν νὰ φυτρώνουν ἀπὸ μέσα τους, ἢ πάλι ἐπάνω σὲ βωμοῦς, ἢ σὲ τραπέζια προσφορᾶς στὴ βάση τοῦ διπλοπέλεκου καὶ στὴν σκεπὴ τοῦ ναοῦ, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπιστόλιο.

Ὁ σταυρὸς τέλος ποὺ στὴν ἀρχὴ εἶναι ἀπλοποιημένη παράσταση τοῦ ἄστρου, παίρνει μιὰν ἀνεξάρτητη σημασία, καὶ τὸν βρῖσκομε σὰν κεντρικὸ ἀντικείμενο τῆς λατρείας στὸ μικρὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς τῶν φιδιῶν καὶ σὰν κρεμναστῆρι ἢ φυλαχτὸ, ἀπὸ χρυσάφι, σῆνα τάφο τῆς Μυκῆνας. Τὸν συναντοῦμε σὲ ὄλα τὰ σχήματα : ἰσόμακρο στίς διὸ διαστάσεις, μακρουλό, σβάστικα, σκυρὸ τῶν γάμμου. Ἡ κατοπινὴ ἐπικράτησή του σὰ χριστιανικὸ σύμβολο εἶχε βέβαια τὴν ἀφορμὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἱστο-

ρική περίπτωση της σταύρωσης, δὲν μπορούμε ὁμῶς να-
ποκλείσουμε καὶ τὴν πιθανότητα πὼς ἡ φανατικὴ λατρεία
του ἤυρε κατάλληλο ἔδαφος σὲ προαιώνιες συνήθειες καὶ
τάσεις.

Χαρακτηριστικὸς λοιπὸν γιὰ τὴν Αἰγαιακὴ θρη-
σκεία εἶναι ὁ πλούσιος καὶ πολύμορφος συμβολισμὸς,
παρμένος ἀπὸ ὅλα τὰ βασίλεια τῆς φύσης, ἀλλὰ ποὺ
περιβάλλει ἢ ἐκφράζει μιὰν ἐνιαίαν πνευματικὴν ὄντοτη-
τα, μιὰ θεὰ ἀρχή. Αὐτὴ βρῆκε τὴν ὀριστικὴν τῆς ἐκ-
φρασησὶν μορφήν τῆς Μεγάλης Θεᾶς, τῆς παρθένου μά-
νας, τῆς πολὺ ἀγνῆς (Ἀριάδνη) καὶ πολὺ γλυκεῖας κό-
ρης (Βριτόμαρτις), ποὺ παρουσιάζεται μὲ τὶς τρεῖς μορ-
φῆς (τρίμορφος Ἐκάτη) τῆς χθόνιας (Δήμητρα, Περσε-
φόνη), τῆς ἐπίγειας καὶ τῆς οὐράνιας θεᾶς (Ἄρτεμις,
Ἀφροδίτη). Εἶναι ἡ θεὰ τῆς γέννησης (Εὐλειθία) τῆς
ἀφθονίας καὶ τοῦ θανάτου. Δίπλα τῆς, ἀλλὰ σὲ δευτερό-
τερη θέσῃ, παραστέκεται ὁ γυῖος καὶ σύζυγός τῆς καὶ
στὸ ζευγαρι αὐτὸ ποὺ στὴν Ἑλληνικὴ μυθολογία πῆρε
τὰ ὀνόματα Ρέα καὶ Δίας, ὑπάρχουν ἄπειρες ἀντιστοι-
χίες σὲ ὅλες τὶς ἄλλες Ἀνατολικὰς θρησκείες : στὴν
Καρχηδόνα ἢ Τανίτ καὶ ὁ γυῖός τῆς στὴν Αἴγυπτο, ἡ
Ἰσις καὶ ὁ Ὄρος· στὴ Φοινικὴ ἡ Ἀστάρτη καὶ ὁ Ἄ-
δωνις· στὴ Μικρασίᾳ ἢ Κυβέλη κι' ὁ Ἄττις.

Πόσα χνάρια τῆς παλιᾶς αὐτῆς θρησκείας μεταδό-
θησαν συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ στοὺς Ἕλληνας, πόσα
ἄλλα γνωρίσματά τῆς παρέλαβαν ἢ ἀνάπτυξαν παράλ-
ληλα οἱ Ἑβραῖοι, καὶ πόσα ἔφτασαν ὡς τὰ χρόνια μας
κι' ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς πηγές, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ξε-
διαλύσουμε στὴ μικρὴ τούτη μελέτη. Σαυτὴν ἴσως μπο-
ροῦμε νὰ ἀναγάγομε ὅλα τὰ μὴ Ὀλύμπια στοιχεῖα τῆς

Ἑλληνικῆς θρησκείας, πού ξανασυνδέθηκαν ἴσως πιδ εὐκολα πρὸς τὸν κατατρεγμένο χριστιανισμό στις λαϊκὲς παλιὲς προλήψεις καὶ δοξασίαι. Καὶ φτάνει νὰ ρίξομε μιὰ ματιὰ στὴν ἐξαιρετικὴ σημασία πού κράτησε γιὰ τοὺς Μεσογειακοὺς λαοὺς ἡ λατρεία τῆς γυναίκας, τῆς παρθένου μάνης (Παναγία) σὰ σύμβολα τοῦ σταυροῦ, τοῦ περιστεριοῦ, τῆς τριαδικῆς μορφῆς κ. ἄ. γιὰ νὰ μαντέψομε τὰ μυστικὰ νήματα πού μᾶς συνεδέουν (ἔστω καὶ μέσο τῆς Φοινίκης καὶ τῶν Ἑβραίων), μὲ τοὺς μακρηνοὺς καὶ μυστηριακοὺς αὐτοὺς προγόνους.

Πῶς ἐλάτρευαν τώρα οἱ Αἰγαῖοι καὶ πού ; Οἱ σηλιεῖς, οἱ κορφές τῶν βουνῶν καὶ τὰ πλατώματα ἦταν τόποι ἱεροί. Σὲ πολλὰ τέτοια μέρη ἡ στάχτη ἀπὸ τὰ θύματα καὶ τίς φωτιεῖς ἔκαναν στρώση πολλῶν μέτρων ὑπαίθριοι βωμοὶ ἦταν στημένοι, χτισμένοι ἰσοδομικὰ μὲ φροντίδα· τρεῖς βάσεις βρέθηκαν μονάχα στις αὐλὲς τοῦ παλατιοῦ στὴν Κνωσό. Τὰ ἱερὰ τεμένη ἦταν ἀνοιχτὰ στὸν οὐρανό, ἀλλὰ πολλὲς φορὲς περιτειχισμένα μὲ χαμηλὸ τοιχάκι, κι' ἀπὸ πάνω του προεξέχουν τὰ κλαδιὰ τῶν ἱερῶν δέντρων ἢ πόρτα πού μπαίνει στὸ τέμενος εἶναι ψηλότερη ἀπὸ τὸν τοῖχο γύρω καὶ συχνὰ ἀνεβαστοὺν τὸ ὑπέρθυρο τρεῖς κολόνες. Κάποτε χτίζονται δυὸ τρεῖς κάμαρες γιὰ τὴν προπαρασκευαστικὴν κάθαρση τῶν πιστῶν καὶ γιὰ ν' ἀποθηκευτοῦν οἱ θησαυροὶ τῶν ἀφιερωμάτων. Οἱ ὑπαίθριοι αὐτοὶ τόποι λατρείας κρατοῦσαν τίς παλιότερες, πιδ πρωτόγονες παραδόσεις καὶ ἦταν γι' αὐτὸ πιδ σεβαστοί· στὴ σηλιὰ τοῦ Γιούχτα, τοῦ βουνοῦ πάνω ἀπὸ τὴν Κνωσό ἀνέβαινε, φαίνεται, σὲ ὀρισμένες ἐποχὰς ὁ βασιλιάς—ἱερέας νὰ μνηθῆ, νὰ καθαρθῆ καὶ νὰ ἐπικοινωνήσῃ πιδ ἅμεσα μὲ τὸ θεό, Ὀρισμέ-

νες προπαρασκευαστικές τελετές και καθάρσεις μᾶς καρακινούν νά τὸ πρᾶξετο καὶ οἱ πολλὲς ἐσωτερικὲς μικροδεξαμενὲς ὅπως αὐτὴ στήν Αἴθουσα τοῦ Θρόνου στήν Κνωσό, τόσο διαφορετικὲς ἀπὸ τὰ καθαυτὸ λουτρά. Δίπλα στίς αἱματηρῆς θυσίαις καὶ οἱ ἀναίμαχτες : γάλα, νερό καὶ μέλι στοὺς κερνοὺς, ἴσως κρασί στα μεγάλα ρυτά, σπειριὰ στάρι στίς μικρῆς γαθάθαις, λάδι στοὺς λύχνους, κοχύλια ἢ ρόδια στα πόδια τῆς θεᾶς. Ἐνώγοντας τὸν καριὸ ἀπὸ τὰ ἱερὰ δέντρα ἐπικοινωνεῖ ὁ πιστὸς μὲ τὴν οὐσία τῆς θεότητος.

Ἡ λατρευτικὴ πράξις εἶναι καὶ μαγιὸς ἐξαναγκασμὸς

τοῦ θεοῦ πνεύματος νά κατέβῃ καὶ νά «ἐνοικήσει» στα σύμβολά του, τὸ βράντιον ἢ τὸ δέντρο.

Ὁ πιστὸς φοβᾶται τὸ Θεό, ἀλλὰ στήν ἔκστασις γίνεται ἓνα μαζί του. Ἡ συνειθισμένη παρακλητικὴ στάσις, γιομάτη δέος, εἶναι : ἓνα χέρι στοὺς μαστοὺς ἢ στή ζώνη, τὸ ἄλλο σηκωμένο μπρὸς στα μάτια, μὲ τὴν παλάμη πρὸς τὰ ἔξω, γιὰ προφύλαξι ἀπὸ τὴν τρομερὴ παρουσία. Ἰποχρέωσις εἶναι νά γοιώσωμε τὸ Θεό, ἂν θέλομε νᾶμαρτε ἄξιαί του : στα ταυροκαθάψια χρειάζεται τεράστια δύναμις καὶ εὐκινησία γιὰ ν' ἀποφύγομε τὰ κέρατα τοῦ μανιασμένου ταύρου· ἂν μᾶς ἀρπάξει καὶ μᾶς ξεσκίσει—καλά. Πουθενά δὲν ἔχει ὁ γυμνὸς ἀθλητὴς ἀγόρι ἢ κορίτσι, ὄπλο ἢ βρόχο· ἄλλο βέβαια εἴταν πιάνουν τὸν ἄγριο ταῦρο ἐνῶ βόσκει ἢ πίνει σὲ γοῦρνα νερό. Τέλος ὁ χορὸς, ὀργιαστικὸς, ἔκστατικὸς, εἶναι ἡ-

σως τὸ τελειότερο μέσο ἐπικοινωνίας μὲ τὸ θεῖο· ξέρομε τὴ χορεύτρια τῆς τοιχογραφίας, τὶς πολλὰς σφραγίδες ὅπου γυναῖκες χορεύουν γύρω στὴν ἀκίνητη θεὰ ἢ ἐνόσο ἕνας ἄντρας κόβει τοὺς ἱεροὺς καρπούς. Τέλος, τὰ θέατρα στὴν Κνωσὸ καὶ τὴ Φαιστό, πολὺ μικρὰ γιὰ ταυρομαχίες καὶ ἀθλητισμό, πολὺ μεγάλα γιὰ ἀποκλειστικὰ βασιλικὰ διασκεδάσεις, μίμους, ὀρχηστρίδες κ.τ.λ. ἦταν τὸ σημεῖο ὅπου βασιλιάς καὶ λαὸς ἐπικοινωνοῦσαν κυτάζοντας συμπλέγματα ἴσως ἱερόδουλων ἀντρῶν καὶ γυναικῶν νὰ χορεύουν. Ἦταν δηλαδὴ καθαυτὸ ὀρχηστρες καὶ ὁ περίφημος στίχος τοῦ Ὅμηρου, ποὺ σώζει μιὰ παράδοση παλιὰ στὸν κεντρὸ του (πότε) τὰ ὀνομάζει χορό.

οἶόν ποτ' ἐνὶ Κνωσῷ εὐρείῃ

Δαίδαλος ἤσκησεν καλλιπλοκάμῳ Ἀριάδνῃ.

Ἀπὸ τὰ λόγια ποὺ μιτορέσαμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴ θρησκεία τῶν Αἰγαίων, βλέπομε πῶς ἦταν μιὰ συνολικὴ ἐκδήλωση ποὺ περιλάβαινε κι' ἀπασχολοῦσε ὅλες τὶς φάσεις τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ζωῆς. Εἶχε μέτρα τῆς δέος, ἐκσταση, μυστικὴ οἰκειότητα, χαρὰ καὶ πόνο, συνειθισμένες πράξεις, μικρόλογη κ' ἀγαπημένη περιποίηση. Θυμούμαστε τὸ λόγο τοῦ Νίτσε : «γελώντας καὶ κλαίγοντας, μὲ τραγοῦδι καὶ μουγκρητό, παινεύω τὸ Θεό, ποὺ εἶναι δικός μου». Ἀλλὰ ἡ θεότητα τῶν Αἰγαίων εἶναι καὶ κοινωνικὸς θεσμὸς καὶ θέσπισμα' στὶς μεγάλες γιορτές, τὰ ταυροκαθάρια, τοὺς χορούς, τὰ προσκυνήματα στοὺς παλιούς βωμοὺς στὰ βουνά, ἐνώνει ὅλο τὸ λαὸ σὲ μιὰ ψυχικὴ ἐπικοινωνία.

Ἡ θρησκεία τῶν Αἰγαίων εἶναι θρησκεία καθολικὴ καὶ γιὰ τὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὴν κοινωνία. Διαποτίζει ὅλα

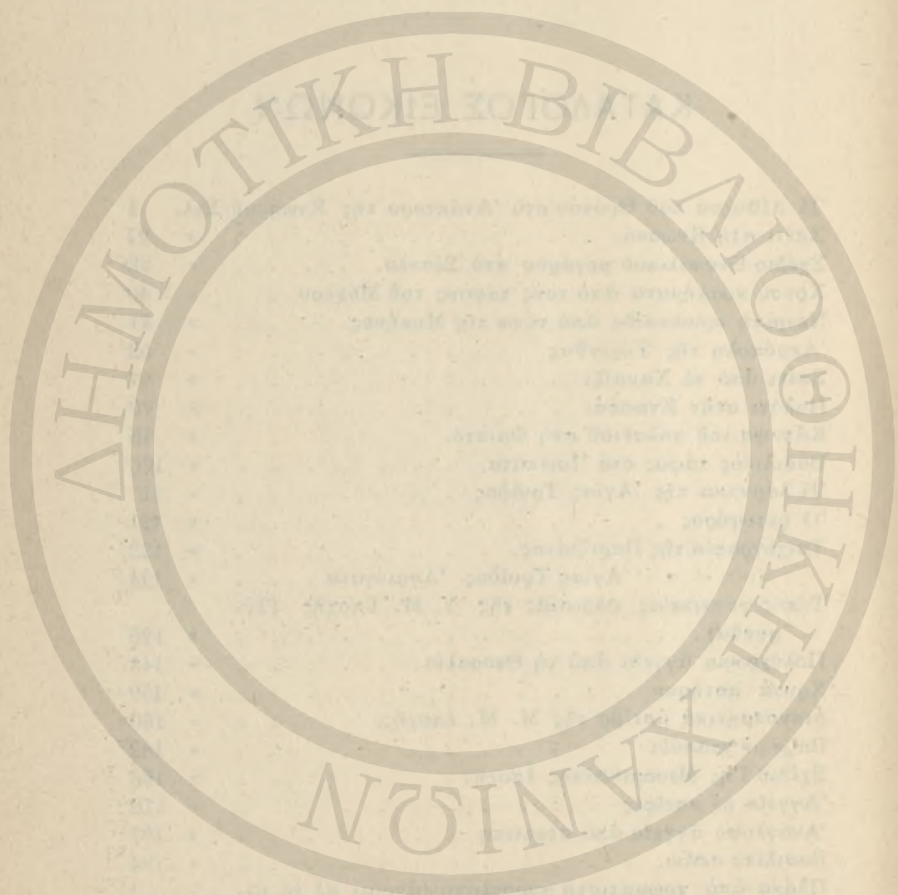
τὰ αἰσθήματα καὶ ὅλες τὶς ὑπερατομικὲς ἐκδηλώσεις,
ἀλλὰ μὲ ποικιλία καὶ πλοῦτο ἀξιοθαύμαστο. Εἶναι ἄξιο
ἐπιστέγασμα τοῦ πλούσιου καὶ ἀτόφρου αὐτοῦ πολιτισμοῦ.

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΧΑΝΙΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἡ Αἵθουσα τοῦ Θρόνου σὶ τὸ Ἀνάκτορον τῆς Κνωσσοῦ	Σελ. 4
Σπίτι στὴ Κνωσσό.	» 27
Σχέδιο Θεσσαλικοῦ μεγάρου σὶ τὸ Σέσκλο.	» 28
Χρυσὰ κοσμήματα ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Μόχλου	» 40
Νεκρική προσωπίδα ἀπὸ τάφο τῆς Μυκήνας.	» 41
Ἀκρόπολις τῆς Τύρινθος	» 52
Σπίτι ἀπὸ τὸ Χαμαῖζι	» 67
Παλάτι στὴν Κνωσσό.	» 70
Κάτοψη τοῦ παλατιοῦ στὴ Φαιστό.	» 75
Βασιλικὸς τάφος στὰ Ἴσωπατα.	» 106
Ἡ λάρνακα τῆς Ἀγίας Τριάδος	» 111
Ὁ ρυτοφόρος	» 121
Τοιχογραφία τῆς Παριζιάνας.	» 123
» Ἀγίας Τριάδος. Ἀγριόγατα	» 124
Τύπος γυναικείας φορεσιᾶς τῆς Ὑ. Μ. ἐποχῆς (Τί- ρυνθα).	» 128
Πολύχρωμα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴ Θεσσαλία.	» 143
Χρυσὰ ποτήρια	» 159
Διακοσμητικὰ μοτίβα τῆς Μ. Μ. ἐποχῆς.	» 160
Βάζο μὲ χταπόδι	» 162
Σχέδιο Γῆς Μεσομινωϊκῆς ἐποχῆς	» 168
Ἀγγεῖο μὲ σπεῖρες	» 176
Ἀνάγλυφο ἀγγεῖο ἀπὸ σιταίτη	» 187
Βασιλικὸ σκάκι.	» 194
Πλάκα ἀπὸ χρωματιστὴ πορσελάνη (ἀγρίμι μὲ τὰ μι- κρά του)	» 196

ΠΕΡΕΧΟΜΕΝΑ

Α'. Γενικό Μέρος

Εισαγωγή	Σελ.	5
Τοπική και χρονική ἔχταση.	»	11
Κλίμα, φυλές, ιστορία	»	27

Β'. Ειδιχὸ Μέρος

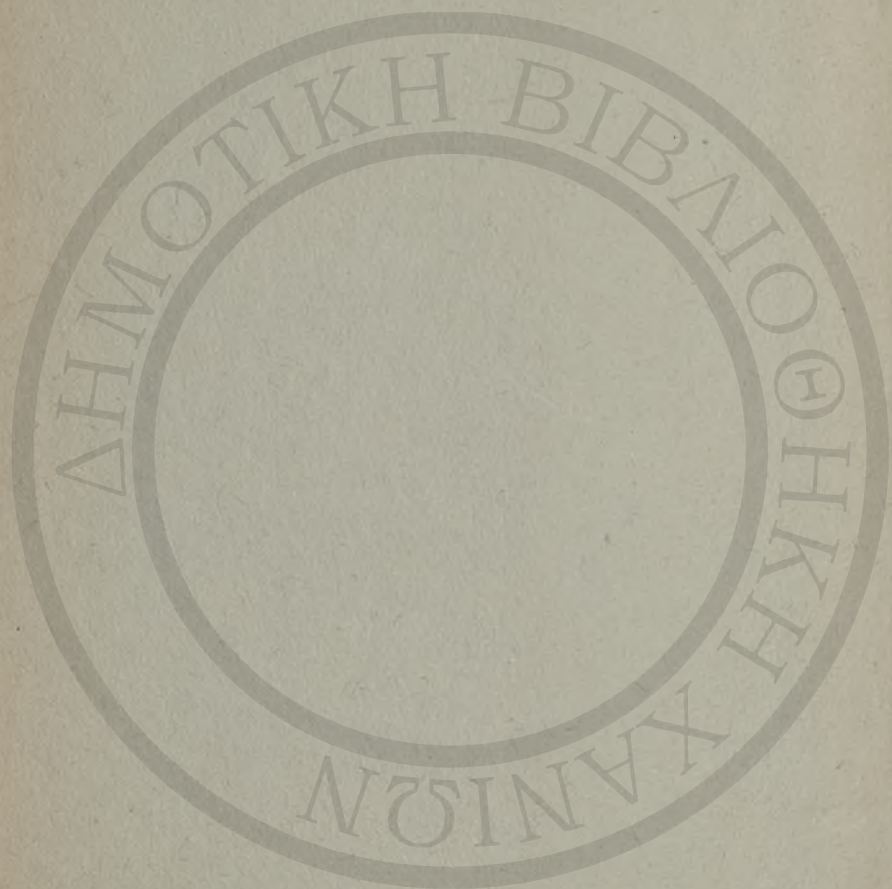
Τὰ Μνημεῖα	»	48
Τὰ χτίρια. Ὀχυρόματα.	»	49
Παλάτια καὶ σλίτια	»	63
Οἱ τάφοι	»	100
Οἱ τοιχογραφίαι	»	116
Ἡ κεραμεικὴ	»	140
Μεταλλουργία—Μικροτεχνία—Σφραγιδοπέτρες	»	186

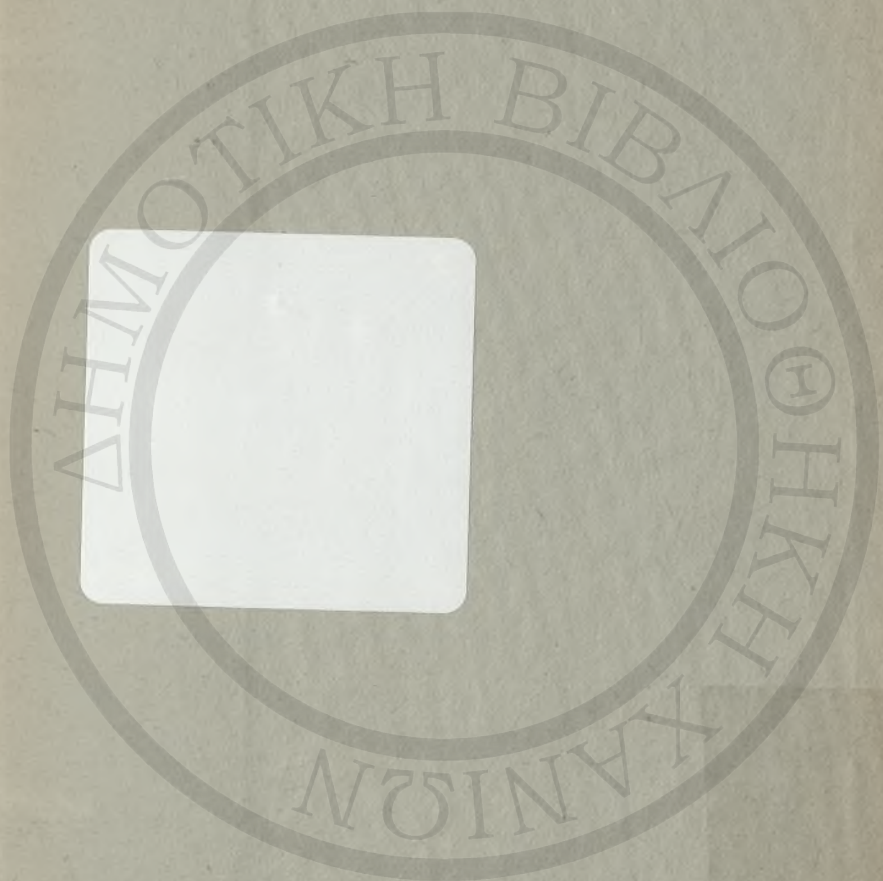
Γ'. Κοινωνικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἐκδηλώσεις

Παραγωγή καὶ ἐμπόριο	»	203
Γλῶσσα καὶ γραφή	»	214
Ἡ θρησκεία	»	224

7.12

22/11

АНШОТИКН ВІВАЛО
ООНКН
ХЕНКН